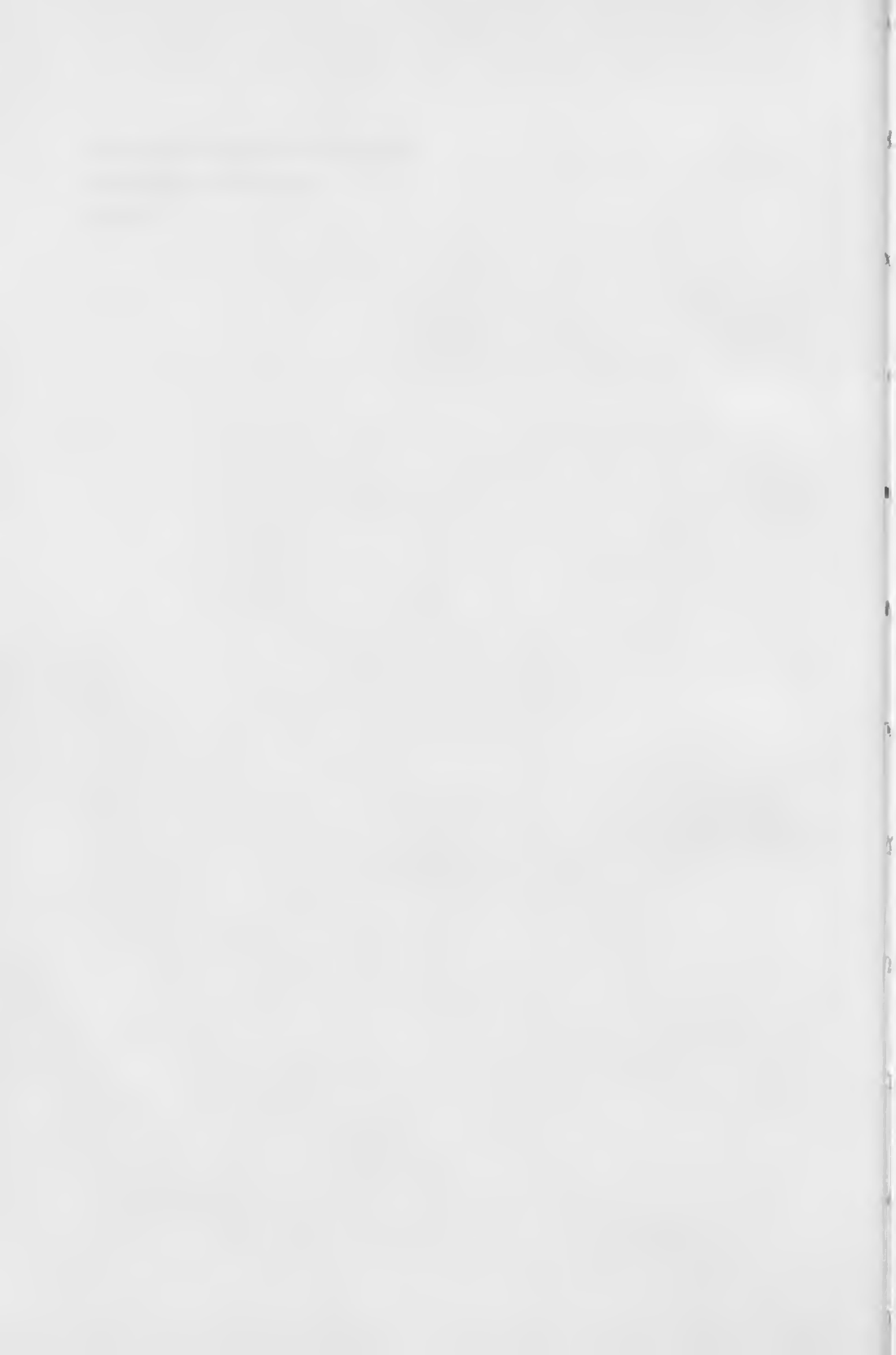

Historiske Meddelelser om København
1998

Historiske Meddelelser
om København
1998

Historiske Meddelelser
om København
1998

Udgivet af Københavns Kommune
København 1998

Redaktion: Henrik Gautier, Torben Ejlersen

Redaktionssekretariat: Kell Pedersen, Lars Peter Jørgensen

Omslaget viser et gammelt vinhandlerskilt fra Vingårdsstræde
tegnet af Aage Jørgensen

Historiske Meddelelser om København er medlemskrift for
Selskabet for Københavns Historie

Københavns Kommune 1998

ISBN 87-89457-12-9

Produktion: F. Hendriksen's Eftf.

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen,
sendes til redaktionen, Københavns Stadsarkiv
Københavns Rådhus, 1599 København V.

<i>Egil Skall: Jens Christian Petersens barndoms- og skoleerindringer fra Nyboder omkring 1830</i>	7
<i>Torben Ejlersen: Vinhandler F. W. Raaschou. Et københavnsk vinfirma i Guldalderen</i>	40
<i>Kirsten Rykind-Eriksen: Støbte figurer og drageslyng. En produktions- og socialhistorie om juvelér- og sølvvarefabrikant Vilhelm Christesen, 1850-1900</i>	105
<i>Carl Trock: Københavnsk kirkebyggeri i 1870'erne. Fuskede kirkeministeren med Danske Lov, og brød Københavns kommune grundloven for at få kirker</i>	146
<i>Jan Ingemann Sørensen: Det københavnske barberlav 1501-1862</i>	179
<i>John M. Eriksen og Susanne Boiesen Petersen: Københavns lossepladser og opfyldninger – en historisk kortlægning og forureningsundersøgelse</i>	218
<i>Københavns Stadsarkiv i 1997</i>	245
<i>Selskabet for Københavns Historie 1997 - 98</i>	250

Anmeldelser:

<i>Guide til København Befæstning. 900 års befæstningshistorie, udg. af Miljø- og Energiministeriet, Skov- og naturstyrelsen. (Karl-Erik Frandsen)</i>	253
<i>Absalon. Fædrelandets Fader. Red. Frank Birkebæk, Tom Christensen og Inge Skovgaard-Petersen. (Helge Gamrath)</i>	254
<i>Søren Federspiel, Karsten Skytte Jensen, Jørgen Wenzel: Nørrebro – træk af en bydels historie. (Bjørn Westerbeek Dahl)</i>	256
<i>Sven Krøigaard: Vanløse gennem tiderne. Hvornår skete det? (Bjørn Westerbeek Dahl)</i>	257
<i>Anne Ørbæk Jensen: Hellige Flamme. Studentersang i Danmark i 1800-tallet. (Henrik Bøggild)</i>	258
<i>Martin Dyrbye: Træk af Københavns Post-Orkestres historie</i>	

gennem 75 år. (<i>Henrik Bøggild</i>)	259
<i>Halvor Petersen</i> : Et stykke med leverpostej – Danmarks nationalpålæg. (<i>Torben Ejlersen</i>)	259

Jens Christian Petersens barndoms- og skoleerindringer fra Nyboder omkring 1830

Ved Egil Skall

Assistent og regnskabsfører ved Søkortarkivet, Christian Petersen - han var døbt Jens Christian - var født den 17. maj 1822 i Nyboder, i Elefantgade nr. 11. Han døde i Valby i 1909. Som sin yngre broder, Gustav Adolf, var han flink til at føre dagbog (jfr. Historiske Meddelelser om København, årbog 1973). Christian ikke alene førte dagbog, han nedskrev også to gange sine erindringer, først i 1869 og derefter i 1885. Erindringerne om barndommen er nok værd at se nærmere på.

Christian var ældste søn af konstruktionsassistent ved søetaten Johan Daniel Petersen (1794-1849), der igen var søn af den fra Skåne indvandrede Bent Petersen Portengren (1766-1815), der var ansat som bøssebager ved Holmen fra 1794. Christian var således 3. generations Nyboderdreng. Hans fader, Johan Daniel Petersen, udførte tegninger til gallionsfigurer og andre forsiringer til krigsskibene, foruden at han arbejdede som kobberstikker og tegnelærer. Hans speciale var ornamenttegning.

I Christians erindringer forekommer bl.a. også Zacharias Petersen, en yngre broder til Johan Daniel. Zacharias var født i 1811 og således kun 4 år gammel, da hans fader døde i 1815. Derfor kom han meget i huset hos Johan Daniel, der var blevet gift i 1821. Zacharias blev skibsbygmester ved Søetaten. Det kendteste skib, der blev bygget i hans tid, er fregatten Jylland. Christians yngre brødre Carl og Julius var henholdsvis tegnelærer ved Døvstummeinstituttet Carl Ludvig Petersen (1824-1900) og professor Julius Magnus Petersen (1827-1917).

Det er nok moderen, Charlotte Amalie Kjær (1795-1874), og mormoderen, der har gjort det største indtryk på Christian. De var også gamle Nyboderfolk. Mormoderen var Anna Christine Rosenberg (1763-1830), der havde været gift med Jens Pedersen Kjær (1764-97).

Denne havde sejlet i Asiatisk Kompagnis tjeneste og var siden blevet ansat ved Søetaten - men hvorfor ikke lade Christian selv fortælle:

»Mine bedsteforældre på mødrene side var af en kraftigere race end dem på den fædrene do. - Min morfader Jens Pedersen Kjær, eller som han selv skrev, Kær, stammede fra byen Kær ved Helsingør. Hans fader var graver(karl) ved Frelsers Kirke, han havde flere søstre, en var gift med formand Busholdt i Dokken, en med tømmermand Sengeløw i Søetaten. Han selv var en flink sømand, havde faret i mange år til Kina - blev højbådsmænd - leder af sejlføringen - og havde den lukrative post ved Toldbodbommen, da han døde 33 år gammel af tyfus, som også bortrev hans børn undtagen min moder. Da boede de i Delfingade. Hvert skib, der gik gennem bommen ind i havnen - der var lukket (for at være vej til Nyholm) - betalte et honorar. Posten var så lønnende, at en kommandør ved marinen engang søgte den, men fik den naturligtvis ikke«.

Bedstefaderen havde været en smuk sømand med fine anbefalinger, fortsatte Christian, og fortæller om mormoderen:

»Min mormoder var født 17. feb. 1763 og døde 30. okt. 1830, hun var datter af en værftarbejder i Karlskrona, som hed Jonas Rosenberg. Hendes moder hed Birgitte Aamann og hun havde 2 brødre. En - Peder Rosenberg - var min morfaders troeste ven - og sømand som han - han gik bort med fregatten Hvide Ørn i Middelhavet 1799. - Den anden broder, Magnus Rosenberg, født 24.9. 1757, død 88 år gammel 2.6.1845 var min og mine brøders legetøjsfabrikant, han var kvartermand på Holmen - han havde i sin ungdom været med i optøjer, vel 1772, og havde taget politimesterens hest i bidslet - en velanset mand, kraftig og dygtig, havde været i Norge på skovhugst og skibsbygning (efter tabet af flåden 1807). Min tidligste erindring af ham er at jeg stod i bedstemoders dør no. 7 i Krokodillegade eller på (rendestens)brædtet ved hjørnet af Svanegade, og så den stadselige gamle mand (da alt over 70) med høje blanke støvler over de gule snævertsiddende Nankins permissioner med blå kjole med gule knapper, rød krave, en stor bambusstok med sølvknap - komme haltende, thi han var halt af et fald af en Nordbagge-hest på sin Norgesrejse. Siden kom han ind til sin søster, der rådede svært over ham og så fortalte de gamle historier - mens jeg

sad på en egetræsskammel af morbroders fabrikat - N.B. Denne skammel overlevede ham, da den som alle hans varer var uhyre solid«.

Historierne, som broder og søster nok har genopfrisket nogle gange, var bl.a., om at bedstemoderen som barn ikke kunde tåle at se opskårne flæskesider, fordi de mindede hende om Struensees og Brandts firedelte kadavere, da de lå på stole på Vesterfælled i 1772, om krudttårnssprængningen 1779, da glasset fra vinduerne slængtes ned i hendes suppegryde, eller om husaren, der blev både skudt, brændt og druknet. En husar blev nemlig i 1757 henrettet ved skydning på »Grønland«, der, hvor senere Svanegade og Christian IV's statue kom til at være; en forladning tændte ild i hans ligklæder og senere i kisten, så slaverne, der bar ham til kirkegården på Kastelsvejen, måtte kaste kisten i kastelsgraven. Christians moder kunde bidrage med beretningen om, hvorledes hun under slaget på reden 2. april 1801 havde siddet op ad væggen på sin lille stol og glædet sig over den rystelse, som kanonerne frembragte.

Christian var tit i Holmens Kirke med moderens morbroder, der gik der hver søndag »højt pudset med medalje i knaphullet i rødt og hvidt bånd. Han havde egen plads i den lange gang, en klap til at slå ned mellem to stolerækker - den blev bagefter slået op og aflåst med en nøgle, som morbroder havde i sin lomme«.

Bedstemoderen gik også i kirke hver søndag, og hun bragte ærteformede sukkerkugler med et aniskorn i med hjem - broderen sort-brune honningkager, som Christian nok syntes bedre om end sukkerkuglerne.

Skitse af bedstemoderens stuer i Krokodillegade 7. Fra Christian Petersens erindringer 1869. Københavns Stadsarkiv.

Bedstemoderen var en særdeles livlig kone, lille af vækst og med mørke, blinkende øjne. Carl - »Callemand« - var især hendes yndling, men ellers var hun skrap og egenrådig, tålte ikke modsigelse, men var klog, bestemt og velhavende, dog ikke smålig i pengesager, hun lånte nemlig penge ud uden at tage renter. Hun bar om hverdagen altid den samme dragt: et folderigt skørt med rødt forklæde, karmoisinrødt strikket tørklæde og på hovedet en kappe med strimler à la Marie Antoinette.

Christian fortsætter: »Min mormoder var en særdeles energisk kvinde, lå ikke på den lade side efter sin mands død (i 1797), hun fik tilladelse af Admiralitetet, hos hvem han havde været særdeles yndet, til at holde butik i Nyboder, flyttede først hen i et lejet hus i Delfingade, hvor hun boede i 1801, siden til Krokodillegade no. 7 ligeoverfor Svanegade. I denne butik, ikke værtshus, som det blev kaldt, skønt der ikke måtte beværtes for siddende gæster, de drak stående og af »målet«, solgtes brød, fløde, kolonialvarer, øl og brændevin; enken først alene, siden med min moder som medhjælp...«.

Christians første erindring om forældrenes lejlighed i Haregade 9 var, at der i den grå egetræskarm var indhugget en knækket knappenål, der glimtede som guld og tiltrak sig hans opmærksomhed, da han sad på en eller andens skød. I hans tidligste år var hans hjem dog ikke rigtig der, men i Krokodillegade 7:

»Stuen, hvor bedstemoder og om dagen vi andre også boede, var lille, en 5 x 7 alen - bagved var der et lille kammer på eet fag, 5 x 3 alen, af ruder var der 40 indfattede i bly i faget. Gulvet var af mursten strøet med sand, fornyet hver søndag eller fejlet i flammer med birkekoste. Der var bilæggerovn med Fr. V's og dronning Lovises portrætter; døre og vinduer var rødmalede, væggene hvidtkalkede - alle Nyboders huse havde dengang disse nationale farver - langt senere blev væggene gule og dørene grå.

På væggene hang mange billeder. Det bedste var Chr. IV på skibet Trefoldigheden, kopi efter Lorenzens - tegnet og malet med prægtige farver af fader - videre var der 2 kobberer, Charlotte Corday, der myrder Marat og Marie Antoinette for dommerne - videre 2 kobberer, gamle opmalede grelt med forgyldte glorier: Kristus på korset og nedtagelsen af korset.

Møblementet var et stort fløjbord ved døren, op ad skorstensmuren - herpå stod sukkerkasserne, en med brun kandis og en med puddersukker samt en »klædekurv« med fint brød - mellem vinduerne et gult bord, der trådte i stedet for disk - bag dette ved det 2det fag vindue var gerne min plads - foran mig på bordet stod en lille grønmalet træspand med kobberpenge. Hen ad enden af stuen, ligefor kammerdøren stod en antik lænestol med krølhårssæde, hvori bedstemoder hver eftermiddag fik sin middagslur med forklædet kastet over hovedet, altid et rødt strikket uldtørklæde. På bagvæggen stod en smuk egetræs dragkiste med stærkt forgyldte nøglehulsrosetter, oven på stod diverse nips, kinesiske, af morfader hjembragte sager, en rød japanesisk tepotte med en frø ovenpå - og et stort porcellænskrus, der brugtes som »pengeskuffe« for 1-rigsdalersedler (sølvpengene brugtes ikke). I hjørnet ved kammerdøren hang en blå hjørnehylde med tre etager, hvorpå stod kinesisk porcelæn. Under bordet stod den store runde brødkurv med surbrød og franskbrød (den bedstemoder hver morgen kl. 5 selv hentede fra bager Flinck i Store Kongensgade lige for Julianes palæ). Foran på bordet stod 2 flødefade af ler, gule med brune slangeforsiringer. I kammeret, midt for døren, lå brændevinstønden, og i et aflukke i gangen foran skorstenen lå 2 øltønder, en med »godt øl«, og en med »skillingsøl« i, i stuen var der nyere grimme stole med sorte lædersæder påslåede med forgyldte messingsøm, i kammeret nogle gammeltdags smukke stole, med høj ryg, pressede og forhen forgyldte lædersæder - videre var der i kammeret et lille rødt lakeret kinesisk tebord til at slå ned, en gammel rød dragkiste, og bedstemoders seng, en himmelseng med blegrødt gardin rundt om. På skorstenen i køkkenet stod den store kobberkedel, der kogtes fløde i, og en jerncylinder, der brændtes kaffebønner i. I vinduerne var der mange urtepotter - med figentræer, geranier, myrter, passionsblomst, der slyngede sig i spanskrørsstativ og en plante med mørke runde blade, røde underneden, som bedstemoder kaldte »tålmodighed« (saxifraga).

Hver morgen kom der en bonde kørende med mælk fra Gentofte, karlen hed Jens. Fra en brygger på Toldbodvejen fik vi øl - han havde en lille enspændervogn med en gul hest af norsk race for, som jeg fik lov til at sidde på - kusken hed Daniel (Flensborger) og var en høj mand, der havde været garder. Brændevinen fik vi trillet til

Charlotte Amalie f. Kjær (1795-1874) og Johan Daniel Petersen (1794-1849) på Kærlighedsstien ca. 1820 mellem Nørreport og Østerport. Fantasitegning af Christian Petersens yngre broder, Carl Ludvig Petersen (1824-1900). Privateje.

os - kaffe hentede moder i en sæk fra Kultorvet?, og jeg gik tit med, også til Sukkerhuset lige for Marmorkirken i Kongensgade, der var en stor stentrappe, som det var mig en stor fornøjelse at løbe op og ned ad...

Bedstemoder solgte godt, fornemmelig brændevin og fint brød, også kaffebønner - sukker og øl. Folkene i Krokodillegade var mest smede, og de drak godt, konerne med. Skillingsøl 1 sk. potten, godtøl 3 sk. potten. Siddende gæster måtte ej have - men de stod og drak af tinmålet (brændevin) og af ølmålet, der var af træ med kobberkanter og kobberbånd. En gammel smed »Asser« var hverdagsgæst - det gjorde indtryk på mig, at han efter den nydte kvart^l brændevin sagde »ah« med dyb mavetone. Til Carl og Julius sagdes, før de kunde tale rent »hvad siger Asser?« Barnet sagde da yderst velfornøjet »ah«, som hørt eller lært. Mange koner kom og fik deres »kvart« til frokost med tillæg af kringle og vedbørlig drøftelse af dagens anliggender - thi der havdes ingen andre aviser end Adresseavisen.

Om morgenen kl. 7 gik jeg med moder, som bar Carl, og i den sidste tid Julius, hjemmefra. Kl. 2 kom fader, og sommetider Zacharias og spiste. Når tappenstregen var gået kl. 9 aften, lukkede bedstemoder, og så gik vi hjem, fader bar Carl, og jeg havde moder ved hånden. Stjernerne tiltrak sig min nysgerrighed og jeg spurgte om deres navne etc. Moder havde nok ikke stor astronomisk kundskab, kendte kun Karlsvognen og Syvstjernen - det forbødes mig at pege med fingrene på stjernerne, der så kunde falde ned på en. Moder var stærkt bygget, rund og fyldig, kan jeg huske, havde et højrødt strikket tørklæde (bedstemoder havde et lignende karmoisinrødt), glinsende sort stort hår, gik uden kappe eller hat (undtagen når vi som yderst sjældent gik ud at spadser) og med 2de store guldringe i ørerne, ca. 1 tomme i diameter med en rund kugle i midten og mange guldringe på fingrene«.

Christian mente dog også at have sovet hos bedstemoderen om natten, »da min første erindring om seng er bedstemoders stole med pinde i ryggen, hvortil jeg havde en rød pisk til værn mod spøgelser«.

»Alle mine omgivelser i den tid var noget overtroiske, jeg kan minde en stor forsamling, af mest koner, der samledes en aften på

Herkulespavillonen fra 1773 i Kongens Have. Stik af G. L. Lahde efter C. W. Eckersbergs tegning fra 1809.

gaden i Krokodillegade for at se på skydannelser, der lignede ris og flammer, hvoraf de spåede krig og nød, og om aftenen en opbyggelig beskrivelse af Jerusalems ødelæggelse efter »Josephus«,² som moder, bedstemor og morbror Magnus havde læst..«.

»Hver søndag gik moder og fader til aftensangstjeneste, mest i Holmens Kirke.

Fader og moder spiste af eet fad, fader og bedstemoder med sølvske, jeg også, men moder med hornske, de små med tinskeer. Vi havde dog sølvskeer, bedstemoder 4, mine forældre 6. Gaflerne altid af jern. Undertiden om søndag eftermiddag i sommeren var jeg med dem i Kongens Have, hvor der var musik ved Herkulespavillonen - og engang, da jeg stod og så på »Samson«, og på en række malede fugle på pavillonen, hvor der var konditor og musik

i øverste etage, kom jeg bort fra mine forældre i trængslen, men lykkelig fundet af nogle andre Nybodersfolk, Folsteds?...«.

»... der var ved »Nyvej«, fortsættelsen af Kærlighedsstien fra Nørre-til Østerport, langs Peblingsøens sydside, en kone, som solgte »Jødekager«; dem når jeg på mine aftenspadsereture om søndagen gik forbi, tit fik af, de var de bedste godter jeg kendte.

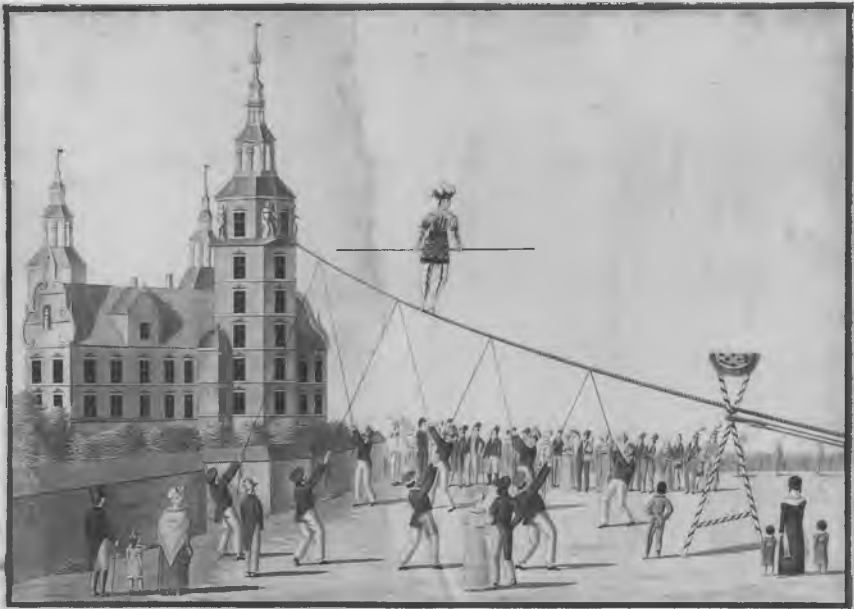
Længere udflugter end til den grænse og volden kendte vi ikke i 20'erne, i Kongens have kom vi derimod tit søndag aften og hørte musikken, og så på »Samson«, og hesten der blev spist af løven...«.

»Folk havde dengang ikke fornøjelser, som nu, det eneste var teatrene, men der kom vi ikke i den tid; min moder havde engang set »Korsridderne« og at hun fortalte derom var ligeså godt, som at have set det; ligeså fortalte hun om en »maskerade«, hvor en person var et knippe halm; NB hun havde ikke været der, men da hun syede hos skrædder Kolling 1814-15, de nuværende skuespilleres bedste- og oldefader, havde hun »hørt« det; item set denne skrædderfamilie i maskeradepuds, før de gik dertil...«.

»Carl og jeg var som børn altid på gaden fra tidlig morgen til sent aften, fader på Holmen, moder beskæftiget i værtshuset. Rendestene var da brede og der var et vandfald ved no. 11 i Haregade.

I Krokodillegade var der meget liv for mig som barn - der var 2 skoler i gaden - Holmens skole ved volden og ligefor vor dør »Stjernes« skole i Svanegade, den sidste en indbyrdes undervisnings etablisement - ledet fornemmelig af hr. Stjerne - forhen kanoner, siden klokker - han holdt drengene i ånde med »håndtaver«. Med lærdom var det nok slet bevendt, man læste Peder Jensens ABC og Luthers katekismus. Drengene kaldte bedstemoder for »bådsmandskonen« og mig for »Charlottes Christian« - jeg og Carl var meget yndet af de store drenge og velkendt af alle.

De dejligste dage var flyttedagene, thi så var der en mængde halm at vade i, stå på hovedet i, og binde kranse af. Folk synes meget at have brugt halm i sengene i den tid og da den dengang var mange gange billigere end nu, blev den tit skiftet. Også gjorde Østergades [Ny Østergade, nu del af Store Kongensgade, førte til Østerport] nærhed at der især i »Herbstmanør« (hestmanør, som bønderne sagde) - tiden var fuldt af marcherende soldater, som

Den hollandske linedanser, Christian Roat, på Rosenborg Eksercerplads den 12. Juni 1827. Roat faldt ned, da linen brast, og døde af sine kvæstelser. Træsnit i Det kgl. Bibliotek.

med deres røde jakker og hvide bukser så meget pæne ud. Borgerne med de blå bukser, hvide til stads, og røde spidskjoler stillede om sommeren langs reberbanen fra posten til Toldbodvejen - alt dette var behagelige afvekslinger...«.

»Når moder passede kunderne eller var ude at tappé øl, koge fløde eller brænde bønner, måtte jeg sommetider fungere som barnepige. Engang mindes jeg at jeg bar Julius, der endnu var i svøb (efteråret 27) og var ene i stuen - men da jeg hørte musikken fra et inddragende regiment, lagde jeg barnet på en af de sorte stole og løb hen til Østerport. Heldigvis blev han liggende stille, til moder kom ind, men jeg har rimeligvis haft vrøvl derfor, thi en anden gang, vel næste år om sommeren havde jeg ham med på grønsværen op ad voldbakken i »Lusegrønningen«, men der kom skildvagten og jagede os bort, jeg løb ned med de andre børn, men glemte Julius, dog fattede jeg mod og løb op igen for at hente ham, men

fik da af skildvagten et slemt stød på skulderen af bøssepipen. En anden gang hjemme i Haregade skulde jeg passe samme Julius, der var en fæl brøler, og faldt da på at tage en terpentinflaske og gnide tolden mod flasken for med den musik at glæde drengen, men kom så til at spille lidt terpentin på ham - måske det faldt i munden eller i øjnene, thi nu skreg han meget værre. Moder kom, troede at jeg havde givet ham terpentin indvendig, og så blev der et hus...«.

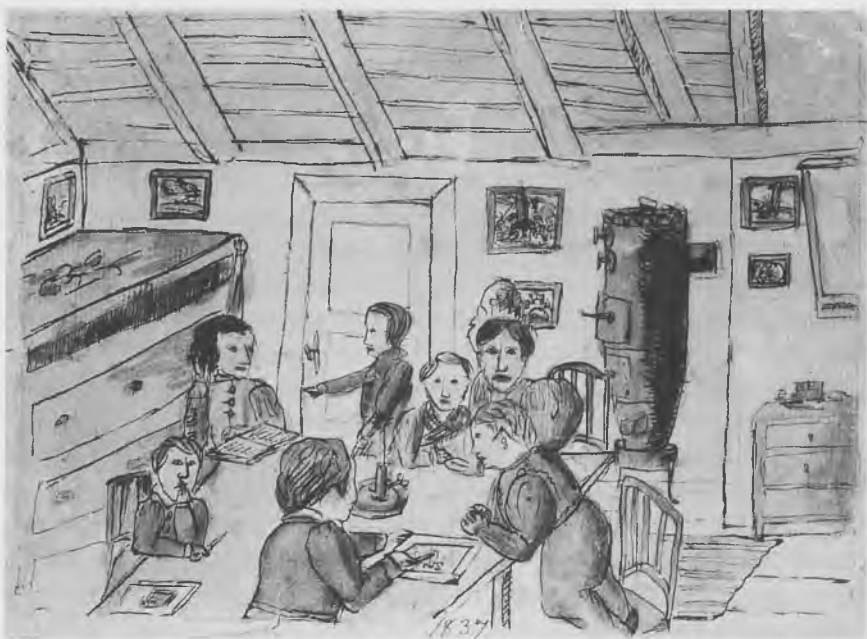
»Af mærkelige ting, som jeg i den tid har oplevet, var Roats død juni 1827, det var en linedanser, som fra exercerpladsen på Rosenborg gik op til det store tårn med en sæk over hovedet, han var klædt i en rød spansk dragt, da han gik op, så jeg ham drikke af et glas deroppe og kaste det ud af lydhullet og derefter i blå dragt gå ned ad linen, midt på denne råbte han noget, man så linen briste, de garderkarle, som holdt den, styrtede omkuld og den ulykkelige linedanser brak sin ryg - hans kone kom løbende ud fra garderkasernen (hun havde langt sort hår ned ad nakken) og der blev en stimmel af folk, der omgav den døende, da han bares ned lige under hvor jeg sad, foran mine forældre i vinduet af Garderkaserne. Fader havde fået plads der ved bekendtskab med en sergent, Hofmann?, gl. skolekammerat.

En anden begivenhed var prins Frederiks (Fr. VII) bryllup med kongens datter Vilhelmine 1828, det var en oktobermorgen med rimfrost på brættet over rendestenene mellem Krokodille- og Svanegade, hvor jeg med andre børn gled på glidebane, da moder hentede mig og Carl, pyntede os med stor krave om halsen og vi gik ud at se på transparenternes opstilling, på Kongens Nytorv var der bibelske personligheder af mit bekendtskab, »David med harpen«, Moses etc (man kendte altid David på harpen, også på spillekortene), muren langs Marmorkirken i Bredgade og muren ved vandanstalten ved Rosenborg kan jeg huske pænt dekoreret. Vi var og at se illuminationen om aftenen, blålys do uhyre sjældent og kostbart, på Bruns (sen. Moltkes) og Eriksens palæer. - Ved indtoget stillede Holmens folk (Zacharias, da 17 år, med en forsølvet træøkse, som vi siden havde som legetøj) og borgerne, alle i uniform, alt var da helt stateligere end nu, kongen kørte i en stor guldkaet med 6 eller 8 hvide heste for, og foran løbere med blomsterkurve på hovedet og stokke med sølvknap i hånden.

Nogle år senere så jeg en gentagelse af denne stads ved prins Ferdinands bryllup 1830 med Caroline, da så jeg dette indtog i Vimmelskaftegade og stod hos smeden Haagensen fra Krokodillegade, der havde en vældig forsølvet træhammer på skuldrene...«.

»I førstningen vi boede i Haregade 9, boede morbror Magnus lige for i Elefantgade 8 og vi kom stundom derover, men hans kone holdt min moder ikke af, det var en kedelig, høj, tør, phlegmatisk skabning ligesom sønnen Peder Magnussen; der var en indelukket luft hos hende og der lugtede altid af geranier, en plante, der fyldte alle hendes urtepotter, hvoraf vinduerne var fulde, hun og morbror spiste altid af eet fad og da han var kejthåndet kom skeerne altid i kollision. Deres plejedatter »Mine«, en 12 år ældre end jeg,

Barnetegningen fra 1837 viser ifølge slægtstradition familien Johan Daniel Petersen i Haregade 9. Privateje.

var derimod meget hos os og pyntede os børn når vi skulde ud at spadsere...«.

»Mens vi endnu boede i gårdsalen boede en pensionist Palle i gårdstuen, han var på kant med Mine, fordi hun altid lod gård-døren stå åben efter sig når hun løb over til sine forældre, hun hæv-nede sig ved overlydt at synge visen om »Palles« frokost, middags-og aftensmad, der endte med »nu skal Palle hænges«, det var den første vise jeg kunde udenad.

Efter Palle kom en anden pensionist »Isberg« til at bo i gården, han havde indtægt af at skrabe pil til kurvemagere og fyldte sin 4de del af loftet med pileskrab til vinterbrændsel; han havde 2 døtre, hvoraf den ene, Stine, engang fik feber, der blev da (usandfærdigt) skrevet med kridt på døren »Stine er ikke hjemme«, for at feberen, som ellers kom hver 3. dag, kunde blive narret væk.

I min første barndom havde bedstemor en gul, arrig moppe »Moline«, som Zacharias var ond imod, den blev omsider druknet af Peder Kraft for 1 mark - samme Peder blev ellers grebet i uve-derhæftighed af rullekonen md. Docken, da han skulde begrave deres gamle »Nette«, en grævlingehund med hvid pande (som en gang bed mig og døde af alderdom) blev kadaveret pyntet med hvid kjole og tilbehør af døtrene Sine og Mille og han fik sin mark for i en æske at begrave den pænt i Grønningen, dog fandtes siden den døde hund nøgen i Kastelsgraven, Peder Kraft havde taget klæderne af den...«.

»Da jeg var en 5 år, kom jeg i skole hos lærefar og læremor i Hare-gade, ligeoverfor omtrent hvor vi boede. Den første dag fulgte moder mig over, jeg havde stor ængstelse - og en kringle med smør på i hånden - jeg vidste ikke, når jeg turde spise den, og græd, da moder var gået. Læremor havde 2 unge døtre, Marie og Rikke, der straks trøstede mig. Vi var 11 børn, piger og drenge, alle små - læste i en ABC, hvor der stod en hane på det første blad. Der var hvidt bind om - med blå kinesisk tempel, og billeder i med den gamle tekst »en abekat blandt dyrene - mest findes lig et menneske« - »når krokodillen ynksomst græder - den allersnarest folk opæder« - »en gedebuk er stolt af skæget og er til vrede let opæget« - »når jægeren sigter og skyder, ved han sig ej dyrene fryder« - »Xantus, som også søhesten man kalder, kendte man alt fra den tidligste alder« - og

andre rare sandheder. Forresten stod deri Fader vor og trosartiklerne - tillige fik jeg en lille Luthers katekismus med en papegøje på bindet, hvad der stod indeni kan jeg ej huske, kun verset: vid Pabst, at jeg dig være vil, en pestilens mens jeg er til, når jeg er død, skal du forgå, det siger Luther, stol derpå (meget kristeligt!) Paven lever dog endnu!

I gården (lærefar boede i gårdstuen) var der en lille have med en bænk og der sad vi småbørn ude og spiste vor mad. Lærefar var en gammel pensionist, han gik med en gammel munderingsjakke med rød krave og hvide lange strømper trukne udenpå bukserne. Læremor havde bondehue på, hun havde 2 døtre, Trine og Marie, hun var skrap på det og hende var vi meget bange for. Hun var nok skånsk, thi jeg kan huske, Zacharias gjorde nar ad skolen og sagde jeg læste »svensk«.

I læremors skole gik en lille pige fra Delfingade - som jeg gerne fulgte hjem med til hjørnet af Krokodillegaden, hun var lidt ældre

Tappenstregen udgår fra Nyboders Vagt for at markere sengetid i Nyboder. Om morgenen varslede klokken en ny arbejdsdag. Tegning af P. C. Klæstrup ca. 1875.

end mig, vel, med mørke øjne og hår, siden gjorde jeg en 10 år efter hendes bekendtskab som jfr. E. Bjørn (fru Linskov, død i 1869) - min barndoms første kærlighed. Vi traf hinanden fra Delfingade og Krokodillegade og tog hverandre i hånden for at høre på tappenstregen, som gik igennem Delfingade, fulgt af børnene. Tappenstregen bestod af 3 vægttere, 1 underofficer og den skeløjede trommeslager »David«.

I den skole var jeg ikke længe, thi så kom bedstemor i huset og var længe sengeliggende, så at jeg måtte være hjemme for at gå i byen etc., hente vand i blikmælkespand fra hjørnet af Leopardlængen. NB. Der var en »ækel tøs«, Bergstrøms Jane i no. 7 - mod nord var smeden Engels drenge efter mig - som altid løb efter mig og spildte vandet for mig.

Siden gik jeg i skole om eftermiddagen fra 5-8 i Hjertensfryds-gade no. 14 hos Richter, senere flådemester. Han var meget streng og jeg var en svær kujon og meget bange for ham, tillige meget blød og græd for hvert hårdt ord. Jeg gik derfor med stor ulyst i den skole. Vi var kun en 4-5 drenge, de fleste større end mig. Vi læste i gård-salen, Richter havde helt hus oven og var inde til gaden, i vort værelse stod en stor sæk med rug, thi det havde nylig været kost-dag, en af de store drenge fandt på at tage nogle korn og kaste ud ad vinduet til de talrige høns og ænder, der gik, de strømmede grådigt til vinduet og de blev fodrede på det bedste med Richters rug. Nu trådte Richter ind, hørte den snadren i gården, så ud ad vinduet og begreb straks sammenhængen. Han spurgte mig, hvem der var den skyldige og i min angst blev jeg straks angiver, uagtet jeg havde moret mig dejligt ved sagen.

Den arme dreng, der havde åbnet posen, fik nu en ganske forfærdelig lussing, tamp eller spanskrør?, og da vi gik hjem, lovede han mig at give mig bank for mit angiveri. Jeg gik nu hjem i skræk og angst og næste dag turde jeg ikke gå i skole, og da jeg blev nødt der-til af moder, kom jeg tudende tilbage til moder og sagde, at dren-gen, Johan Nielsen, havde banket eller vilde banke mig. Moder tog mig nu i hånden, gik til Richter og klagede, og så fik den uskyldige Johan ny prygl, men jeg blev hadet af de andre drenge og foragtet som dårlig kammerat.

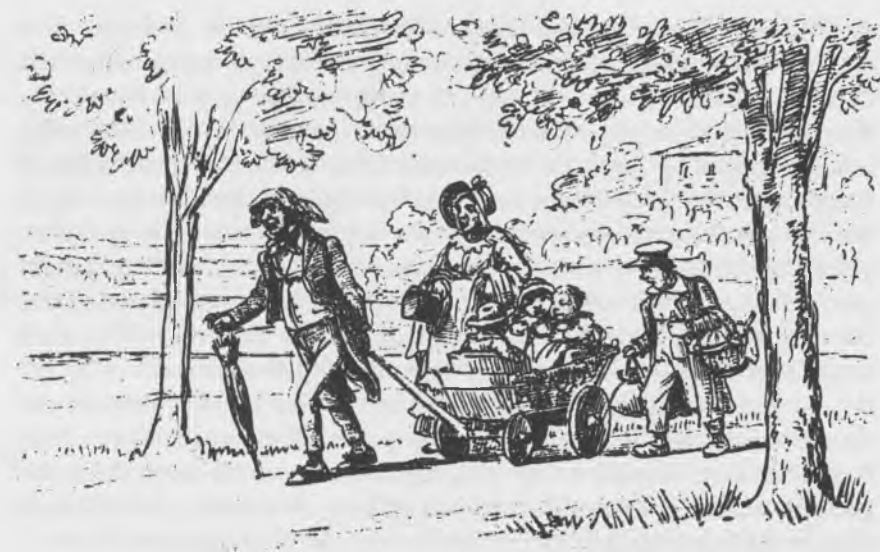
Jeg tror ikke at have lært noget i den skole, uden at læse, og det lærte jeg mest mig selv. Bedstemor havde mange gode bøger, og af

det makulatur, som hun brugte i handelen, samlede moder og Zacharias hvad de syntes, mest romaner og skuespilsamlinger. Det første jeg ved at have læst med interesse var et bind af gamle komedier, hvoriblandt en, »Den løgnagtige tjener«, især tiltalte mig. Siden hen læste jeg Tusind og een nat i den gamle udgave, efter den ældste franske med hver nats fortælling for sig, hvor heltene tæller hinanden monsør, madame etc. Denne bog, som var uden begyndelse og ende og fedtet, lånte jeg af nogle gamle folk i Delfingade, hos hvem Zacharias boede...«.

Allerede fra Christian var en 7-8 år, foretrak han en god romantisk bog frem for at lege. »Moder, der også læste meget, lejede bøger, først hos Richter³ i Haregade 15, han havde et bibliotek på 1800 bind, Rises Archiv, Coopers, Walter Scotts og Lafontaines, Øhlenschlægers, Holbergs, Ingemanns og andre værker, og de blev alle slugt af mig. Siden fandtes hans bogsamling for ringe, og vi lejede da i et større lejebibliotek i Møntergade (Baches), og stillede 2 sølv-skeer i pant for lejen, 2 mark månedlig...«.

»I 1833, da Adolf blev født, var der alt for meget for min moder at passe uden hjælp... og vi drenge måtte derfor gøre tjeneste, som til byærinder og sligt, men alt fra 28 eller 29 var jeg blevet benyttet til at hente mælk hos Adler i Store Kongensgade, brændevin fra 3 Hjorte på Hjortelængen, snustobak hos Bagge, »Mangetak«, på hjørnet af Adel- og Klerkegade, urtekramvarer hos Hartvig ved »Det beskidte Anker« samt brød hos bageren i »Træerne« ved Bryggerlængen, ellers fik vi brød og fløde hos Plato, der boede i stuen hos os...«.

»Sådanne gode ting, som nu hører til nødvendighed for den fattigste, som f.eks. vand og belysning, var i mådelige forhold os tildelt. Vi havde vand fra gadeposten, den nærmeste for os var hjørnet af Leopardlængen, og man sparede således på vand. En gammel kone »Maren« hentede 2 spande i åg hver morgen og trængte moder siden til vand, hentede vi drenge det i en blikmælkespand. På gaden brændte i store afstande i Haregade ved nr. 5, nr. 10, nr. 14 og nr. 21 græsselige tranlygter, hjemme nøjedes vi alle om aftenen med et talglys. Fader havde en osende lampe, hvori brændtes roeolie,⁴ og for at forstærke lyset til kobberstikning hang en skomagerkugle foran lampen. Strygesvovlstikker havdes ikke, men nogle

En københavnsk skomagerfamilies årlige skovtur. Tegning af Wilhelm Marstrand ca. 1860.

store pinde med svovl på enden førtes ned i fyrjtøjet, en lang trækasse, i hvis midte var sten og stål til at slå ild med, i hver ende tønder af brændte klude. Operationen at få tændt lys varede stundom længe og jeg kan huske mangan aften vi alle havde været ude, hvordan vi i tøjstod og ventede på gangen, medens der bankedes ild ud af flintestenene og vi med anvendelse af »pustet« stræbte at holde ild i tønderet og få talglyset tændt...«.

Om søndagsudflugterne, der foregik i den nærmeste omegn med en trækvogn, en »Hamborgervogn«, forfærdiget af morbroder Magnus, fortæller Christian: »Zacharias var altid i regelen med på vore køreture og hjalp at trække vognen, som ellers Carl og jeg trak, Julius sad i det ene sæde og da Carl blev større kom Vilhelm (f. 1830) i det andet sæde. Sommersøndage tog vi så ud, mest til Frederiksberg, spiste vor medbragte mad på bænken ved slottet, i haven kunde man ikke tage vognen med ind, men måtte lade den bevare hos kagekonen ved indgangen, på beværtningssteder kom vi aldrig ind, vejen gik ad Ladegårdsåen, sommetider Rolighedsvej

og Falkoneralleen, sjældnen eller aldrig ad Vesterbro, mere kom vi dog på Fælledeerne, der var nærmere og hvor vi drenge kunde lege ryttere og kaste bolde; kun højst en gang om året og ikke hver sommer kom vi så langt som til Dyrehaven, men det var en besværlig tur, Zacharias og jeg trak vognen, de små måtte bæres og alle var trætte og søvnige. At køre ud på de dengang yderst slette veje, [i bøndervogne] med sæder til 2 personer, hængende i seler var en yderst sjælden sport, da befordringen, 1 mark personen, var for dyr for os. Nogle gange i den tid har jeg dog været med at køre den tur, som da gik til Charlottenlund, hvor den bedre kørevej holdt op og så ad Jagtvejen forbi Christiansholm til Bakken og Kirsten Pils kilde, og jeg kan huske den gamle jøde, der sang »Was kommt der da«, mester Jakel; blåræderen, gyngen, hvor jeg red på en havhest, hvilket syntes mig mod naturen, og stak ringe ned, samt de utallige tiggere, der hver skulde have en skilling. Naturen, vildtet, havet og alle landskabsskønhederne havde vi børn ikke øje for...«.

»Efter bedstemoders død [30. okt. 1830] fik mine forældre nogle penge mellem hænder, men det var nok ikke mere end nogle få hundrede daler (1100). Moder var ikke nogen god økonom og fader forstod sig ikke på finansvæsen, hvilket vel ses af at han solgte bedstemors 4% obligationer, der da stod i såre lav kurs, for sølv, det han da satte op i sparekassen og fik 3% i rente for.

Fra omtrent 1831 havde han fået forhøjelse i stilling og var underkonstruktionsassistent, men det var dog kun 12 rdl. om måneden, kost, mundering og frit dobbelt hus, vel ialt en 400 rdl. Han var først assistent for Hetsch på den nylig oprettede ornamentskole ved Kunstakademiet og blev senere lærer herved med 200 rdl. løn, hjemme var han meget flittig, tildels med at kolorere for boghandlere, f. eks. Walthers Pragtfugle og Pattedyr eller med raderinger af mekaniske tegninger for Hetsch, Ursin, artilleritegninger for kaptein Michelsen og kakkellovne for Meldahl, også stak han på nogle tavler til Brøndstedts værk (antikke fund), men vore omstændigheder var dog noget tarvelige.

Moder, der var opfyldt ved tanken om det nyttige ved en fast stilling ved marinen, var da meget for at jeg skulde i Holmens skole, hvor staten påtog sig den hele lærdom og underhold. Både hun og fader hørte til de højt konservative, der var dog allerede dengang

»liberale« til, og blandt andre var farbroder Peter og faders ven Peter Klingsey, den sidste ragede uklar med os, fordi han sagde at det var at sælge mig som slave.

I efteråret 1831 gik jeg så igen lidt i skole for at kunne have de kundskaber inde, som Holmens skole fordrede. Denne gang var Carl med, skolen var på 3. sal i hjørnet af et stort hus i Borgergade ved Hoppens længe. Læreren hed Thorup,⁵ forhen skriver ved Holmen, en vistnok meget vakker mand, der godt forstod at omgås børn; i forhold til Richter var han en ren engel. Det var en temmelig stor drengeskole med over 100 elever. Prisen for lærdommen var billig, 1 rdl. månedlig, men der var heller ikke gjort fordring på megen kundskab. Det var kun få måneder, jeg gik i den skole, da jeg fra 1ste januar 1832 antoges i hans majestæts tjeneste som »rugdreng« med fri undervisning, mundering årlig: klædestrøje med blanke runde knapper, hvide lærredsbukser, filthat, 2 par sko, 2 par strømper, skjorte af groft lærred. I 1834 blev jeg »kostdreng«, fik fuld kost (rug, kød, smør, gryn, ærter), desuden mundering med tilbehør og 4 mark (1 1/3 krone) månedlig løn. I 1836 til 1/1 38 »kompagnidreng« med kost, mundering og 7 mark månedlig løn. Således har jeg kunnet underholde mig selv fra det 10. år (regnet til ca. 100 rdl. årlig) og har vel og givet lidt overskud til de andre.

Skolen var i Gåsegades (Vildandegades) 2 længer. Den mod øst hed Firkanten, den mod vest Trekanten efter legepladsens form. Der var 3 klasser på hver side, kompagni-, kost- og rugdreng hver i 2 afdelinger kaldet gamle og ny drenge, i regelen 1 år i hver afdeling. Skolelokalerne var luftige og rummelige, der var 4 bænke i hver klasse, 10 drenge på hver bænk. Mellem hver 2 bænke var klassens midte, de ny drenge sad på den ene, de gamle på den anden side.

I de første år jeg var der, blev skolen regeret af kaptajn, senere admiral Flensborg, en elskværdig smuk gammel mand; senere kom kaptajn Garde, der skulde være den retfærdige, men som jeg syntes, en ubehagelig, brutal personlighed. Ved skolens 6 klasser var der 6 lærere, 1 for hver klasse af 40 drenge, de var alle teologiske kandidater, alle realister. Der var desuden 4 gymnastiklærere, Staal, Stenholdt, Benzon og Reinwaldt, den første havde titel af løjtnant og var en pæn mand, de andre simple underofficerer, Stenholdt og Rein-

Skitse i Christian Petersens erindringer fra 1869 over Holmens skole i den spidse vinkel mellem Svanegade og Krokodillegade i Nyboder. Københavns Stadsarkiv.

waldt rå, især var Stenholdt en afskyelig onskabsfuld karl, og altid på nakken af mig, hvis årsag jeg grundigt hadede ham.

Endvidere var der 2 inspektører, Lillie og Høyer, den første på Fir-kanten, en fed skikkelig mand, den anden, Høyer, tør og knoglet, altid med en høj cylinderhat på (på Trekanten, hvor jeg ikke kom til at gå i skole). Der var også en sergent Olsen, en af moders gamle bekendte, en lille mand, der var skolens forvalter og kasserer, hans smukke datter blev siden gift med tegnelærer Helsted, som var søn af skomagere ved skolen, der var og en drejer ved skolen, men han boede der ikke.

De egentlige skolelokaler var på 1ste sal. I stuen i et af dem var der drejerværksted og i et andet (på Trekanten) skomagerværksted. Skoletiden var fra 8-12, om vinteren 9-12 og fra 2 til 4 eftermiddag. 2 à 3 gange om ugen gymnastik fra 4 til 5, om sommeren vekslende hveranden dag til svømning på Gammelholm, hvortil vi gik i parade fra skolen, ca. 100 drenge parvis til Nyhavn gennem Bredgade. Fra 5 til 7 skulde de ældre klasser lære enten at dreje eller lave skotøj, men da jeg alt fra 1833 gik på Kunstakademiet, blev jeg fritaget, og har aldrig lært nogen af disse professioner.

Vi havde mellem 10 & 11 en halv time til leg på pladsen, hvor der stod gymnastikapparater i ypperlig orden, en galge med 2 tovstiger, knob og glatte tove og glatte stænger, en stor ca. 30 alen høj mast med barduner eller stag, hvorpå vi kunde entre op, og en 15

alen lang balancerbænk. Det var åbenbart, at der fremmest lagdes vægt på vor fysiske uddannelse.

Med den åndelige udvikling var det slet bevendt, de teologiske kandidater, som hyppigt skiftede, havde ikke synderlig interesse af lærerfaget. De tre lærere jeg har haft var mådelige, læsebøgerne ligeså, »Godmans Fortællinger«, oversat fra tysk, yderst kedelig, »Mallings store og gode Handlinger« og »Holms Exempelsamling«, »Thonboes Bibelhistorie«, »Holms tykke Lærebog«, en yderst mager geografi og do. Danmarkshistorie, Kofoeds, fik vi i de ældste klasser.

Vore teologer kunde nok selv hverken skrive eller regne ordentligt, disse fag blev helt forsømte, man sad og skrev efter Sonnes forskrifter og skulde regne efter Cramers Regnebog, men jeg kan aldrig huske at have ordentlig regnet et stykke. Regning skete efter indbyrdes undervisnings systemet, en af drengene var bihjælper, han udsagde, at vi havde regnet vort pensum af stykker, og så var det godt, læreren sad imens på katederet, røg sin lange pipe og læste i en eller anden bog.

Af læsebøgerne måtte vi skiftevis læse op og enkelte gange, men sjældent, blev der skrevet efter diktat. Bibelhistorie, lærebog, historie og geografi blev læst på remse. En for en kom man op til læreren på katederet og måtte udenad repetere det læste, dem, der ikke kunde det, fik »håndtaver«, slag i hånden af en tamp. Da jeg af naturen havde en god hukommelse, har jeg aldrig fået bank uden en gang i de seks år, nemlig 2 håndtaver, fordi jeg spøjte med min sidemand; men ellers regnede tampen uafbrudt og der var nogle, der næsten daglig blev straffet, men de syntes ikke at tage det alvorligt, da de var så vant til det, måske også i hjemmet.

I de første 2 år læste vi indenad i Godmans kedelige rejse, som var lavet som Campes Robinson med en vidende fader og nogle højst uvidende børn, udenad på remse Thonboes bibelhistorie, i regning de 4 species i ubenævnte tal. Som kostdreng, det jeg kun var i 1 år (ellers var reglen 2 år) læste man indenad i Mallings store og gode handlinger, udenad de første 3 kapitler i Holms tykke lærebog - geografi Danmark og historie? Regning og de 4 species i benævnte tal.

I første klasse (kompagnidrengene) læste man indenad i Holms Exempelsamling, udenad alle 8 kapitler i Holms lærebog, geografi,

især med rejser på landkortet (ikke i Tyskland), historie med remsning af dansk kongerække; at lære Tysklands geografi eller fremmede landes historie mentes overflødig. Vi havde meget lidt undervisning i skrivning efter diktat, men mest drev vi over Sonnes Forskrifter. Vi skulde regne »regula de tri«, men med regning var det som oven sagt slet bevendt; der var en stor sort tavle i skolen, men den blev omtrent aldrig brugt. De lærere jeg havde, var med undtagelse af den første i det allerførste år, Carl Jensen, yderst ligegyldige personer og disse dannede mennesker voldte os drengene mere harme end de udannede underofficerer, der var inspektører og gymnastiklærere, således holdt de af at kalde os ved nummer, hvad drengene ikke led og sjældent svarede på, når de kunde undgå det, også vilde de gerne lade os gå i byen for dem, eller bære vand. Engang vilde lærer Jørgensen have jeg skulde bære en spand vand op til ham, men jeg væltede spanden og hans fine trappetæppe blev tilsølet, siden kom jeg aldrig mere til at bære vand. For Top⁶ skulde jeg gå og hente vand ved Rosenborg post ved enden af Gothersgade, det vand var tilligemed Absalons brøndpost i Slotsgården i sin tid anset for det bedste drikkevand i København (thi ellers havde man kun de gamle trærender fra Peblingesøen og postede små tudser og orme op i spanden). Nogle gange hentede jeg vand fra det langt bortliggende sted og drev så hele formiddagen væk på volden med det samme, men i reglen fandt jeg på at tage lerdunken halvt fuld af vand fra vor gadepost ved Adelgade, halvt fuld fra den sjældent brugte brøndpost i Tulipangade, denne blanding var, syntes mig, lig i smag af Gothersgadevandet og Top må have ment det samme, da han aldrig opdagede snyderiet; så blev jeg en times tid hjemme hos moder og spiste frokost, en rundtenom surbrød med holstensk ost.

Skolens tjeneste gjorde vi med større fornøjelse, vi skulde selv feje skolen ud hver lørdag eftermiddag. 6 drengene hentede koste hos sergenten, på skift, kl. 4 blev så vinduerne slået op, vand kom på gulvet og der blev fejlet alt sand ud og båret over på Trekanten, nyt sand hentedes hos sergenten og sloges på gulvet, så var den rengøring færdig, det var mest leg, ellers blev nok værelserne gjort rene i ferierne ved jul og sommer af »Fejemester Hans« og nogle koner.

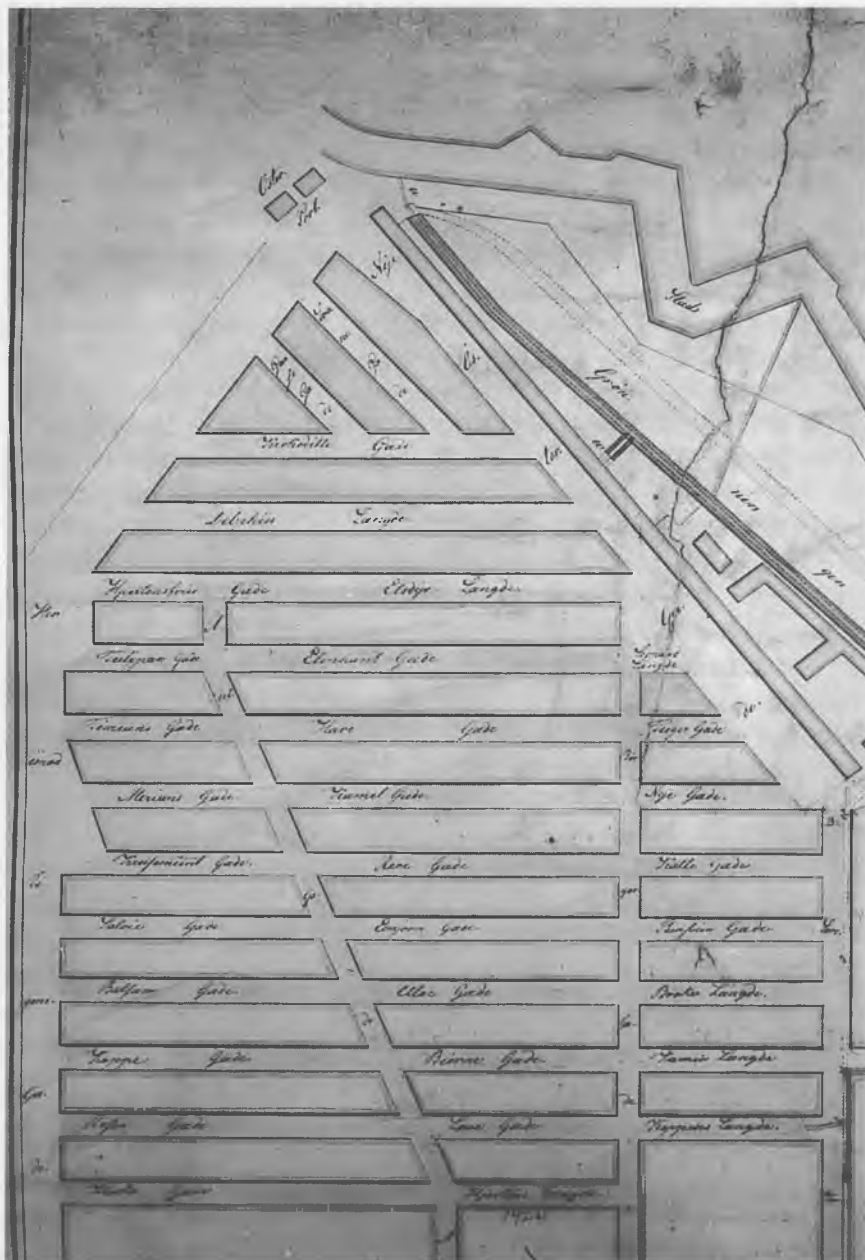
Hver morgen var 2 drenge på skift til at lægge i kakkellovnen, 1 time førend skoletid; vi hentede da en jernskuffe med brændegløder hos sergenten og puttede dem i vindovnen, hentede bølgebrænde i stueetagen og så var det afgjort.

Mandag og fredag morgen kl. 7 eller 8 efter årstid måtte også 6 drenge, 3 kompagni- og 3 kostdrenge, feje gaden langs skolen - og hver dag måtte 2 rugdrenge på skift gå langs ad samme område og feje »granater« væk (i den tid var det ikke alene hunde, som benyttede offentlig gade som lokum). Da nogle drenge vidste, at der var en mand lønnet eller ansat til fejning og rengøring af skolerne og området, havde man gjort oprør ved at blive borte. Vedkommende gjorde tjenerforretning hos chefen, og de »opponerende« drenge kom, når de ikke mødte, »i kachot«. Oppositionen ophørte da.

Kachotten var den straf, drengene omtrent mest hadede, mer end tamp, hvilket de tog med ligegyldighed, da de var hårdhudede, det var et lille mørkt aflukke i gymnastikhuset. Da jeg aldrig har været der, kan jeg ikke vide noget om det just var så farligt at sidde eller stå der en timestid.

Efter at have været mellem bedre opdragne børn i betalings-skolen hos Thorup var det yderst ubehageligt for mig sådan på en gang at komme mellem disse rå drenge, noget af det første, der mødte mig den første dag, var at få min lille silkeflorshat slået af hovedet - drengene gik mest barhovede, eller med skotsk hue, flad blå med rød dusk, en hovedpynt som jeg hadede, fordi den bares af »matroserne« - jeg gik så herefter mest med bart hoved i skole. Overfrakke om vinteren blev heller ikke tålt. Da jeg var for stolt til at ytre mig hjemme om sligt, tvang dog moder mig til at gå med nattrøje på. Dette var en torn i øjet på gymnastiklærerne, der ikke kunde lide slig bløddagtighed og det blev set, når vi trak trøjen af ved gymnastikøvelserne. Jeg fik da moder til at skære ærmerne af, men Stenholdt så, at stumphen stak frem af vesten og pillede den ud til grin for de andre drenge, der deri så en lighed som med tamburerne ved soldaterne.

Straks de første dage blev lærerne opmærksomme på, at jeg vidste og kunde mere end de andre drenge og efter kort tid blev jeg duks i klassen og holdt mig således i alle 6 år gennem alle klasser, måske med en eller 2 måneder, hvori en dreng, som ellers stod under mig i kundskab, men var bedre i skrivning og regning, ved

Udsnit af kort over Nyboder 1827. Københavns Stadsarkiv.

navn Bostrup, kom over mig. Han var søn af en tømmermand...«.

»Når mørket faldt på i vintermånederne lod læreren Top gerne drengene lukke deres bøger, der så blev indsamlede som sædvanligt og henlagt af duksen i skabet. Derefter hed det »Nu skal Petersen fortælle en historie«, og det gjorde jeg naturligvis med en vis forfængelighed af mine kundskaber...«.

»I skolen havde alle drenge øgenavne, jeg fik navnet »Præst«, formentlig på grund af en noget formel oplæsning af lektierne. Grimms eventyr og Tusind og een nat kunde jeg helt udenad og fortalte dem til drengene, der foretrak det mundtlige foredrag frem for selv at læse...«.

»De andre drenge var mer eller mindre dumme eller uopdragne, men i regelen mere godmodige, trofaste og hæderlige end de drenge af den »bedre klasse«, jeg gik på akademiet med - fremfor alt var de langt modigere og kækkere og det viste sig engang, da vi sammen med en skole af fine drenge, da vort gymnastikhus blev repareret, gik til gymnastik på Sølvgadens gymnastikhus. Vi var naturligvis fjender med disse »stive lægge« og ved en bataille, der udfægtede sig på volden, blev disse, skønt større og flertalligere, fuldstændig afbankede og styrtede ned af skråningen.

Få dage efter min indtrædelse i skolen blev uniformer os udleverede. Det må have set artig ud at se min lille blege spinkle person i den vide blå vel fuldkomne tykke trøje med runde blanke messingknapper, hvide bukser af stift ravndug og med klodsede tyksålede sko samt høj cylinderhat af slet⁷ filt på hovedet. Den 28. januar 1832, kongens fødselsdag, mødtes vi iklædt denne hædersdragt på skolen og marcherede alle 240, de små først, de store bagefter, i dobbelt række ud på Christianshavn, hvor der på Søkvæsthuset ved lange borde blev serveret risengrød og oksesteg for os på tinservice, store tinkrus med udmærket godt øl stod til fri afbenyttelse. Måltidet var både velsmagende og især rigeligt og jeg bar ligesom de fleste andre drenge den største del af oksestegen mellem 2 vældige skiver surbrød hjem, og delte den med mine yngre brødre Carl, 8, og Julius, 5 år.

Et lignende festmåltid fik vi 28. oktober ved dronningens fødselsdag og hvert år. Lokalet blev siden flyttet til Vejerhuset på Gammelholm.

Regula De-Tri

$$\frac{5}{2} \text{ Lk} \quad - \quad - \quad - \quad 3 \text{ } \text{V} \quad : \quad \frac{2}{3} \text{ } \beta \quad - \quad - \quad - \quad \frac{3}{4} \text{ Lk?}$$

$$\frac{5 \text{ Lk}}{\quad} \quad \quad \quad \frac{3 \text{ } \text{V}}{1 \text{ } \text{V}} \quad \frac{\frac{2}{3} \text{ } \beta}{8 \frac{1}{3} \text{ } \beta} \quad \quad \quad \frac{\frac{3}{4} \text{ Lk?}}{(2 \frac{1}{2})}$$

$$\frac{12 \frac{1}{6} -}{(1 \frac{1}{2})}$$

$$\frac{2 \text{ } \text{V} \quad 4 \frac{1}{2} \text{ } \beta}{6}$$

$$\frac{5) 2 \text{ } \text{Rid} \quad 1 \text{ } \text{V} \quad 11 \text{ } \beta}{\quad}$$

$$\text{Fac. } 2 \text{ } \text{V} \quad 11 \frac{4}{7} \text{ } \beta.$$

109. $\frac{2}{3} \text{ Lk}$ for $4 \frac{16}{19} \text{ Rid}$, hvad $14 \frac{3}{4} \text{ Lk?}$
 Svar $107 \frac{5}{8} \text{ Rid}$

110. $1 \frac{1}{2} \text{ Men} - 2 \text{ Rid}$ $3 \text{ } \text{V} \quad 5 \frac{1}{3} \text{ } \beta - 3 \frac{1}{2} \text{ Men?}$
 Svar 5 Rid $3 \text{ } \text{V} \quad 3 \frac{5}{7} \text{ } \beta.$

111. 340 Rid $3 \frac{3}{4} \text{ } \text{V} - 22 \text{ Skk}$ 8 Lk $3 \frac{1}{9} \text{ Lk}$,
 hvormeget for $15 \frac{1}{7} \text{ Rid?}$
 Fac. 1 Skk

112. $1 \frac{1}{2} \text{ Skk} - 195 \text{ Rid}$ $3 \text{ } \text{V} \quad 8 \frac{1}{2} \text{ } \beta - 7 \text{ Skk}$
 $15 \frac{5}{8} \text{ Lk?}$ Fac. 1015 Rid $5 \text{ } \text{V} \quad 13 \frac{3}{7} \text{ } \beta.$

113. 10 Rid $1 \text{ } \text{V} \quad 8 \frac{3}{4} \text{ } \beta - 12 \text{ Lk}$ $1 \frac{3}{4} \text{ Lk} -$
 $20 \frac{2}{7} \text{ Rid?}$ Fac. 1 Skk 4 Lk

114. 3373 Rid $2 \text{ } \text{V} \quad 6 \frac{1}{2} \text{ } \beta$ for 10120 Gr. 2 Duf.
 $5 \frac{1}{4} \text{ Stk.}$, hvormeget for 3165 Eldr. $\frac{1}{2} \text{ } \text{V} \quad ?$
 Svar 6330 Gr. 2 Duf. $\frac{3}{4} \text{ Stk.}$

Nota. Skulle nogen synes, at Lidsregning (naar man endelig maae regne et Aar efter sine 365 Dage) hindrer min 1ste og 6te General-Regel, de agte: 1) At alle Maaneder og Uger bag ubi maae gøres til Dage, 2) At dersom Dagene da blive mange, som No. 115, saa betiener man sig af $\frac{1}{2}$, og bliver de saa, da 5 til $\frac{1}{2}$, som No. 116.

Uniformen blev ellers kun brugt ved parade, til vandgang på Gammelholm ved mastemagerværkstedet, hvor der var lagt tømmerflåder ud i strømmen. Det var først i de sidste år, jeg gik i skolen, at det blev vedtaget at vi drenge, da grundtvigianerne kom i mode, i parade skulde gå i kirke, og det måtte vi da, om jeg husker ret, hver anden søndag, fulgt af en gymnastiklærer.

I de år, 1832-37, jeg gik i skolen, var der ikke kommen vækkelse af Grundtvig. I religion var lærerne rationalister og holdt mest på 6te kapitel »om pligterne«,⁸ folk gik i kirke af vane eller overtro, vi med.

Sådant tyranni som jeg siden har set beskrevet af militære fra officersskolerne fandtes ikke i vor skole. Når en stor dreng slog en lille, vakte det kammeraternes indignation. Klassetyranni, som det beskrives af Wilde, Carstensen og engelske forfattere, var der kun lidet af. De gamle drenge i klassen vilde gerne en tid tage en af den yngre klasse og lægge ham op over balancerbænken og banke ham i halen med hænderne eller en tovstump, men det var sjældent; kun en gang prøvede man at gøre det med mig, men det mislykkedes, fordi jeg sådan slog, sparkede og bed om mig, at man lod mig gå. Slagsmål var der imellem, men aldrig farlige, jeg har kun engang sloges med en dreng, Jensen, kaldet »Skønne Lise« efter sin moder, som var fiskerkone; han havde givet mig øgenavnet »Præst« og efter længe at have tålt det, besluttede jeg at tugte ham ordentligt, også for at vise drengene, at jeg, der aldrig indlod mig på slagsmål, ikke gjorde det af fejghed. Da han så, stolende på min vanlige godmodighed, engang var noget uartig nærgående i andre drenges påsyn, for jeg ind på ham og tog ham i struben, så han halvkvalt styrtede om, hvorefter jeg sådan gennembankede ham, til de andre drenge lagde sig imellem, at han fremtidig lod mig i ro, og ligesom de andre fjender jeg måske havde, frygtede at fornærme mig, da de så, hvor rasende jeg kunde blive.

Som duks i skolen i mange år har jeg altid vidst at bevare respek-

Christian Cramers regnebog: *Arithmetica tyronica eller grundig Vejvisning practice at lære ald fornøden Huus-og-Handels-Regning*, 19. Oplag, Kbh. 1816 med opgave 114 i reguladetri i brudte tal. Det kgl. Bibliotek.

ten for mig. Duksen havde skabet, hvor skolerekvisitterne fandtes at passe, de blev ved ham og de par nærmest siddende uddelte til drengene. Han skulde stå ved katederet, når læreren var fra klassen og overholde ordenen.

I de sidste par år havde jeg stadig Top til lærer. Det var en stiltfærdig, noget svag mand, redelig og skikkelig, men kunde ikke sætte sig i respekt hos drengene, så vi lærte meget lidt af ham; på remse lærte vi historie og religion, sjældent lod han os skrive diktat, nogle få gange læste han for os af Holberg eller en anden bog, men det var yderst sjældent, vi passede da os selv. Regne kunde vi slet ikke, vi havde derimod facitlister på små papirruller, som vi snød ham med. Kong Frederik VI kom jævnlig hvert efterår og inspicerede skolen i selskab med en stor sværm af officerer og høje herrer, men det var mest vor gymnastik, vi udmærkede os i. Engang da kongen skulde se et regnestykke, blev jeg kaldt op til den sorte tavle, en herre tog Kramers regnebog og dikterede mig nr. 114, reguladetri i brudte tal, som jeg skrev op og forsøgte at regne, men da det varede noget længe, tog jeg, efter at have udført nogle talrækker, svampen, og strøg det meste ud, hvorefter jeg skrev facit, som jeg kunde udenad, op under stykket, og dette blev befundet rigtigt!

Kongen var en lillebitte visen urolig mand med hvidt hår, hans klæder syntes for store til ham, hvorimod hans følge bestod af lutter tykmavede personligheder.

Da min fader var lærer på Kunstakademiet, fik jeg alt i 1833 plads på Elementærskolen og stod på en skammel og tegnede der fra 6 til 8 hver aften, senere, fra 1ste oktober til hen på foråret hvert år lige til 1842. Den første skoles lokale var i Charlottenborgs bagbygning under tårnet, hvor siden Thorvaldsens atelier var. Akademiet havde 2den og 1ste elementærklasse, i den første var Rosenberg, i den anden snedkermester Olsen lærer, jeg var et år i hver af disse klasser. Ornamentklassen var først Kongslevs, hvor der tegnedes efter kobberstukne antikke ornamentter, og 2den faders, hvor der tegnedes efter frit stående antikke gipsornamenter. En 3die klasse var Dalhoffs for modellerere af ornamentter. Efter at have gennemgået de 2 første af disse klasser kom jeg over (1840?) på bygningskolerne, hvor Nebelong senior og Vinstrup var vore lærere.

Lokalet for elementærskolerne i 1833-35 var i Charlottenborgs

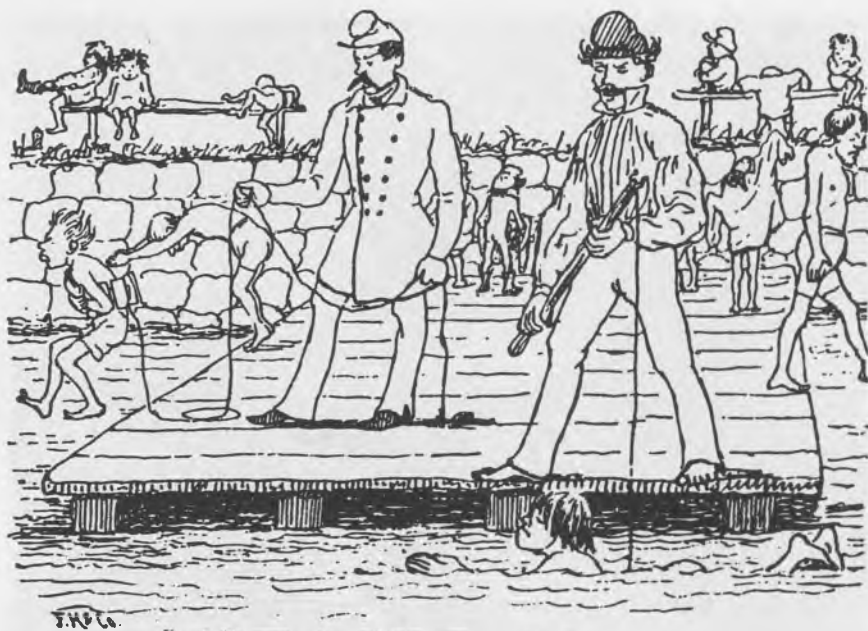

Marmorkirkens ruin set mod Store Kongensgade. Akvarel 1853 af H.G.F. Holm.

østre stueetage, vi tegnede kopier af kobberstukne afbildninger efter antikke ornamenter efter at have gennemgået Hetschs geometriske tabeller, og klodser, først i kontur, siden med skygge. Hver 2den dreng havde et talglys i en træklods, så at man snart havde skyggen fra venstre, snart fra højre hånd. Siden fik Thorvaldsen dette lokale til atelier og vi flyttedes op til 1ste sal i Charlottenborgs søndre fløj. Bygnings- og modelklasserne var på 1ste sal i nordre fløj.

I tiden 1834-37 kom Carl og jeg tit på Marmorpladsen hos en akademikammerat Thomsen, hvis fader, boende i et lille hus i Kongensgade nær Hoppenslænge, var opsynsmand ved ruinen. Det var morsom leg der at springe om på søjlerne af kirken og et prægtigt sted at lege skjul i.

I Holmens skole fik vi undervisning i sang efter talnoder af hr. Borchorst, en morsom hidsig lille mand, som drengene gjorde gæk

Svømmeundervisning, måske på Gammelholm mellem Nyhavn og Mastegraven. Tegning af Fritz Jürgensen ca. 1850.

med. Vi lærte at synge salmer, 6 fædrelandssange, »Danmarks hellige lyd«, »Der er et land«, »Vi sømænd«, »God save the king« etc. samt nogle, 3 stk, kanoner. Alt kun mådelig bevendt.

Ved gymnastikken og svømmeundervisning, hvor der nåedes en sjælden dygtighed af Holmens drenge, var jeg ikke iblandt de bedste, en gymnastiklærer, Stenholdt, hadede jeg især, da han altid var på nakken af mig, som han antog for forfinet. Svømning holdt jeg ikke af, kommandoen syntes mig for brutal, dog var jeg »seleholder« de to sidste år og lærte at stikke tilbunds efter sanddrag⁹ af den dygtige og vakre gymnastiklærer løjtnant Staal, en dygtig fægtemester var han, vi huggede dog kun med hasselkæppe. Den gamle oberst Nachtegall, gymnastikinspektør, udtalte sig rosende om vore præstationer.

Eksamen hvert efterår i boglige fag holdtes meget højtidelig. Sko-

Jens Christian Petersen
(1822-1909). Foto Chr. Neu-
haus. Privateje.

lechefen i uniform, en præst i ornat og et par andre fornemme bisiddere eksaminerede os ved den sidste eksamen.

1837 fik jeg udmærkelse i alle fag og en deraf følgende pengepræmie, 7 rdl.

Drengene i Holmens skole blev konfirmeret om efteråret, for at de ved årets begyndelse kunde komme på Holmen i fast tjeneste. Da der kun hvert andet, tredie år blev taget elever til Konstruktions-skolen, gerne fire, og dette skulde være tilfældet i 1837, vilde fader, som havde bestemt denne vej for mig, have mig konfirmeret i efteråret 1836, og da jeg jo havde gennemgået 2 år i skolens første klasse, mente han det var gørligt. I den anledning gik han til skolens

inspektør, Garde, men denne, som var en ubehagelig person, kom i ubehagelig ordstrid med min stolte og hidsige papa og hævnede sig ved at holde en gammel ordre, hvorefter drengene skulde være fyldt 15 år, efterrettelig, og jeg blev så først konfirmeret 8. oktober 1837 og gik glip af lejligheden til at komme på Konstruktions-skolen, hvortil fader havde forberedt mig ved at læse matematik med mig.

En af faders ungdomsvenner, Peter Klingsey, skriver ved Holmen, havde en ældre broder, H. C. Klingsey, kobberstikker og regnskabsfører ved Søkortarkivet, som fader også kendte, han erfarede af ham, at arkivet ønskede en elev, og da mine tegninger fra Akademiet havde været til undersøgelse blev jeg med fader præsenteret for arkivets direktør, kaptajn Zahrtmann, boende i Dronningens Tværgade, og fra 1ste januar 1838 var jeg ansat som elev ved arkivet, det var 6 timers arbejdstid fra 9 - 3, løn 2 rdl. månedlig, kost og instrumenter, ialt regnet til 120 rdl. årlig«.

Jens Christian Petersens erindringer fra henholdsvis 1869 og 1885 findes i Københavns Stadsarkiv, begge udgaver er anvendt i det foregående. Retskrivningen er til dels normaliseret og oplagte fejl-skrivninger er rettet.

NOTER

1. En kvart pægl svarer til to pænt store snapse. Brændevinen var dog noget svagere end i dag.
2. Flavius Josefos, jødisk historieskriver, f. år 37 e.Kr. Hans værker er udgivet i 3 bd. 1750-57, på dansk ved Reyersén.
3. Christian skrev andetsteds, at der var »mange brødre Richter, temmelig begavede folk«, se også Erslews Forfatterlexicon 2. bd, 1847 (skibstømmermand Andreas Jacobsen R., der havde lejevibliotek, og isenkræmmersvend, informator og handelskommissionær Johan Chr. R.; begge udgav pamfletter) samt Davidsén, Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn, s. 316-20, Kbh. 1883, hvor skandalepressen er omtalt; heri dog fejl.
4. I Kbh. Vejviser 1845 optræder bådebyggermester H.J. Richter i Nyboder.
5. Roeolie er rapsolie, se fx Meyers Vareleksikon.
6. Hans Ebbe Thorup, f. ca. 1786, død 1862. Hans skole hed »Bestræbelsen«, jfr. kartotek over skoleholdere, Kbh. Stadsarkiv.
7. Top, Robert Frederik Lynch, f. 1804, d. 1894, ansat som lærer ved Søetatens Drengeskole 1832, overlærer 1834, kateket ved Holmens Kirke 1844, sognepræst i Vejerslev-Blidstrup, Mors 1850 (Wibergs Præstehistorie, bd. 3, Odense 1871). If. Poul Nedergaards Dansk Præste- og Kirkehistorie, V, Kbh. 1959, lå kirkelivet i Tops tid på Mors en del i

dvale, og kirkegangen svandt ind. Top var svag.

7. Slet betød også glat, jfr. Kristoffer Nyrop, Ordenes Liv, bd. 1, s. 68-73, Kbh. 1925.
8. »6te kapitel«: Nicolai Edinger Balles Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion indrettet til Brug i de danske Skoler, Kbh. 1791, 6. kapitel s. 48-82 handler om pligterne. Andreas Krag Holms Undervisning i Religionen for Ungdommen, med Hensyn til den anordnede Lærebog i den Evangelisk-

Kristelige Religion, der udkom første gang 1812, er opbygget på samme måde som Balles lærebog, men meget udførligere. I første udgave fylder kapitel 6, om pligterne, fra side 250 til 406.

9. Sanddrag synes at betyde, at svømmeren som bevis på at have været ved bunden bragte en håndfuld sand op til overfladen, idet Christian andetsteds beretter, at Staal truede med at banke ham, hvis ikke han bragte mudder op fra bunden, der var en 14-15 fod nede.

Vinhandler F. W. Raaschou

Et københavnsk vinfirma i Guldalderen

Af Torben Ejlersen

I 1827 åbnede en ny vinhandel i København. Den eksisterede som selvstændig virksomhed til 1915. Her gennemgås især firmaets etablering og første levetid frem til ca. 1870. Det gælder kundekreds og varesortiment, men også vinkælderens indretning og træk af dens dagligdag.

Lære- og svendetid 1817-1827

Frederik Wilhelm Raaschou blev født den 14. september 1800 i Nørresundby.¹ Her havde faderen, Peter Raaschou, været sognepræst siden 1791, samme år som han giftede sig med Maria Judith, f. Wedel. I 1803 flyttede familien til Kolding, hvor Peter Raaschou havde fået nyt kald som præst. Han døde i 1813 og efterlod sig hustru, fire sønner og to døtre.² Enken flyttede sandsynligvis kort efter til København, hvor hendes far, Henrik Wedel, havde været bogholder i Københavns Brandforsikring.³ Det vides, at vinhandler Peter Andreas Kaarsberg på Christianshavn havde kendt F. W. Raaschou siden 1813, hvilket synes at bekræfte, at drengen var kommet til hovedstaden straks efter faderens død.⁴

F. W. Raaschous tre brødre studerede teologi ligesom faderen, og den ene søster giftede sig med en præst; derimod slog Frederik Wilhelm ind på et andet spor - om end af spirituel art - da han i 1817 valgte at blive vinhandler.

Det kunne dengang ske på to måder. Den ene var at gå i vintapperlære i fem år fulgt af en toårig uddannelse som fassbinder for at få indsigt i beregning af fade og ankres rumfang. Man skulle derefter arbejde som svend i tre år, bestå interessenteksamen og opnå borgerskab, før man kunne etablere sig som selvstændig.

Den anden måde var at begynde som fassbinderlærling for efter tre år at blive svend. Derefter arbejdede man hos en vinhandler, indtil interessenteksamen og borgerskab var i hus. Da dette forløb sædvanligvis var det korteste, gjorde mange det.

En vintapperlærling skulle indstille sig til en teoretisk svendep prøve, der omfattede regning, bogføring, skriftlig dansk og tysk, kendskab til mål, vægt og mønt samt viden om pligter overfor læremester og lav. Den praktiske prøve gjaldt varekundskab, men også en vis indsigt i fassbinderiet.

Den treårige fassbinderuddannelse var til gengæld grundigere indenfor sit felt. Dette fag regnedes dengang nærmest for at være en kunst på grund af fortroligheden med geometri og matematik. En fassbinder beskæftigede sig ikke med selve fremstillingen af vintønder; det tog bødkerhåndværket sig af.

De to uddannelsesforløb, som førte til vinhandlerprofessionen, afveg dermed noget fra hinanden; i praksis udjævnede svendetiden hos en vinhandler den forskellige måde at starte på.⁵ I øvrigt gled fassbinderiet ud af uddannelsen i 1844, da færdighed i opmåling af fustager var blevet mindre vigtig.⁶

F. W. Raaschou blev den 1. april 1817 indskrevet som fassbinderlærling hos vinhandler og fassbindermester Gottfried Hansen.⁷ Dennes vinhandel lå på hjørnet af St. Kongensgade og Gothersgade.⁸

Hansen var en anset fassbinder. Derfor blev det i praksis ham, som underviste byens lærlinge i dette fag. Han overkom desuden et offentligt hverv som direktør i Fattigvæsenet.⁹

Den unge Raaschou fik sin daglige gang hos Hansen frem til 1820 og bestod den 27. marts eksamen som fassbinder med temmelig godt, næsthøjeste karakter i skalaen. Den 14. maj 1820 kom han i svendelavet.¹⁰

Raaschou blev derefter svend hos vinhandler P. A. Kaarsberg.¹¹ Dennes far, vinhandler Jacob Peter Kaarsberg, var død i slutningen af 1819. Sønnen overtog ejendommen og firmaet, som han før havde haft i kompagniskab med faderen.¹² Vinfirmaet lå på Christianshavn i det stadig eksisterende Strandgade 14 på hjørnet af Torvegade. Over indgangsdøren er bevaret en udsmykning med vindruklaser i en flettet kurv.¹³

En lille erindring fra huset har forfatteren Carl Bernhard (1798-1865) givet fra sin barndom i begyndelsen af 1800-årene. Han fortæller, at »i de hvælvede Kjældere, som nu tjente til Viinoplæg, var der saamange mørke Kroge, saamange Kramper og Ringe, baade i Loft og Vægge, at de gjerne kunde have tjent til Fængsler og Pine-

steder for en glubsk Inquisition, hvis de ikke vare blevne til i Christian den Fjerdes Tid«. ¹⁴

I 1826 begyndte Raaschou at forberede etablering af sin egen vinhandel. Han mødte frem den 10. marts 1826 til den nødvendige prøve. I lavsprotokollen noterede oldermænden, at Raaschou godt kunne blive interessent i lavet. ¹⁵

Interessentprøven var en udbygning af svendeprøven. Den bestod af rente- og vekselberegning, mål og vægt, dansk og tysk handelskorrespondance; endvidere enkelt bogholderi og valutaforhold samt fortrolighed med toldforordningen. Den praktiske del gjaldt bl.a. varekalkulation, vingeografi samt »Omgangen med Toldbodens praktiske Forretninger«. ¹⁶

Raaschous svendetid gik således ikke blot med vinfade og ankre, kommanderen med lærlinge og medhjælp, prøvesmagning, omstikning af vin, påfyldning af flasker og kundebetjening, men i høj grad også ved skrivepulten bøjet over tunge protokoller og knitrende dokumenter samt bladen i forordninger og bestemmelser. Vinbranchen gav sine udøvere administrativ erfaring og internationalt udblik. Ikke sært at mange vinhandlere dengang var præstesønner.

Vinhandelen etableres 1827-1831

Efter veloverstået interessentprøve fortsatte Raaschou endnu et år hos P. A. Kaarsberg. Derefter tog han borgerskab som vinhandler i København den 7. april 1827 og fik den 10. april bevilling til at drive detailhandel og handle en gros. ¹⁷ Endelig bekræftede oldermænden den 30. april 1827 Raaschous optagelse i Vintapperlavet. Den 6. maj 1827 meldte han sig ud af svendelavet. ¹⁸

Der eksisterer ikke dokumenter, der kan belyse det nye firmas første tid. Hvordan var Raaschous økonomiske baggrund, hvorfra fik han sine varer? Det var ikke ualmindeligt, at en principal gav sin tidligere svend en forretningsmæssig håndsrækning.

Ifølge Vejviseren 1828 begyndte Raaschou som vinhandler i Nyhavn 17, Skt. Annæ Øster kvarter 9, hjørnehuset til Lille Strandstræde. Det var på kanalens solside, hvad der også syntes at skulle følge hans karriere siden. Firmaet lå i kælderen, som Raaschou lejede af købmand og eddikebrygger Anders Espersen. Beliggenheden var favorabel; lige ved bolværket, når der skulle fragtes vin med

Nyhavn set mod Kongens Nytorv. I midten hjørnehuset Nyhavn 17 ved Lille Strandstræde, hvor F. W. Raaschou etablerede sin vinhandel i kælderen i 1827. Reklamekort for Hotel Løven ca.1850. Københavns Bymuseum.

paketbåd til købmænd, gæstgivere eller detailkunder i provinsen; bekvemt nær Toldboden, når fustagerne ankom fra udlandet og af toldembedsmændene skulle noteres i kreditoplag for så forsigtigt at blive kørt hjem og bakset ned i kælderen.

Hvert år i december rummer vintapperlavets protokol navne og adresser på interessenter, svende og lærlinge. Her kan man læse, at Raaschou allerede i sit etableringsår 1827 havde ansat en svend. Han hed Hans Frederik Brygmann Munck og var født i 1805 i Hammelev ved Grenå som søn af den lokale sognepræst.¹⁹ I januar 1827 havde Munck afsluttet sin syvårige læretid som vinhandlersvend hos Schack Steenberg i Brogade på Christianshavn.²⁰ I modsætning til Raaschou var Munck begyndt som vinhandlerlærling og bagefter uddannet ved fassbinderiet.

H. F. Muncks søn, fængselspræst Vilhelm Munck, fortæller i sine

erindringer, at faderen i sin læretid udstod meget ondt.²¹ Det gik tilsyneladende bedre, da Munck kom til Raaschou som svend.

Fra Nyhavn kendes en lille episode. Vilhelm Munck fortæller, at firmaet næsten intet havde at begynde med, »men heldigvis kom i 1827 en engelsk Flaade paa Rheden, og trods de bitre Minder fra Overfaldet 1807 tog min Fader, som kunde engelsk, derud og fik saa mange Ordre, at den forfærdede Raaschou udbrød: Er du gal? Vi ejer jo ikke en Tiendepart af alle de Varer! Dette generede ikke min Fader, som vistnok var en dygtig Handelsmand, ligesom han har havt noget militært Blod i sine Aarer«. ²²

Firmaets tid i Nyhavn blev kort. I vejviseren for 1829 står, at Raaschou var blevet lejer i Købmager kvarter 67, det senere Østergade 26. Udvidelsen af Christen Bernikowsgade opslugte omkring 1900 ejendommen, der var opført kort før 1750 med en smukt prydet facade.²³ Sidehuse og mellembygninger strakte sig langt bagud på matriklen. Det har ikke været muligt i brandtaksationer at lokalisere vinhandelen. Den har nok ligget i kælderens under forhuset eller i et af de lange sidehuse i baggården.

Firmaet udviklede sig støt videre. Den 1. maj 1829 antog Raaschou den 14-årige Gerhard Munck som sin første lærling, en yngre broder til H. F. Munck.²⁴

Kompagniskabet Raaschou & Munck 1831-1834

Den 5. februar 1831 fik H. F. Munck borgerskab som vinhandler. Samtidig fik han tilladelse til detail- og engroshandel.²⁵ De to mænd ønskede at drive vinhandelen i Østergade sammen. Vejviseren 1832 nævner da også under begge navne, at de i fællesskab udgør »Firma Raaschou & Munck«. Selve datoen for kompagniskabets start er ukendt; Raaschou & Munck benyttede ikke Notarius Publicus for at få samarbejdet bevidnet, og hvordan der skulle disponeres, hvis en af dem døde.²⁶

En forordning af 1. juni 1832 indskærpede de næringsdrivendes regnskabspligt.²⁷ Det skulle sikre dokumentation af et firmas gæld eller tilgodehavende i tilfælde af fallit eller dødsfald. Derfor bad Raaschou & Munck den 10. december 1832 Københavns magistrat om at autorisere en hovedbog for vinhandelen. Denne protokol blev senere kaldt »Hovedbog for Kjøbmænd for 1832-1849«, idet de første notater begynder i januar 1833. Andre hovedbøger går fra

1845 til 1862. Det er de centrale, om end ufuldstændige kilder til varesortiment og kundekreds i de første årtier.

Vinfirmaet havde på et tidspunkt fået kreditoplag hos toldvæsenet. Det betød, at importerede varer efter toldkontrol og notering på oplagsholderens konto i toldregnskabet frit kunne bringes hjem i lagerkælderen.²⁸ Tolden skulle først betales, når varerne blev solgt videre indenlands; dermed fik den handlende en nyttig kredit fra statens side.

Uheldigvis er toldarkivalier om vinbranchens kreditoplag ikke bevaret i større omfang, og de eksisterende protokoller giver sjældent besked om vinens art og oprindelsessted. Da Raaschous arkiv også er ukomplet, er det ikke muligt nærmere at afgøre, hvilke vindistrikter firmaets varer kom fra i starten.

Et eksempel på bevægelse i Raaschou & Muncks kreditoplag kan dog gives. Til købmand F. C. Bendixen i Thisted sendtes med en skipper Nielsen »30 Viertler Viin«, som den 30. juli 1833 afskrives i kreditoplaget på Københavns Toldbod.²⁹ Et opslag i vinfirmaets hovedbog viser da også korrekt, at Bendixen dagen før blev debiteret et oksehoved gammelvin, præcis 30 viertler, til 50 rdl.

Hvis en vare fra kreditoplaget skulle reeksporteres, kunne den frit afskrives i toldregnskabet. En sådan transaktion skete i 1836, da Raaschou afskibede 10 viertler vin til Helsingborg.³⁰

Mange vinhandlere havde udskænkning af vin og spiritus ved siden af detail og engrossalget. Skænkestuen var møbleret med stole og borde, og der abonneredes på tidsskrifter og aviser. Var stemningen god, blev lokalet et søgt samlingssted. Det må være Raaschou & Muncks vinhandel, der sigtes til i de Muntre Vignetter, som handelskontorist G. Holst udgav i 1832 med venligt ironiske vers om københavnske gæstgiverier, restaurationer og konditorier samt billard-, vin- og ølhuse.

Vignetten kaldet *Viinkjælder*en, *Østergade No.67* lyder:

»Her er god Viin og Conjak
Jo, jo, jeg siger mange Tak!
Saa tit Du gaer til Stedet hen
Du finder mangan Kunstens Ven.
Af Læsning faaer Du Tydsk og Dansk
Men ikke Engelsk eller Fransk,

Raketten selv, saavidt jeg veed,
Er udi Kjælderens skudt ned«.

Med Raketten tænkes på et af datidens kendte sladderblade, som åbenbart lå fremme hos Raaschou & Munck.

Firmaet i 1833

De bevarede arkivalier giver kun delvist et billede af, hvilke kunder Raaschou & Munck handlede med i kompagniskabets første tid, og hvad der blev solgt. Firmaet benyttede efter alt at dømme enkelt bogholderi i sit regnskab.

Der er ingen kassebøger i behold. Derfor kan kontantsalgets omfang, varer og kunder ikke beskrives. Heldigvis eksisterer som nævnt flere hovedbøger, hvori personkontiene førtes. Hovedbøgerne gør det muligt mellem 1833 og 1862, men i vekslende omfang og geografisk udstrækning, at identificere firmaets kontokunder. Kontiene giver kundens navn, bopæl, varekøbets art, mængde og priser. Nogle konti er dog mindre detaljerede.

Hovedbogen 1833-1849 rummer provinskunder samt et par københavnske kunder. Tre hovedbøger fra 1845-1862 indeholder fortrinsvis københavnske kunder. Kun for årene 1845-1849 synes protokollerne at dække alle firmaets kontokunder.

Fra 1833 kan man altså i hovedbogen møde et udsnit af vinhandelens kunder og i et vist omfang følge deres indkøb. I dansk sammenhæng er denne bog blandt de ældste kilder, som giver indblik i et vinfirmas aktivitet.³¹ Stedvis går bogen dog tilbage til 1832, hvis en konto har saldo overført fra dette år.

Allerede i 1834 bliver hovedbogen mindre meddelsom, i 1835 endnu knappere. Raaschou & Munck var da holdt op med at føre bogen minutiøst, fordi de havde taget hjælpebøger i brug til de detaljerede noteringer om salget til købmænd og traktører. I stedet for blev summerne fra de sammentalte, men senere forsvundne bilag og hjælpebøger, indført hver måned i hovedbogen. Bogen giver derfor overblik, men ikke længere levende detaljer.

Købmænd og traktører

Året 1833 kan på grund af sin detaljerighed tjene som introduktion til Raaschou & Muncks kundekreds og varesortiment. Hovedbogen

rummer 37 kontokunder, hvoraf 34 var købmænd og tre traktører. 32 kunders køb kan specificeres både på vare og pris, mens man for hver af de resterende fem kontokunder kun fører årets samlede køb. De 37 kontokunder er kun en del af firmaets kunder. Hvor mange kontokunder, der har været i alt, vides ikke, heller ikke antallet af kontantkunder samt gæster i skænkestuen.

I København fandtes to kontokunder. Den ene var chokoladefabrikant og traktør R. T. Kehlet, som havde butik i Østergade samt drev forlystelsesstedet *Rosenlund* på Værnedamsvej. Den anden var kgl. privilegeret traktør og gæstgiver, enken Ane Cathrine Thomsen på *Toldbod Vinhus* på Toldbodvej, nuværende Esplanaden.

De øvrige 35 kontokunder, nemlig en traktør og 34 købmænd, drev næring i provinsen. Bortset fra to i Hørsholm havde alle hjemme i købstæder. På Sjælland gjaldt det to i hver af byerne Slagelse, Næstved, Ringsted, Præstø, Holbæk, Frederikssund samt en i henholdsvis Fakse, Kalundborg, Sorø og St. Heddinge. På Falster var der en i Stubbekøbing og fire i Nykøbing, desuden en i Stege. På Bornholm havde en domicil i Rønne og en i Åkirkeby. I Jylland boede to kunder i Aalborg, mens Frederikshavn, Thisted, Skive, Ebeltoft, Grenå og Kolding hver mønstrede en købmand som kontokunde. Raaschou & Munck gjorde ingen forretninger på Fyn eller i Midt- og Sydjylland, bortset fra kunden i Kolding.

Tilsammen købte de 37 kontokunder i 1833 for 8.107 rdl. eller 219 rdl. i gennemsnit. Geografisk ser gennemsnitskøbet sådan ud:

København	378 rdl.
Jylland	322 rdl.
Sjælland	205 rdl.
Falster og Møn	130 rdl.
Bornholm	42 rdl.

København viser det højeste gennemsnitskøb pr. kunde, men alene baseret på to store kunder, derefter følger det øvrige land. Største kunde i 1833 var købmand J. Hesselberg fra Kalundborg med 1.124 rdl. Derefter kom købmand F. C. Bendixen i Thisted med 1.029 rdl., så købmand H. B. Kruse i Grenå med 676 rdl., mens de følgende pladser blev besat af købmand N. P. Stausholm i Holbæk med 469 rdl. og traktør Ane Cathrine Thomsen fra Toldbod Vinhus i Køben-

havn med 458 rdl. Der er et stort spring ned til købmand Arentsen i St. Heddinge med 13 rdl. og købmand Albertus i Ringsted med 7 rdl.

Kontiene i 1833 viser ingen eksempler på, at Raaschou & Munck slog af på prisen ved køb af større partier vin på flaske; derimod blev der præsteret kvantumsrabat ved salg i ankre eller større fustager. Det varierede en del fra vare til vare. En beregning af 1833-kontiene viser, at prisreduktionen kunne gå fra 8-10% til 35-40% for det samme rumfang vin købt på anker. Ligeså konsekvent var prisen lavere for et kvantum vin leveret i et oksehoved end i et anker. For brændevin, f.eks. cognac, gjaldt også storkøbsfordel, nemlig 25-45% besparelse ved køb af et givet kvantum på anker. Beregningen er dog usikker, idet kontiene ikke angiver varernes kvalitet. Da kopi-bøgerne ikke er i behold, må man undvære bemærkninger om firmaets rabat og betalingspolitik.

Varesortiment

Kontosalgat fordeler sig i 1833 over godt 40 forskellige varer. Der er oplysninger om priser og mængder, men det kan vanskeligt afgøres, hvornår vinen er rød eller hvid. Vinenes årgange angives ikke; derimod noteres produktionsstedet i flere tilfælde, f.eks. at en vin er fremstillet i St. Julien i Haut-Médoc ved Bordeaux. Andre gange må man banalt slå fast, at portvin kommer fra Portugal og muskatvin fra Sydeuropa.

Vin og udenlandsk brændevin - vinbranchen måtte ikke føre dansk brændevin - blev normalt sendt til købmænd og traktører i flasker eller ankre, i nogle tilfælde i de rummeligere oksehoveder. Firmaet solgte i 1833 i alt 11.370 potter vin og spiritus til de handlende, der er nævnt i hovedbogen. Rød- og hvidvin udgør 9.600 potter eller 84%, hvoraf rødvin må regnes at udgøre hovedparten. Hedvin dækker 240 potter eller 2%. Brændevin - cognac, rom m.m. - omfatter 1.480 potter, altså 13%. Champagne, rhinskvin og pomeranssaft fylder kun 50 potter eller knap 1/2%.

Vurderes flasker og ankre fra kontiene i 1833, overrasker det ikke, at Frankrig var den dominerende leverandør af vin. Men det er ikke champagne fra det klassiske højdedrag mellem Reims og Epernay, som skabte omsætning for vinfirmaet. Det hindrede prisen på to rdl. for en flaske. Den kunne en ufaglært i København først købe efter fire dages arbejde med en dagløn på ca. 48 sk.

Alligevel burde flere have spenderet beløbet, når man læser om champagne i »Veiledning til Vinens Behandling« fra 1839. Her står: »Disse Vine, især de hvide, ere berømte for deres fine Smag, Rigdom paa Sukkerstof, og formedelst de ikke mindre for Ganen velbehagelige, som for Øiet fortryllende, glimrende Perler, det saakaldte Mousseren, som den erholder ved, forinden fuldendt Gjæring, at fyldes paa tætproppede Flasker«.

Gammelvin var med hensyn til mængde og omsætning den vigtigste vare for Raaschou & Munck. Det har været rødvin, som skulle lagre nogle år for at få betegnelsen. Den stammer rimeligvis fra egnen omkring Bordeaux, hvor vinene udvikler sig langsomt, er rige på garvesyre og derfor særligt holdbare. En flaske gammelvin kostede mellem 24 sk. og 40 sk.

En anden vin kaldtes mere præcist Médoc, vinegnen nordvest for Bordeaux mellem Girondens udløb og Atlanterhavet. I rumfang

Havnen i Bordeaux med broen over floden Garonne. Radering ca. 1840. Privateje.

indtog vin fra Médoc andenpladsen hos fimaet i 1833. Prisen lå typisk på 28 sk. pr. flaske.

I den sydøstlige del af Médoc skiller det berømte distrikt Haut-Médoc sig ud med en række højt værdsatte vinkommuner. Hos Raaschou & Munck nævnes St. Julien og Margaux, som i datidens kvalitetsvurdering hørte til klasse 3, de fine og halvfine vine.³² Der opereredes med fem klasser for de bedste vine. En flaske St. Julien nr. 1 sælges for 56 sk., mens en flaske Margaux - ikke at forveksle med Château Margaux, der skabte vin i klasse 1 - solgtes fra 40 til 48 sk.

Nordmanden Frederik Schmidt besøgte i vinteren 1817/1818 ofte Kamma og Knud Lyne Rahbek i Bakkehuset på Frederiksberg. Maden var god, men vinen bedre. En aften ved bordet »knækkede vi Halsen paa adskillige Flasker af den fineste Rødviin (Lafitte) og en Flaske Champagne, til hvilken min Vise blev sunget, og vankede der Overflødighed af tørre og flydende Gotter«. Først noget over midnat brød selskabet op.³³

Også Raaschou & Muncks hovedbog nævner Lafite med 12 flasker. Disse fashionable dråber fra Haut-Médoc regnedes til klasse 1, hvis vine var lette, meget fine, meget bløde, fuld af »Gjør« [aroma] og blomst. Vinens »Gjør har nogen Liighed med den Lugt, som den bedste Lak udbreder ved Smeltning; og Blomsten med den af Viole eller Hindbær«. ³⁴ Lafiten er overhovedet den højst klassificerede vin, som Raaschou & Munck sendte ud af huset i 1833. Vinpartiet bestiltes af købmand J. Højer i Sorø. Mon disse flasker, hvis stykpris beløb sig til 72 sk. og dermed var firmaets dyreste franske bordvin, blev »knækket« på Sorø Akademi eller hos en lokal gods-ejer?

Sydøst for Bordeaux breder de grusfyldte marker i Graves sig. Produkterne herfra afsatte Raaschou & Munck kun i ringe mængde til købmændene. Vinene er hyppigst hvide og tørre, mindre spirituose, og af »en Gjør, som ligner noget den af Flintesteen og Kryd-dernelliker«. ³⁵ En flaske Graves blev tilbudt for 48 sk.

Spansk hedvin fra Malaga og den søde muskatvin, som produceredes flere steder ved Middelhavet, var i 1833 en beskeden salgsvare. Begge kostede 48 sk. flasken. Der var større efterspørgsel på hedvine fra Madeira og Oporto. Om portvin hedder det et sted, at den var god at drikke, hvis man havde »Uordener i Spisecanalen«. ³⁶ Madeira og portvin betaltes fra 80 til 88 sk. flasken.

Rhinskvin indtog en beskeden plads, hvad man dårligt fatter; »Veiledning til Vinens Behandling« hævder nemlig, at rhinskvin er »kraftfuld, styrkende, velsmagende, let, meget kølende, forfriskende og har en aromatisk Lugt. Dens Dunster stige ikke saa let til Hovedet, og dens velgjørende Virkning udbreder sig hurtig over hele Legemet. Den er urindrivende. Kjendetegn paa en god Rhinskviin er, at den maa have en behagelig, ingen stram Smag, den maa være klar, af høiguul Farve; naar den skjenkes i Glasset, maa man høre en blød Hvislen, og endeligen maa den midt i Glasset sætte en let Skum, som snart taber sig i en Mængde ganske smaa Kugler. Skulde Skummet langsomt stige op, da er det et Tegn, at Vinen er blandet med andre Sorter«. En ældre rhinskvin kostede 80 sk. og var altså dyrere end Lafiten.³⁷

Cognac, der i sin traditionelt ædleste form destilleres af hvidvin fra Charente nord for Bordeaux, var den førende franske brændevin hos Raaschou & Munck i 1833. En flaske cognac gik for 40 sk til 64 sk. Interessen var mindre for den billigere, landligt krydrede og knap så alkoholrige brændevin armagnac, som frembragtes i landskabet mellem Bordeaux og Pyrenæerne. Den hollandske kornbrændevin genever, som destilleres over enebær, kunne hentes aftappet på flaske hos vinfirmaet for 36 sk. Var det imidlertid en »Kjelders Genever«, hvor flasken er aftappet hos producenten, fordobledes prisen. Kirsebærbrændevin, måske fra Sydtyskland, fyldte ikke synderligt i lageret. Den kostede 80 sk.

Rom baseret på sukkerrør fra Vestindien og sikkert afskibet fra den danske koloni St. Croix, betaltes med 32 sk. pr. flaske. Betegnet som gammelrom lå den på 72 sk. Rom punch var som andre punchedrikke i Guldalderen stærkt yndet i selskabs- og klublivet.

Raaschou & Munck førte også den særprægede arrak, en let gullig, aromatisk brændevin fra Ostindien destilleret på ris og palme-saft. Den blev drukket tør eller som punch blandet op med sukker, varmt vand og andre smagsstoffer. Arraken, som i 1833 kunne leveres for 88 sk. flasken, var ubetydelig i firmaets salg det år til købmænd og traktører.

Pommerans ses flere steder i hovedbogen. Denne let bitre citrusfrugt, hvis saft eller revet skal, eventuelt tilsat nellike og kanel, indgik som en vigtig bestanddel af den populære blandingsdrik »Biskop«. På offentlige maskerader omkring 1800 var det en elsket

damedrik baseret på rødvin, ristede pommeranser og sukker.³⁸ Populariteten holdt sig uændret i de følgende årtier.

Foretrak man hvidvin, døbttes drikken »Kardinal«.³⁹ Det færdige udtræk af pommeransfrugten kunne fås under navnet biskopessens til opblanding med den ønskede vin. Pommeranser blev desuden brugt i frugtsupper og i chokolade- og kageproduktion. Karakteristisk nok var det forlystelseskongen og chokoladefabrikanten R. T. Kehlet, der i 1833 var eneste aftager af pommerantsolie. Udgiften pr flaske var 48 sk.

Endelig må Raaschou & Muncks franske vineddike med. Det var en uundværlig ingrediens i datidens finere madlavning, f.eks. til hollandsk sauce, som ofte blev serveret til fisk.

Vin fra Bourgogne søger man forgæves i 1833. Den blev også produceret i betydeligt mindre mængde end Bordeauxvin. Den var desuden kostbar på grund af den besværlige transport fra vinmarkerne i Østfrankrig til udskibningsstederne. Først med udbygningen af kanaler og jernbane stimuleredes handelen. Det stemmer i øvrigt overens med, at bourgogne også var en sjælden vin i godset Egeskovs ellers så fornemme og alsidige vinkælder i 1860'erne.⁴⁰ Når bourgogne ikke nævnes hos Raaschou & Munck i 1833 ligger forklaringen måske i det knappe regnskabsmateriale om privatkunder, især de københavnske. Først et par årtier senere dukker bourgognen hist og her op i papirerne.

Raaschou & Munck nævner ikke vin fra Mosel, Alsace og Italien. Om italienske vine skrev O. J. Rawert, at når de næppe importeres, er årsagen, at vinene ikke var egnede til transport, da de meget let blev fordærvet under bevægelse.⁴¹

Raaschou & Munck kunne også levere tomme flasker til de købmænd, som selv ønskede at tappe på flaske fra de tilsendte ankre og fade. Udgiften til emballage synes inkluderet i vareprisen. Når en kunde returnerede et »ledigt« anker blev han godskrevet for en rdl. Tomme flasker tog vinhandlerne imod for otte sk. pr. flaske. Det var gængs praksis i branchen. Komponisten C. E. F. Weyse, som i 1830'erne handlede hos hofvinhandler Christian Waagepetersen i St. Strandstræde, skriver således i et brev til sin plejesøn: »Kassen og Flaskerne maa Du ved Leilighed lade mig faae tilbage. Du veed Viinhandleren forlanger Flaskerne tilbage, med mindre, man betaler ham 8 s for Stykket«.⁴² Købmændene var omhyggelige med at

sende ankre og flasker tilbage for ikke at binde kapital i emballagen.

Endelig havde firmaet også korkpropper på lager. De sendtes normalt i partier på nogle tusinde. En prop kostede godt en halv skilling, men steg til en skilling for fine, franske propper. De var længere og beregnet til »langkorks Bouteiller«.

På hjørnet af St. Kongensgade 1836-1845

Den 3. februar 1835 meddelte oldermændene på et møde i vintaperlavet, at H. F. Munck havde meldt sig ud som interessent.⁴³ Den 15. juni kvitterede Christiane Munck for at have modtaget 16 rdl. i begravelseshjælp fra lavet i forbindelse med ægtefællens død i marts 1835.⁴⁴ Parrets søn, fængselspræst Vilhelm Munck, fortæller om faderen, at »alvorlig Sygdom, som medførte gentagne Operationer af Professor Thal, nødte ham til at opgive Handelen, og for den lille Formue, som var erhvervet, købte han en Landejendom nær Grenaa. Han kom aldrig til at bo der, men døde forinden i 1835, kun 30 Aar gammel, under store Lidelser i Grenaa. Hans Moder overlevede ham til 1863 og kunde ikke blive træt af at fortælle om hans Kærlighed til Forældre og Hjem.

»Min Moder, Datter af Kancelliraad Peder Tolstrup og Hustru Karen Knutzen i Grenaa, var ikke 18 Aar, da hun blev gift, og ikke 21 Aar, da hun var Enke. Landejendommen solgtes, og hun tog med sin lille Søn, som var rødhaaret, og hvis Lokker hun omhyggeligt skjulte under Barnekappen, Ophold hos Forældrene i Grenaa. Den 29. April 1837 indgik hun sit andet Ægteskab nu med sin første Mands Kompagnon, Vinhandler Frederik Vilhelm Raaschou i København.«⁴⁵

Da Munck i begyndelsen af 1835 måtte opgive kompagniskabet, fortsatte Raaschou som eneindehaver. I slutningen af 1834 var svend J. A. Andersen blevet ansat en periode, måske i forbindelse med Muncks sygdom. Muncks yngre broder, Gerhard Munck, blev udlært i slutningen af 1835.⁴⁶

Vejviseren oplyser i 1836, at vinhandler Raaschou efter påske ville flytte fra Østergade til hjørnet af Gothersgade og St. Kongensgade. Her lejede Raaschou sig ind hos Anne Cathrine Hansen, enke efter hans læremester i fassbinderiet, Gottfried Hansen, som var død i maj 1835.⁴⁷ Derefter havde vinhandler C. Holm lejet vinkæl-

deren.⁴⁸ Fra påske 1836 overdrog Gottfried Hansens enke lejemålet til Raaschou, der beholdt Gerhard Munk som svend og antog Peter Nielsen som ny lærling.

Raaschou havde som nævnt giftet sig i 1837 med Christiane Munck. Stedsønnen Vilhelm, der var født i 1833, fortæller i sine memoirer, at han blev glad for stedfaderen, som ikke gjorde forskel på ham og ægteparrets senere fælles børn. Vilhelm Munck beskriver også huset på hjørnet af St. Kongensgade og Gothersgade. Vinhandelen lå i kælderen, mens familien boede på 2. sal til St. Kongensgade. Der var tre jævnt møblerede stuer og et kabinet, husets helligdom, som han kun betrådte med dyb ærefrygt. Der stod en astrallampe,⁴⁹ en kostelig ting dengang, som Munck udtrykker sig, da gaderne blev oplyst af tranlamper og husene med tællelys. Familiens kinesiske testel var efter hans mening et af verdens underværker.

Familiens levevis var enkel, ingen fornøjelser udenfor huset. Der var sjældent selskab, og da altid kun en lille kreds. Munck skriver, at der i den snævre og mørke gård lå et skur, som stedfaderen brugte til tomme tønder, halm og skrammel. Munck fortsætter med andre minder fra barndom og skolegang, desværre ikke om selve vinkælderen.⁵⁰

Hjørnehuset på Gothersgade og St. Kongensgade samt nabohuset i St. Kongensgade, var samlet under matrikel Skt. Annæ Vester 29 og 30. Folketællingen den 1. februar 1845 bekræfter, at familien Raaschou holdt til på 2. sal mod St. Kongensgade. Den oplyser videre, at Raaschou disponerede over begge huses kælderetager. Til hjørnebygningens kælder var der nedgang fra gaden via en dobbelt glasfyldingsdør, desuden opgang til baggården. Der fandtes også en nedgang til nabobygningens kælder ad dobbelte, glatte døre. Her havde Raaschou vinkælderen med udsalg og lager. Brandtaksationen er ligesom Vilhelm Munck tavs om interiøret.

Der var også beboelsesrum i kælderetagen. Det har været nødvendigt for at rumme hele husstanden. Den bestod ifølge folketællingen af 12 personer: Vinhandler Raaschou, 45 år, hustruen Christiane, 31 år, stedsønnen Vilhelm, 12 år, ægteparrets fælles børn Peter, Caroline, Henriette og Carl, henholdsvis syv, fem, tre og et år; dertil kom svenden Peter Nielsen og lærling siden 1841 Hans Georg Raaschou. Den sidste var søn af vinhandlerens ældste broder, Søren

Henrik August Raaschou, sognepræst i Søborg-Gilleleje - atter en præst fulgt af en vinhandler! Desuden var en tjenestekarl og et par tjenestepiger knyttet til husstanden.⁵¹

Kontokunder og varekøb 1845

Ved at kombinere Raaschous hovedbøger kan man fastslå, hvem der var kontokunder i perioden 1845-1849. Bøgerne uddyber, hvad kunderne fra København, Island og Norge samt enkelte provinskunder købte, mens de øvrige provinskunder kun noteres for årskøbet. Her samler beskrivelsen sig om 1845.

Tabel 1. Raaschous kontokunder 1845

	Antal konto kunder	Samlet Køb rdl.	% af i alt	Gnsn.pr. kunde rdl.
København	79	6.134	30,8	78
Sjælland	57	6.218	30,9	109
Lolland/Falster/Møn	14	1.379	6,9	99
Bornholm	9	585	2,9	65
Jylland	27	3.994	19,8	148
Ukendt provinssted	1	8	0,0	8
Island	5	995	4,6	199
Norge	2	814	4,0	407
I alt	194	20.130	100,0	104

Kilde: Raaschous hovedbøger 1845

Tabellen viser, at 2/3 af Raaschous kontokunder fandtes i København og på Sjælland. Resten hørte hjemme i det øvrige land samt Island og Norge. Ligesom i 1833 var der ingen på Fyn.

Gennemsnitskøbet pr. kunde var størst på Island og i Norge, derefter kom Jylland, Øerne og først da København. Det lave gennem-

snit i hovedstaden skyldes en overvægt af privatkunder, som generelt aftog mindre end købmænd og traktører.

Norge og Island

Raaschou handlede med restauratør Walle på det norske postvæsens skib *Christiania*. Denne hjuldamper lagde i 1840'erne ud fra Kvæsthusgade i København til Oslo hver tirsdag eftermiddag kl.3 i sommerhalvåret med anløb i Helsingør og Gøteborg samt pladser i Oslofjorden. I 1845 havde Raaschou en snes leverancer til restauratør Walle, de fleste på mandage eller tirsdage, svarende til skibets afgang. Varerne specificeres dog kun en enkelt gang, hvor der bragtes 13 hele og 24 halve flasker St. Julien om bord til en samlet pris af 8 rdl. 32 sk. I dette mellemværende som i andre tilfælde brugte Raaschou kontrabog.⁵²

Også restauratør Ole Hansen, der i begyndelsen af 1845 boede i Nyhavn men senere på året flyttede til St. Strandstræde, købte vin hos Raaschou til udskænkning på en sørute i Norge. Ole Hansen, der kom fra Moss syd for Oslo, var knyttet til hjuldamperen *Prinds Carl*.⁵³ Den havde 1842-1843 sejlet fra Frederiksværn i Sydnorge via Gøteborg til København. Derefter overgik skibet til indenskerstrafik mellem Oslo og Kristianssand, idet Ole Hansen fortsat var kunde hos Raaschou.⁵⁴ Restauratøren købte i 1845 fra april til september for 122 rdl. Salget udgjorde noget lignende i 1846, hvor hovedbogen røber St. Julien, men også champagne, portvin, madeira, cognac, arrak og genever samt porterøl og Seltersvand. Passagererne var ikke var uden stil.

Seltersvand var et salt- og kulsyreholdigt mineralvand fra kilder i Selters ved Nassau nær Rhinen. Man tiltroede vandet forebyggende og helbredende virkning på snart sagt alle sygdomme. Seltersvand blev importeret i stentøjsdunke, men fra 1831 blev det fabrikeret kunstigt på den nystiftede Rosenborg Brøndanstalt i Gothersgade.⁵⁵ Forbrugerne var det bedre borgerskab, som især dyrkede drikken om foråret, når mave og sjæl skulle plejes efter selskabsæsonens udskejelser ved spisebordet.

Raaschou handlede også på Island i 1845. Ankre og flasker blev fragtet over Atlanten med sejlskib. Forbindelse med dampskib kom først i gang i 1858.⁵⁶ Købmand Paulsen købte for 32 rdl. forskellig vin og hedvin, mens købmand H. P. Clausen uden specifikation

debiteredes for 281 rdl. De to købmænds bopæl har formentlig været i Reykjavik. Sysselmand B. H. Borgen fra Øfjord, det senere Akureyri, Islands næststørste by, noteredes for 96 rdl. Grosserer Joh. Gudmand, der boede i Kvæsthusgade i København, købte for 525 rdl. Gudmand handlede som »Islandsk Købmand« med det fjerne øsamfund. Derfor er hans indkøb hos vinhandleren sat under Island i Tabel 1.⁵⁷ Samme handelsmæssige status havde Benedict Benedictsens i Nyhavn, som fik for 60 rdl. Han havde allerede i 1830'erne og begyndelsen af 1840'erne været en solid kunde hos Raaschou med årlige betalinger på 4-600 rdl.⁵⁸

Provinsen

I 1845 havde Raaschou 108 kontokunder udenfor København. De fordelte sig geografisk og købsmæssigt på følgende måde:

Tabel 2. Raaschous kontokunder i provinsen 1845

	Antal konto kunder	Samlet Køb rdl.	% af i alt	Gnsn.pr. kunde rdl.
Sjælland	57	6.218	51,0	109
Lolland/Falster/Møn	14	1.379	11,3	99
Bornholm	9	585	4,8	65
Jylland	27	3.994	32,8	148
Ukendt provinssted	1	8	0,1	8
I alt	108	12.186	100,0	113

Kilde: Raaschous hovedbøger 1845

Gennemsnitskøbet pr. kontokunde lå højest i Jylland, derefter fulgte Sjælland, Sydhavsøerne og Bornholm. Den jyske dominans skyldes utvivlsomt, at der blandt 27 kontokunder var 23 købmænd og en gæstgiver. På Sjælland var 39 købmænd og 3 gæstgivere mellem 57 kontokunder. Den mindre andel af næringsdrivende på Sjælland

Vinhandler F. W. Raaschous 194 kontokunder i 1845.

i forhold til de andre landsdele forklares måske ved, at det her var lettere for Raaschou at få kontakt med privatkunder.

Raaschou drev udpræget grossisthandel uden for København. 80% af kontosalget i provinsen gik til købmænd og 5% til gæstgivere. Af 108 kontokunder i provinsen var 82 købmænd. 77 havde forretning i købstæder, mens fem sad i småbyer og på landet. De øvrige 26 kontokunder var fortrinsvis embedsmænd, skolefolk, proprietærer, skippere og andre med bopæl i købstæder.

Raaschou betjente i 1845 hele 17 købmandskunder i Slagelse, som havde knap 3500 indbyggere og et betydeligt opland. I Thisted stod Raaschou også stærkt med salg til otte købmænd. Han havde kontakt med fem købmænd i hver af byerne Ebeltoft, Frederikssund, Nykøbing Falster og Stege, mens Raaschou i Grenå og Rønne mønstrede fire købmænd hvert sted. I andre købstæder var der gerne en købmand blandt kunderne.

Kun tre købmandskonti er specificerede; et blik i protokollen røber da, hvad man tog hjem. Købmand J. Holbeck i Ebeltoft fik i 1845 leveret 4 1/2 anker Médoc, to ankre gammelvin, 20 flasker madeira og samme antal portvin. Et kig frem i kontoen til 1846 supplerer med et dusin flasker vin fra Margaux og en enkelt Cassis - solbærlikør. Købmand Knudsen i Grenå købte et anker Médoc, 1/2 anker gammelvin samt 1/2 anker St. Croix rom. Samme ordre afgav han i 1846 og 1847. Købmand Jens Holst i Balling på Salling fik i september 1845 sendt 50 flasker Médoc, samme kvantum gammelvin, desuden noget sherry. I 1846 suppleredes med portvin og cognac.

Rudolph Mentz i Gilleleje er et eksempel på en gæstgiver som kontokunde. Han fik Médoc, gammelvin og St. Julien, Graves, portvin samt »bedste« cognac.

Blandt provinskunder i 1845 sås en provst på Bornholm samt en provst og fem sognepræster på Sjælland. Blandt disse vinhandlernes ældre broder, Søren Henrik August Raaschou, Søborg i Nordsjælland. Dennes søn var som tidligere skrevet kommet i lære hos onkelen. Teologerne købte i gennemsnit for 40 rdl. i 1845. En portion gammelvin var nok tænkt til altergangen. Privat værdsatte disse præstegårdsfolk cognac, portvin, madeira, Sauternes - den søde, fede franske dessertvin – og rhinskvind fra Hochheim, desuden vineddike til brug i køkkenet. Pastor Johan Lund i Udby i Sydsjælland

bestilte som den eneste af disse gejstlige rødvin fra Margaux. Beløbet på 32 sk. for en flaske udelukker dog, at det kunne være den topklassificerede Château Margaux, som en anden teolog, Søren Kierkegaard, satte på bordet i 1845 i sit litterære gæstebud af filosofisk og religiøst diskuterende personer i *In Vino Veritas*; her stiger åndfuldheden, mens flaskerne tømmes, og gaverne kærtegnes af »superbe« trøfler. Søren Kierkegaard havde ikke konto hos Raaschou, men dækkede måske sit vinforbrug hos hofvinhandlerne Lorentz Petersen eller Waagepetersen. Kierkegaards vinregnskab er ikke bevaret, men om hans vinglæde hersker ingen tvivl.⁵⁹

Raaschou handlede i 1845 med en købmand i Sorø og fire lærere på Sorø Akademi. Adjunkt Peter Blicher fik mælkepunch, men også sherry samt vin med etiketten St. Julien Pontet og anden slags vin. Desuden købte han rhinskvin fra Johannisberg, vinsprit og nogle halvflasker porter a 16 sk.

En nevø til Raaschou giftede sig med en datter af adjunkt Blicher; også Raaschous svigerinde kom af Blicherfamilien.⁶⁰ Derfor kan det være Blicher, som skaffede Raaschou kunder på Sorø Akademi. Konstitueret rektor E. F. C. Bojesen aftog bl.a. 12 flasker Lamarque fra Médoc til 26 sk. flasken. Adjunkt Georg Jørgensen foretrak St. Julien og en flaske hedvin fra Malaga til 40 sk. Jørgensen slog sig i 1846 på sød Malvasier Vierge. Den fjerde kunde på Sorø Akademi, krigsassessor Chr. Prehn, lærer i gymnastik, ridning og dans, blev skrevet for St. Julien, madeira, muskat og cognac.

Blandt andre private kontokunder hos Raaschou var en havnefoged, en skipper, en prokurator samt en brændevinsbrænder. Lad dette udvalg af provinskunder slutte med Hans Schack greve Knuth, amtmand over Frederiksborg amt med residens på slottet i Hillerød. Amtmandens ordrer hos Raaschou i 1845 gjaldt disse flasker: En Jamaica rom og en fra St. Croix, 152 flasker rødvin fra St. Estèphe og 152 flasker rødvin fra Paulliac samt 63 med sherry. De mange flasker har vel været købt til repræsentation. Blader man frem til 1846 i kontoen dukker der bl.a. vin op fra Graves, men også et par flasker champagne fra Mumm til 2 rdl. stykket samt otte flasker champagne fra [Eugène] Clicquot til 2 rdl. 32 sk. Den mousserende vin var dyreste flaske hos Raaschou i disse år.

Hvordan med betalingen? Enkelte kunder fandt nytåret et passende tidspunkt til at bringe regningen ud af verden. Det normale

var, at man lagde et a conto beløb to-tre gange i løbet af året. Kun få betalte prompte for det tilsendte.

I flere tilfælde forlængede Raaschou kreditten for køb i 1845 til slutningen af 1846, ja frem til 1847. Hans tålmodighed var stor, når det drejede sig om mindre beløb. Et enkelt sted i hovedbogen står, at kunden var gået fallit. Da måtte beløbet skrives på tabskontoen.

Betalingsformen kan ikke afklares nøjere, altså i hvilket omfang varerne blev betalt med sedler og mønt eller med andre betalingsmidler. Lejlighedsvis fremgår det af hovedbogen, at Raaschou blev honoreret med anvisninger på andre personer, eller at der blev trukket veksler. Nogle gange fik vinhandleren dækket beløbet med varer. En købmand fra Aalborg betalte i 1838 Raaschou med fire fjerdinge smør. En kontogæld fra 1845 bragtes delvis ud af verden i 1847 med nogle favne brænde. Varebyttet hos Raaschou var ubetydeligt.

Et kompliceret handelssamkvem udspillede sig mellem Raaschou og konsul F. C. Bendixen, købmand i Thisted. Kontakten var intens allerede i 1833, idet Bendixen fik tilsendt talrige oksehoveder vin, hele og halve ankre vin og spiritus samt tusinder af propper. Det fortsatte resten af 1830'erne, hvor a conto betalinger indløb regelmæssigt 3-4 gange om året. Varekøbet stilnede dog af i 1840'ernes begyndelse. I 1845 købte Bendixen kun varer for ca. 80 rdl. Til gengæld var der megen trafik med veksler, accepter, diskonto samt overtagelse af fordringer mellem Bendixen og Raaschou i hovedbogen. Bendixen modregnede også indkøb hos vinhandleren med aktier i dampskibet *Hebe*. Det sejlede i 1842, men også i sommerhalvåret 1845, Limfjorden tynd mellem Aalborg og Thisted med anløb af Nykøbing Mors og Løgstør. Denne lokaltrafik sikrede sammen med rutesejladsen København-Aalborg, at passagerer, post og gods - og vin - kunne fragtes fra hovedstaden til den vestlige Limfjords købstæder på under to dage, hvis vejret ellers artede sig.⁶¹

Fra at være traditionel købmanskunde hos Raaschou, optrådte F. C. Bendixen i stigende grad som pengeformidler eller bankier i Raaschous samhandel med andre købmænd i Thisted og byens opland langs Limfjorden. Bendixen var da heller ikke for ingenting blevet spansk konsul i de nord- og vestjyske amter.

Det er uvist, hvorfor Raaschou holdt sig fra det fynske marked,

men vinhandlere i Odense havde vel taget deres part. Desuden havde vinfirmaet J. F. Schalburg i Nyborg opbygget en betydelig kundekreds på øen, men betjente også mange i andre landsdele og i hovedstaden.⁶² I øvrigt havde flere københavnske vinhandlere solide kunder på Fyn. Godset Egeskov fik således omkring 1862 vin fra F. W. Hyllested & Co's oplag af Bordeaux-vine.⁶³

København

Herefter gælder det Raaschous 79 kontokunder i København i 1845, som i tabellen er fordelt på byens gamle kvarterer. Fire kunders adresse har ikke kunnet opspores.⁶⁴

Tabel 3. Raaschous kontokunder i København 1845

Kvarter	Antal konto kunder	Samlet køb rdl.	% af i alt	Gnsn. pr. kunde rdl.
Christianshavn	5	200	3,3	40
Frimand	6	591	9,5	99
Klædebo	4	51	0,8	13
Købmager	6	205	3,4	51
Nørre	4	75	1,2	19
Rosenborg	1	4	0,1	4
Skt. Annæ Vester	7	1.409	23,0	201
Skt. Annæ Øster	16	1.389	22,6	87
Snaren	3	85	1,4	28
Strand	2	11	0,2	6
Vester	6	339	5,5	57
Øster	12	1.499	4,4	125
Udenbys Klædebo	2	74	1,2	37
Udenbys Vester	1	26	0,4	26
Ukendt kvarter	4	170	2,8	43
I alt	79	6.134	100,0	78

Kilde: Raaschous hovedbøger 1845

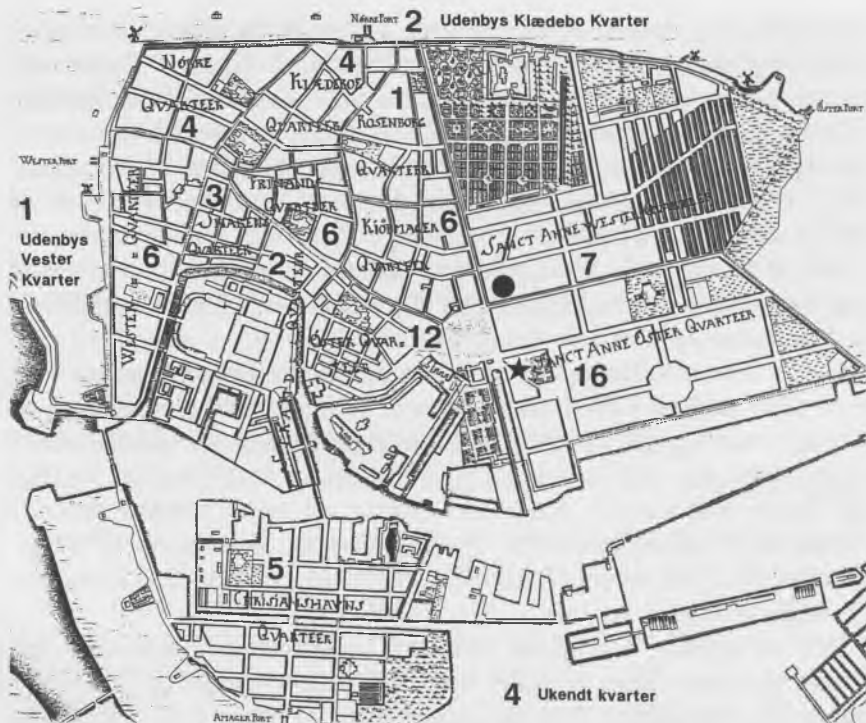
Det er karakteristisk, at kvartererne Øster, Købmager, Skt. Annæ Vester og Skt. Annæ Øster, som omkranser Kongens Nytorv, var hjemsted for 41 kontokunder, godt halvdelen af Raaschous kunder i København. Samme gruppe tegner sig for 3/4 af det samlede kontokøb i hovedstaden. Raaschou åbnede sin vinhandel i Nyhavn i 1827, flyttede i 1828 til Østergade. Derefter drev han fra 1836 til 1845 forretning på hjørnet af St. Kongensgade og Gothersgade, for i 1845 at slå sig ned i Bredgade. Firmaet fulgte altså med uret rundt om Kongens Nytorv, hvilket gav Raaschou mulighed for at holde fast ved sine kunder i de fire kvarterer.

Det er ikke mindre afgørende, at bydelene omkring Kongens Nytorv, ikke mindst i Frederiksstaden samt den sydlige strækning af Kronprinsessegade, rummede forholdsvis mange fra middelstand og højstatuslag med købekraft og tradition for at drikke vin, hedvin og finere brændevin. Raaschou havde da også konkurrenter. I december 1845 indberettede vintapperlavets oldermænd til magistraten, at 28 af lavets 55 medlemmer holdt til i de fire kvarterer omkring Kongens Nytorv.

Der var ganske vist i disse områder socialt tunge enklaver, f.eks. Peder Madsens Gang eller det tætbefolkede Adelgade og Borgergade, hvor brændevin, hvidtøl, snart også brygger J. C. Jacobsens bajerske øl, i højere grad indgik i forbruget end Margaux, Johannisberg, sherry og cognac. En københavnsk ufaglært måtte på dette tidspunkt afse hele sin dagløn på 48 sk. for at købe en flaske rødvin af pæn kvalitet; derimod kunne han for samme beløb hente femseks potter brændevin eller syv-otte flasker hvidtøl.

Blandt Raaschous kunder ses flere velaflagte silke- og klædehandlere med domicil på Amagertorv, Købmagergade og Østergade. Som grossist leverede Raaschou varer til de mange nærliggende detailhandlere, nemlig gæstgivere, urtekræmmere, vinhandlere samt grosserere, som boede i Skt. Annæ Øster kvarter eller Øster kvarter. Godt 2/3 af Raaschous kunder blandt detailhandlere holdt til i de to bydele.

Det kan præciseres, hvem der var privatkunder, som købte til egen husholdning, og hvem der var handlende, som videresolgte varerne. Med andre ord, hvornår fungerede Raaschou som detailhandler, hvornår som grossist? Kundernes stilling kan bestemmes ved en kombination af hovedbøgernes oplysninger med vejviser og

F. W. Raaschous 79 kontokunder i København 1845 fordelt efter kvarterer. Fire kunder kan ikke lokaliseres. Sort cirkel og stjerne viser vinhandelens adresse før og efter flytningen i 1845. Kortet er et udsnit af Geddes kvarterkort 1757. Københavns Stadsarkiv.

folketælling. I et par tilfælde er det skønnet fra vareart og mængde, om det er en privatkunde eller en handlende. Konklusionen er, at Raaschous 79 københavnske kontokunder i 1845 bestod af 27 handlende og 52 privatkunder. Tilsammen købte de for 6.134 rdl.

Gruppen af handlende bestod i 1845 af en agent, en mægler, fire grosserere, seks gæstgivere og konditorer, seks urtekræmmere samt otte vinhandlere. Disse 27 kunder tegner sig for 4.279 rdl., godt 70% af Raaschous kontosalg i København. I provinsen dækker salget til de handlende - købmænd og gæstgivere - ca. 85% af kontosalget. Desværre kendes omfanget af Raaschous kontantsalg i vinkælder og skænkestue ikke og dermed fordelingen mellem detailsalg og

engrossalg. Der kan dog ikke være tvivl om, at engrossalget i hans totalomsætning har været dominerende.

Hvad afsatte Raaschou til hovedstadens handlende? En betydelig kunde var i 1845 *Toldbod Vinhus*, et af Københavns store spisesteder og gæstgiverier. Det havde også været en stor aftager i 1833. Det var traditionelle varer, som Raaschou afleverede til traktør Hans Andersen i 1845, nemlig talrige flasker Médoc og gammelvin, men også lidt St. Julien, Margaux samt Latour; desuden en del madeira, portvin og noget kirsebærvin foruden halve og hele ankre med rom og cognac. Traktøren modtog også eddike og fransk vineddike. Andersen afregnede taktfast med a conto beløb på 50 rdl. Toldbod Vinhus købte i alt for knap 330 rdl.

Gæstgiveriet Stadt Lauenburg ca. 1855, i dag Store Strandstræde 20. Traktør Christian Bistrup var kontokunde hos F. W. Raaschou. Reklametryk i Københavns Bymuseum.

Traktør Chr. Bistrup på gæstgiveriet *Stadt Lauenburg* i St. Strandstræde var også solid. Han fik samme varer som Toldbod Vinhus, men desuden vin fra St. Estèphe, Sauternes og genever. Lidt specielle var konditor Restorff på dampskibet *Emma* og restauratør C. W. Lund på søsterskibet *William*. De to hjuldampere blev den 13. juli 1845 sat i drift i passagertrafikken mellem København og Klampenborg - en slags »Kystbane« til vands. Desuden gennemførte skibene lystture på Øresund og rutesejlad til Landskrona.⁶⁴ Vinhandler Raaschou leverede i august og september 1845 til disse flydende restauranter forskellig vin og hedvin, herunder også den søde muskatvin og champagne.

Urtekræmmernes køb omfattede de sædvanlige vine fra Raaschous vinkælder, en sjælden gang også rhinskvin. Urtekræmmer Bierring satte særlig pris på cognac, som han regelmæssigt modtog i halve ankre.

Nogle grossererere var mellemlhandlere uden at være medlemmer af vintapperlavet. De overtog udover vin og spiritus tomme flasker, propper samt lak til forsegling af flaskerne. Blandt Raaschous kunder var desuden otte »rigtige« vinhandlere. De dannede et kollegialt netværk, hvor man hjalp hinanden med varer, som man var i bekneb med. Nogle synes at have importeret i fællesskab.

Raaschou havde omfattende kontakt med vinhandler Peter Christian Nielsen, som købte for over 1.100 rdl. i 1845. Han var Raaschous største kontokunde i København, og det kan forklares. Nielsen kom i lære hos Raaschou i 1836, bestod svendepøven i 1843 og fortsatte som svend hos sin læremester indtil 1845. Da tog han borgerskab, blev interessent i lavet og fik bevilling til detail- og engros-handel.⁶⁶ Nielsen overtog da vinkælderen på hjørnet af St. Kongensgade og Gothersgade, som Raaschou forlod i 1845 til fordel for sit nye domicil i Bredgade. P. C. Nielsen åbnede konto hos Raaschou i maj 1845. Nielsen købte stort og alsidigt ind resten af året. Kontakten blev mindre i 1846 og 1847, hvorefter der kun optrådte småbeløb i 1848 og 1849.

52 kontokunder købte vin til egen husholdning. Af disse privatkunder drev 12 handel af forskellig art; seks var silke- og klædehandlere, et tilsvarende antal var håndværksmestre. Flere af disse håndværkere bistod i 1845 og årene efter ved Raaschous ombygning af hans ejendom i Bredgade. Der var også seks fabrikanter

blandt kunderne. Civile embedsmænd dannede en kundegruppe på 13, derimellem en solodanser og en syngemester fra Det kgl. Teater, desuden en kgl. kammerlakaj. To kunder var militære, mens resten var vognmænd, prokurator, musiklærer og enkefrue.

Raaschous kunder i 1845 var af middelstand. Der var hverken ufaglærte eller meget høje rangspersoner. Det samme sociale præg gjaldt Raaschous provinskunder, hvoraf de fleste var detailhandlende. Priser og varetyper mere end antyder, at forbrug af vin var kædet sammen med et velbjerget borgerskab, embedsmænd på landet, proprietærer og godsejere; undtagelsesvis en håndværker eller degn, som ville fejre et eller andet med en flaske vin.

Da Raaschous kassebøger er gået tabt, kan det ikke afgøres, hvilke samfundslag kontantkunderne - strøgkunderne - kom fra; heller ikke hvor mange og hvem, der slog sig ned i gæstestuen.

Det er muligt at følge nogle af de københavnske private kontokunder til vinhandelen for at se, hvad de købte. Solodanser Pierre Joseph Larcher fra Det kgl. Teater, der boede på Gammel Strand, var kunde i efteråret 1845. Han købte vin fra Cussac i Médoc, en flaske muskat samt et par cognac og en armagnac. Solodanserens indkøb til otte rdl. spandt Raaschou ikke guld på.

Der er anderledes schwung over grosserer Johan Gerhard Frederik Garbrecht fra Løngangsstræde. Han var et yderst aktivt medlem af Borgervæbningen med rang af oberstløjtnant. Han engagerede sig i en række foreninger og selskaber. Han var ivrig amatørskuespiller, forfattede lyrisk højstemte lejlighedsange og prologer. Garbrecht var ærkepatriot og efter billeder at dømme ved godt huld. Mange anså ham for at være let komisk.⁶⁷ Men den kuglerunde Garbrecht bør vises respekt på grund af vinkontoens udsagn. Ikke fordi hans køb i 1845 på 41 rdl. står i noget rimeligt forhold til hans korpus, men fordi hans flaskevalg er mere kræsent end de fleste Raaschoukunder: Château Latour til 64 sk. flasken, St. Estèphe til et lignende beløb. Lad gå med en Graves til 32 sk. eller en muskat til 48 sk., når Garbrecht senere køber champagne fra Sillery til to rdl. for en flaske. Grosserereren var også glad for Dry Madeira, Madeira Lond. Port. og Charente cognac, alle tre slags til en rdl. pr. flaske.

En af Raaschous største privatkunder var silke- og klædehandler samt fabrikant, Adolph Wilhelm Müller i Købmagergade. Han spenderede suverænt 200 rdl. i 1845. Der må have været en del sel-

Patrioten, grosserer, oberstløjtnant - og kontokunde hos F. W. Raaschou - Johan Gerhard Frederik Garbrecht passerer Amalienborg til hest under borgervæbningens parade den 31. oktober 1846. Udsnit af H.A. Hunæus' maleri på Københavns Bymuseum.

skabelighed og repræsentation hos ham, for den Müllerske kernefamilie var til at overse. Udover hustruen havde han i 1845 to mindreårige børn.⁶⁸ Müllers vinkonto hos Raaschou lægger i 1845 beslag på tre-fire foliosider i hovedbogen og fortsætter i samme suveræne stil, så længe bøgerne rækker, dvs. til 1862. Müller tilhørte da også en gruppe handlende, som var kommet på fode igen

efter de magre år i 1820'rne og 1830'rne. Det røber hans vinvalg. Man gad gerne have siddet med ved hans bord!⁶⁹

I 1845 købte Müller 29 flasker forskellig brændevin, 37 1/2 potter genever, 56 flasker hedvin, 263 flasker vin fortrinsvis St. Julien, desuden en pæn portion Margaux samt noget Paulliac, 12 flasker rhinskvin samt 1/4 pot gammel vin - og forbløffende nok kun 1/2 flaske champagne; men han har vel skaffet sig det fornødne mouserende hos andre vinhandlere.

A. W. Müllers indkøb foregik systematisk uge efter uge året igennem, men forbruget steg stejlt med hjemtagning af gode flasker den 22. december 1845 og de følgende juledage. I løbet af 1845 bliver det, hvis man med rund hånd omregner geneveren fra potter til flasker, til ca. 400 flasker vin og spiritus! Müllers udgift lå 1/3 over de ca. 150 rdl., som en københavnsk ufaglært tjente om året, mens en fuldmægtig i Rentekammeret kunne nøjes med at arbejde et halvt år for at klare Müllers regning.⁷⁰

Flytning til Bredgade i 1845

Ifølge folketællingen den 1. februar 1845 boede Raaschou til leje på hjørnet af Gothersgade og St. Kongensgade; men en anden adresse var på vej. Den 28. oktober 1844 bad han om brandtaksation af et nyopført pakhús ved »min tilhørende Gaard og Eiendom« i Skt. Annæ Øster kvarter 160, det senere Bredgade 6, kun få skridt fra Kongens Nytorv.⁷¹

Den 18. december 1844 underskrev Raaschou købekontrakt på ejendommen. Den lød på 22.000 rdl. Bygningen var brandassureret for 22.700 rdl. Skødets tinglysning gik først i orden den 29. juni 1846. Sælgeren var premierløjtnant Peter von Malling, som havde været ejer siden 1810; før ham havde Garnisons Kirke haft skødet. Til finansieringen optog Raaschou lån i midler fra offentlige stiftelser.⁷² Raaschou omkostning til målebrev, stempelpapir, diverse afgifter samt tinglysning beløb sig til 3.651 rdl.; det tog prokurator F. L. F. d'Auchamp sig af. Raaschou havde formentlig engageret d'Auchamp, fordi denne fungerede som lavsskriver i Vintapperlavet.⁷³ Den bygning, som Raaschou havde købt, var opført i midten af 1700-årene. Der havde ikke tidligere ligget vinhandel i ejendommen.

Raaschous adresseændring skyldtes firmaets ekspansion, måske

Udsnit af Bergreens karréplan 1888 over Skt. Annæ Vester kvarter. Matrikel 160 viser Bredgade 6 med forhus, skråtliggende sidehus og pakhus. Udbygningen til pakhuset er et brændehus fra 1858. Københavns Stadsarkiv.

også at enkefrue Anne Cathrine Hansen ønskede at sælge bygningen, hvor Raaschou havde været lejer siden 1836. Ejendommen blev købt af grosserer Wulff Philip Heyman, som senere rev bygningen ned til fordel for en stor hjørneejendom.⁷⁴ Anne Cathrine Hansen fulgte med familien Raaschou til Bredgade, men nu selv som lejer.

Pakhuset

Det nybyggede pakhus lå bagest på grunden i Bredgade. Det blev opført i grundmur, syv fag langt, en etage højt og over en højtlig-

gende kælder med murstensgulv. Pakhuset fik heltag med en kvist på tre fag. I kvisten blev installeret en hejsevinde med udligger og tov. En indvendig trappe forbandt kælderen med etagen ovenover; der var desuden opgang til gården fra kælderen via en dobbelt glassdør. Alle vinduer fik udvendige lemme, som blev malet med »Steencouleur«, en grå farve. Vinduerne blev anstrøget med gråt indvendig og broncemalet udvendig. Pakhuset stod færdig i slutningen af 1845 og blev forsikret mod brand for 5.200 rdl.⁷⁵

Pakhusets facade og kældernedgang vendte mod nordvest. Det var nogenlunde i overensstemmelse med den ideelle fordring, som »Veiledning til Vinens Behandling« foreskrev i 1839. Her står, at en nordvendt retning for en vinkælder ville være det bedste, »fordi dens Temperatur dér er færre Afvexlinger underkastet, end om Aabningen var anbragt mod Østen«. Kælderen burde være fire til seks alen dyb, fortsætter bogen, idet »jo mindre en Kjelders Dybde er, jo større er den ydere Lufts Indvirkning i samme«.

Temperaturen i en vinkælder burde være 10-12 grader Celsius, så vinens rumfang kunne holdes konstant. Fugtigheden måtte hverken være for stor eller for lille; man risikerede da skimmel, eller at vinfadene stave skrumpede, så der opstod lækage. Fugtigheden kunne mindskes ved at lægge trækul på kældergulvet. Kælderen burde forsynes med passende vinduer, da »for stor Lysning udtørre, og altfor stor Dunkelhed foraarsager Forraadnelse«.

Om Raaschou levede op til disse råd kan ikke afgøres, men den følgende opfordring efterkom han tilsyneladende ved at lægge pakhuset bagest på grunden. Kælderen »maa saavidt muligt være sikret for alle Slags Rystelser, thi ikke alene en stærk Bevægelse, men ogsaa selv den svage Rystelse, som foranlediges af flere Vognes hurtige Fart over Steenbroe, bringer Druben [bundfaldet i vinfadene] i Bevægelse. Heftige Tordenslag skal have samme Virkning«. Vinkælderen måtte desuden nødtigt ligge ved siden af »et Locum, Svinesti, Mødding etc. eller saadanne Legemer, som kunne afgive mephistiske Uddunstninger«. Det så Raaschou dog stort på, idet han indrettede et firsædet lokum op ad bygningen. Man skulle også tage højde for, at »intet tilbagekastende Solskin fra ligeoverfor liggende Bygninger kan falde ind i Kjelderen, og her er man tilige temmelig sikker for Ildebrand«.

Kælderen i F. W. Raaschous pakhus, Bredgade 6, bygget 1845, nedrevet 1916. Foto august 1914 Peter Elfelt. Københavns Bymuseum.

En uomgængelig betingelse for en god vinkælder var, at den blev delt op i tre afdelinger, en lunere for den unge, stadig gærende vin, en lidt køligere for vin i »Mandbarheden« samt den koldeste afdeling for »Alderen«, når gæringen havde tilintetgjort den sidste sukker i vinen: »Vi opdage nu hos Vinen (naar den er fremstaaet af en ædel Druer og dertil har faaet en fyldestgjørende Behandlingsmaaede) en ætherisk Lugt, Smag og alt det fortrinlige, hvad Smagsorganerne kunne gjøre Fordring paa. Paa dette Trin har nu Vinen opnaaet sin Udviklings høieste Punkt«. ⁷⁶

Der eksisterer et par fotografier fra 1914 af pakhushets kælder. De er optaget af hoffotograf Peter Elfelt og viser pakhuset uændret siden opførelsen i 1844 bortset fra det elektriske lys under den langsgående bjælkedrager. På det ene fotografi ser man bagest trappen med gelænder til etagen ovenover, desuden flaskereoler og på

murstengulvet trælåd, som understøtter ankre med cognac. Disse ankre kan dog ikke være fra Raaschous første år på stedet. Man kan i øvrigt se, at der er skudt trækiler ind mellem fustagerne, for at disse ikke skal skride. I baggrunden anes en medarbejder i færd med aftapning eller propning.

Udsalg og gæstestue

Raaschou tog i 1845 fat på at modernisere forhuset til Bredgade. Ved overtagelsen strakte forhuset sig over seks fag, hvoraf de to midterste fag lå i et fremspring. Over kælderen hævede huset sig i tre etager dækket af et vinkeltag. Mellem Raaschous ejendom og nabobygningen nærmest Kongens Nytorv var der indkørsel til baggården gennem en dobbelt, plankebeklædt port. Porten lå i en grundmuret enetages bygning med halvtag. I baggården forbandt et smigfag forhuset med et skråtliggende sidehus.

Ombygningen stod på en årrække. Som første etape af moderniseringen blev den seks fag lange kælder indrettet til butik, gæstestue og flaskemagasin samt kontor; derefter fulgte istandsættelse og udvidelse af det øvrige hus.

Ved at sammenholde brandtaksationer og håndværkerregninger kan man følge ejendommens ombygning og indretning, materialevalg og farvesætning. Det er interessant at se, hvordan vinhandelen i forhusets kælder kom til at se ud; den var jo sammen med det nye pakhuis firmaets produktionsapparat og centrale rum. Her arbejdede håndværkerne allerede for fuld kraft i 1845.

Fra Bredgade var der nedgang til butikken ad en trappe med tre trin gennem en dobbelt fyldingsdør med glas. Der var også adgang til kælderen fra portrummet i den lave bygning. Gulvet i vinkælderen blev lagt med mursten dækket af 3/4 alen lange kvadratiske fliser. Loftet fik gips, væggene blev marmoreret med gul limfarve samt oliefarve. Kælderloftet blev understøttet af to jernsøjler, som først fik hvid maling, derefter bronze.

Det seks fag store kælderrum var inddelt sådan, at »Udsalget eller Skjænkekælderen« lå til venstre, når man gik ned fra gaden. Her stod en ovn samt en fast fyrretræsskranke på ca. 12 alens længde. Skrankens overflade blev malet som mahogni og lakeret, over- og understykker fik gråt, mens de 41 drejede balustre bronzeredes. Et

»En Vinkælder i Kjøbenhavn for cirka 50 Aar siden« tegnet af Knud Gamborg i Oluf Nielsen: Vintapperlavet i Kjøbenhavn, 1894. Illustrationen skal vise F. W. Raaschous nyindrettede vinkælder i Bredgade 6 omkring 1845.

stykke skranke kunne åbnes, så man kunne gå ind bagved. Skranken sluttede helt op til jernsøjlerne.

En skænk blev egetræsådet og fik en gang fernis. En bæk blev malet gul, mens et par borde fik perlefarvede ben. Den ene bordplade fik brun maling, den anden beklædtes med brun voksdug og fik lak. Døre og andet træværk fik perlefarve. En flaskereol blev anstrøget med brunt. En vandtønde og en balje gjordes gule udvendig, det indre blev hvidt, mens jernbåndene fik sort. Et ankerstade af træ til at stille vinfustager på fik perlefarve. En senere malerregning nævner, at fem fade blev lakeret og forsynet med påskriften cognac. Et par vinlad fik også navne og numre. En skrivepult blev perlefarvet, mens pladen fik sort.

Til højre for nedgangen lå »Gjæstestuen«. Brandtaksationen nævner ikke nogen skillevæg mellem dette rum og »Udsalget«. Der sættes perlemaledede træpaneler og tapet på væggene, mens kakkellovnspladsen blev marmorert.

To skilte over dørene fik brunt med gul skrift. Senere fulgte endnu et skilt med samme staffing over en dør. Hvilke døre det dre-

F. W. Raaschous vinhandel, Bredgade 6, nedrevet 1916. Foto august 1914 Peter Elfelt. Københavns Bymuseum.

jer sig om, og hvad der stod på skiltene, fortæller regningen ikke. Et skilt leveret i 1854 i oliefarve og med navn i »Lys og Skygge« har vel været til facaden over nedgangen til vinhandelen.

Et lokale bagved til gårdsiden med murstensgulv tjente med sine faste reoler til flaskekammer. Det kan kun være her og måske også på reoler i sidehusets kælder, at maleren udførte 132 større og 85 mindre tal, så vinhandleren kunne holde styr på vinmærker og årgange. Vinduet blev forsynet med jernstænger til sikring mod indbrud. I rummet indrettedes et flaskeskab, der kunne lukkes med et gulmalet stakit. Et tilstødende murstensbelagt rum i to fag havde opgang til baggården via dobbelte glassdøre. Opgangen fik et halvtag af brædder.

Endnu et rum til gården på to fag havde bræddegulv, perlefarvet bryst- og pillepanel, og væggene papir på lærred. I en marmoreret ovnplads stod en kolonneovn. Ydermere var der et jernpengeskab.

Det var selve »Comptoiret«, som også møbleredes med tre reoler inddelt i små rum og malet med perlefarve; det var vel til korrespondance, regnskabsprotokoller og bøger. Måske blev disse ting gemt væk i en pult med fire skabe og ådret som egetræ og lakeret?

Forhuset var som nævnt ved et smigfag forbundet med sidehuset, som også rummede kælder. Denne var opdelt med brædder i fem dele, heraf fik to faste vinreoler. Herfra kunne man gå op i baggården.

Det kræver lidt fantasi at se Raaschous vinkælder for sig trods de mange oplysende detaljer i taksationer og håndværkerregninger. Et par billeder giver imidlertid en visuel håndsrækning. Kælderinteriøret minder om en tegning i vinhandlernes jubilæumsbog fra 1894. Det er en illustration udført af den velkendte kulturhistoriske og topografiske illustratør Knud Gamborg (1828-1900). Teksten til tegningen oplyser, at den viser en vinkælder i København for ca. 50 år siden, altså midten af 1840'erne.⁷⁷ Balustergelænder og jernsøjle, gulvbelægning, nedgang fra gaden til venstre og opgang til gården til højre, stemmer på tegningen umiddelbart overens med arkivaliernes beskrivelse af Raaschous vinkælder.

Et fotografi optaget af Peter Elfelt omkring 1914 knytter som et »missing link« den afgørende forbindelse mellem arkivalier og Gamborgs tegning. Fotografiet er optaget i Raaschous vinkælder og viser de samme karakteristiske murbuer, den buede vinreol samt lokalet bagved til højre i bygningsafsnittet mellem hovedhus og sidehus som på Gamborgs tegning. Dog er balustre og de store vinfade til højre ikke med på fotografiet. I stedet ser man en lukket disk samt nogle flaskereoler. Denne ændring fandt sted mellem 1868 og 1875 ifølge brandtaksationerne. I samme tidsrum blev der indlagt gaslys.

Sagen er klar: Knud Gamborgs lidt naive, men ellers saglige tegning fra 1894 forestiller Raaschous nyindrettede vinkælder ved midten af 1840'erne. Knud Gamborg må have set det nye interiør hos Raaschous vinhandel. Gamborg blev svend i 1846 hos vinhandler C. H. Mønster på hjørnet af Kongens Nytorv og Østergade, altså ikke langt fra Raaschou. Omkring 1860 drev Gamborg selv vinhandel på Nørrebrogade og har naturligvis kendt sine kollegers vinkældre.⁷⁸

Hverdag hos en vinhandler

Hvad foregår der på Knud Gamborgs »rekonstruktion« af Raaschous vinkælder omkring 1850? I forgrunden til venstre ses gæstestuen med borde og stole. Et par herrer sidder og drikker rhinskvin, på bordet står nemlig et rømerglas med den karakteristisk kraftige fod og den kegleformede flaske.⁷⁹ En gæst hilser, da han triner ned i vinhandelen, mens en kone er ved at forlade udsalget med en kurv. Ved balusterskranken har en tjenestepige modtaget eller afleveret en flaske. I baggrunden gransker en medarbejder en flaske fra en af vinreolerne.

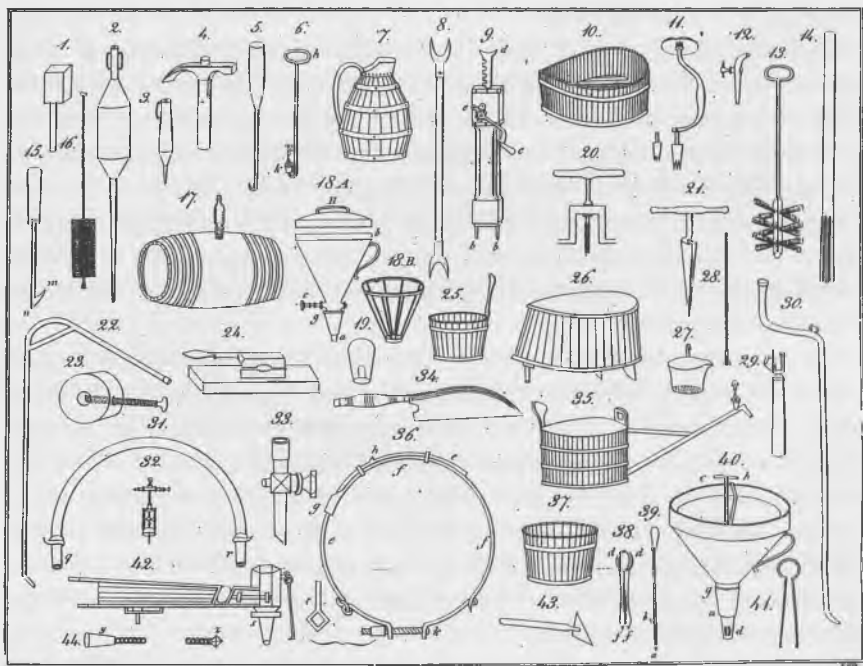
Til højre bag skranken står på solide trælad ovale stykfade med porte i bunden; dem kan man lige klemme sig igennem, når fadet skal gøres rent.⁸⁰ Med en stor studs-kande af træ hælder en medarbejder vin på et af stykfadene gennem spunsen i toppen. »Opfyldningen udfører man saa behændig som muligt, og saalænge indtil Vinen i Fadet berører den øverste Deel af Spundshullet, saa aftages Spundset det gamle Spunds-dug, som renses med et Stykke reent Lærred og forsynes med nyt Spunds-dug; derpaa tilspundses Fadet og Forretningen er endt«.

Fadenes ovale form sikrer, at vinoverfladen bliver så lille som muligt for at mindske luftens påvirkning. Kollegaen ved siden af står med et »Slagrør« i højre hånd, en stang med et øje i den ene ende og en børste i den anden ende. Den bruges til at røre »Beredsel« i vinen, et klaringsmiddel. På væggen til højre for trappen op til baggården hænger en vinkelformet hævert til at flytte vinen fra et fad til kander eller flasker.

Opbevaring og pleje

Vinen ankom normalt til København i fustager, i beskedent omfang i flasker, fra producentlandet eller via en mellemhandler i et andet land. Hjemtagningen skete bedst om foråret eller efteråret, når det hverken var for varmt eller koldt. Efter toldbehandlingen på havnen, fortrinsvis notering i vinhandlerens kreditoplag, var det vigtigt at sikre sig, at fadbundene sad fast, og at jernbåndene ikke havde løsnet sig. Det kunne ellers let ske, at stavene åbnede sig, så vinen lækkede under køreturen med hestevogn ad de brolagte gader til vinkælderen.

Vel hjemkommen skulle en ung vin hurtigt stikkes om i et rent

Redskaber og udstyr til brug i en vinkælder. Planche i Veiledning til Vinsens Behandling, 1839. Det kgl. Bibliotek.

fad, mens en ældre vin kunne lades urørt i fustagen. Tog man vin hjem fra udlandet på flasker, skulle de straks pakkes ud af kasserne og lægges vandret under rolige forhold. Det gjaldt især champagne, som ikke måtte stilles på højkant, »da den taber sin mousserende Egenskab naar den staaer opreist i 24 Timer«.

Vinen i fadene burde efterses daglig. Hvis den lækkede gennem en knast eller revne, kunne skaden udbedres med lidt bomuld og tælle eller kit presset ned med en kniv. I ugerne omkring jævndøgn måtte man være særlig påpasselig, da vinen kunne komme i gæring. Især ung hvidvin kunne gære så voldsomt, at »Kulsyre-Gassen« sivede ud mellem stavene. Ved at bore et lille hul tog man trykket af fadet.

Afhængig af alder skulle vinen derefter stikkes om til andre fade,

så man slap af med druben. Det krævede stor omhu. Forskellige hjælpemidler blev brugt for at gennemføre omstikningen uden at skade vinen. De fade, som vinen blev flyttet over til, skulle først rengøres og afsvovles. Det sidste skete ved at antænde en svovlrem, som man førte gennem spunsen, så svovldampen desinficerede fadets indre.

I vidt omfang blandede eller sammenskar man vinene. »Den af Viinhandleren foretagne Blanding har ikke altid, som Nogle troe og som tillige nogle Lærde have skrevet om, til Hensigt at efterligne en bedre Viin, hvilket er en umulig Ting, men kun at udrydde en Viins Feil«.

Klaring af vinen skete ved omrøring af gelatine, æggehvite, husblas eller okseblod, måske gummi arabicum. Når disse stoffer sank til bunds, opfangede de urenheder i vinen. Man kunne også plumpe gloende sten i fustagerne. Urenheder klæbede da fast i stenene, som derefter blev taget op. Også gips, pulveriserede potteskår eller flint kunne rense vinen.

Aftapning

Efter en passende lagring af vinen var det tid at tappe på flaske, med mindre vinen skulle sendes til kunden i et anker eller et oksehoved. Det var en kunst at afgøre det rette tidspunkt for vinens aftapning. »Vinen egner sig altsaa til Aftapning paa Flasker, naar den har mistet sin Grønhed, stærkt Farvestof og Haardhed, og tillige er sikker for ikke oftere at gaae i Gjæring. Ved de fine Vine afgjør Gjøren og Bouquetten Vinens Modenhed. Det er derfor Smagen, der sætter den Erfarne istand til at bedømme en Viins tilbørlige Modenhed«.

Da vinen »langt vanskeligere klarer sig i det varmere end i det koldere Veier, og derfor bør en Viin aftappes paa Flasker i et køligt, oplivende og tørt Veier, ved Nordenvind, i hvilket Tilfælde den ikke saa lettelig kaster sig paa Flasken, som naar det udføres i et fugtigt og stormende Veir med Søndenvind. Fortrinligen vælger man den Tid, naar Maanen er i Aftagende«.

Flaskerne skulle være rene. De blev skyllet med vand; eventuelt var det nødvendigt at bruge øl eller druebrændevin. Så gik aftapningen i gang under stor omhu, så bundfald fra fadet ikke fulgte med. Derefter »nedsættes Flasken i Propballien, og Proppen drives

med Propphammeren saaledes ned, at dens øverste Deel kun rager omtrent to Linier over Flaskehalsen efter i Forveien at være presset med Proppresseren«. Hvis proppen blev fugtet med lidt vin eller vand, gik det lettere.

Til sidst skulle flasken forsegles ved at dyppe flaskehalsen i flydende lak. Det beskyttede proppen mod fugt eller udtørring; samtidig blev insekter eller rotter forhindret i at gnave hul. Lakken fik forskellig farve, rød, gul, grøn eller sort. Da man dengang brugte mørkt flaskeglas, var det nyttigt for vinhandleren at anvende lakfarver til at angive flaskens indhold. I 1842 blev vinhandlerne opfordret til ikke at bruge kongegult, fordi det indeholdt arsenik, men andre stoffer til at farve lakken gul.

Også en middagsgæst bemærkede lakken på flaskerne. Just Mathias Thiele besøgte en efterårsaften i 1816 Kamma og Knud Lyne Rahbek i Bakkehuset på Frederiksberg. Da han kom ind i den lune dagligstue stod bordet dækket, »en varm Steg dampede imellem et Par Bouteiller med rødt og gult Lak«. Den ene må da være en rødvin; den anden beskrives af Thiele som »perlende Sauterne«, den søde franske hvidvin hældt på flasken med den gule lak.⁸¹

Flasker, etiketter og transport

Håndværkerregninger fra moderniseringen af Raaschous ejendom samt bilag på forskellige indkøb giver glimt fra Raaschous vinhandel i 1850'erne. Kleinsmeden istandsatte en spunsetrækker og monterede en ny hank på en vinkande. Klokkestøberen fremsendte regning på en bøsning til en propmaskine. En cigarkassefabrikant leverede 700 trælister på 1 1/2 alen og 900 på 1 1/3 alen, som skulle forhindre vinflaskerne i at rulle rundt på reolerne. En trillebør anskaffedes til pakhuset i 1851.

Hvorfra fik Raaschou sine flasker? Han købte i 1850 hamrede flasker fra Holmegaards Glasværks udsalg i Nyhavn. Samme firma leverede champagneglas med knap på stilken, snapseglas med og uden knap, nogle af dem var cylinderformede. Endvidere sendte glasværket 134 ølglas til 1/4 pot, desuden 12 med udbøjjet kant, 24 porterglas med og uden bøjjet kant samt en del cylinderformede vinglas. Denne leverance har vel været til brug i skænkestuen. En regning fra 1854 dokumenterer Raaschous indkøb af franske 3/4 pots flasker fra glasværket Godthaab ved Helsingør. 1856 modtog

Flaskeetiketter fra ca. 1845. Hofgravør M. W. Ferslews privatarkiv. Københavns Stadsarkiv.

vinhandleren flasker fra fabrikkerne i Aalborg og Conradsminde ved Hobro. En københavnsk urtekræmmer sendte geneverflasker i 1854. I 1855 modtog Raaschou 580 engelske 3/4 pots flasker samt 500 franske 3/4 pots og 1.000 3/8 pots flasker pr. skib fra Stahnke & Co. i Flensborg.

Der var også brug for etiketter. I 1850 litograferede Em. Bærentzen & Co. i Købmagergade 4.600 etiketter uden firmanavn. I 1854 fremstillede etablissementet en plade med 47 etiketter, hvormed der blev trykt et oplag på 500, i alt 23.500 vinetiketter. B. A. Meyer & Søn, Kunst og Papirhandel, leverede i 1853 2.500 etiketter til flasker med Medoc, 500 til Vieux Margaux samt 500 i guldtryk til vin

fra Hochheim, alle tre typer forsynet med Raaschous navn, desuden 20.000 uden navn.

Flaskerne måtte behandles med forsigtighed. »De fyldte Flasker (som aldrig maae staae opreiste) ... blive lagte saa horizontalt som muligt; thi staaer Halsen formeget i Veiret, saa udtørres Proppen og slutter ikke nær saa godt, hvorved Luften let kan faae Leilighed til at trænge ind til Vinen; ligger den for dybt, saa sætter en Deel af det Bundfald, der muligen vilde dannes i Flasken, sig paa Proppen, og ved Flaskens Udtømning blandes det med Vinen, hvorimod det hele Bundfald, naar Flasken ligger horizontalt, samler sig i Bugens Huulning, hvorved Vinen, forsigtigt udtømt, flyder ud i sin fulde Klarhed«.

Transporten til kunden måtte ske nænsomt. Flaskerne kunne fragtes emballeret i kasser med halm. Køberne fik det råd, at vinen om sommeren burde ligge på »et køligt Sted, og om Vinteren paa et Sted, hvor ingen Kulde kan komme til den; i Mangel heraf kan den tildækkes med et uldent Dække eller Sligt, som kan forebygge Kuldens Paavirkning. Det vilde være rigtigst, især for den røde Viin, at sætte den om Vinteren ved en varm Kakkelovn, nogle Timer før Brugen, for at kuldslaas«.

Hvem Raaschou benyttede til at føre varer til provinsen kan belyses i glimt. Der er tidligere nævnt en transport med en skipper til Thisted i 1833. Et brev fra 1848 viser, at købmand H. H. Colberg i Rønne bad Raaschou om at sørge for, at skipper Madsen tog et par ankre rødvin og gammelvin samt tomme fustager med fra København. Også skipper Pihl fragtede vin til Bornholm.

Raaschou engagerede sig tilsyneladende i skibsfart. Et regnskab fra 18. december 1850 underskrevet af en J. Eberth, drejede sig om kufskibet *Chatinka*. Det var et bredbovet og fladbundet sejlskib med betydelig lasteevne, som blev købt på auktion i Helsingør for 2.100 rdl.; dertil kom 2.492 rdl. for reparation og klargøring, havneafgift samt passagepenge for Knippelsbro i København. Raaschou betalte ca. 830 rdl. som interessent og ejer af en trediepart af skibet.⁸²

Leverandører

At der ikke samlede sig støv på skrivepulten hos Raaschou i 1850'erne fremgår af indkøb af postpapir, udførselsbeviser, stabler af dags dato- og regningsblanketter samt en langfolie i shirting, en

regnskabsprotokol. Til brug for lærling og svend, men også for vinhandleren selv, blev der hos universitetsboghandler Andr. Fred. Høst anskaffet en håndbog af Haldur Grüner, der var forfatter til talrige hånd- og lærebøger om bogholderi, korrespondance og lignende. Her var det hans »Brev=Comptoir= og Formularbog. Andet forøgede og aldeles omarbejdede Oplag. Kbh. 1852«. Den slags litteratur var uundværlig i vinbranchen under den omfattende brevveksling med inden- og udenlandske leverandører og kunder, toldvæsen, bankforbindelser, assurandører, agenter og skipper.

Hos sukkerraffinaderiet i St. Larsbjørnsstræde aftog Raaschou melis, stødt melis og kandis til pleje af vinen. Hofurtekræmmer S. M. Salomonsen's Eft. på Kongens Nytorv leverede udsøgte citroner til vinbehandlingen og til punch, mens F. A. Olufsen-Bartholdy i Skoubogade bragte romkulør.

En karakteristisk drik var Seltersvand. Dette mineralvand hentede Raaschou hos hofurtekræmmer C. A. Been i Bredgade, men især fra Rosenborg Brøndanstalt i Gothersgade. Rom fra St. Croix købte han i 1853 hos grosserer J. J. Hansen i Bredgade. Brændevinsbrænder W. Reeh på Skt. Annæ Plads forsynede vinhandleren med brændevin. Den skulle måske bruges til at styrke vinen. Hos Maltmøllen i Toldbodgade hentedes eddike.

Raaschou kunne byde besøgende i gæstestuen på porter eller sælge det ud af huset. Thomas Schat Petersen i St. Kongensgade, leverede porterøl importeret fra Tyskland.

Smag og behag spænder vidt; fra den overgærede, mørke porterøl brygget på stærkt branket malt til den perlende, lyse, elegante champagne. En solaveksel på 300 franc i 1854 dokumenterer, at Raaschou havde et mellemværende med champagnefirmaet Eugène Clicquot i Reims, ikke at forveksle med Veuve Clicquot-Ponsardin.

Et brev fra 1855 sendt fra Paul de Coninck i Bordeaux viser, at Raaschou fandt en vinkvalitet fra 1852 for let. Han var udgået for en fyldig vin fra 1848, som havde været fortrinlig til at forbedre 1852-vinene med. Paul de Coninck lovede nu at undersøge, om han kunne hjælpe. Det nævnes ikke i brevet, hvilke vine, der var tale om. Men det afspejler den normale praksis, at man sammenskar forskellige vine for at gøre en svag vin bedre.

En varepolice udstedt i 1858 af Sø-Assurance-Compagniet på 1.100 rdl. forsikrede en transport fra Bordeaux til København med skibet *Maria* ført af skipper J. J. Møller. Et konnossement fra 1855 bekræftede, at kaptajn Schönheyder på hjulpostdamperen *Geyser* i Stettin havde indladet vin til Raaschou fra Theodor Hellmund Schröder. Et andet konnossement fra samme by underrettede Raaschou om, at firmaet C. W. Kemp i 1858 med *Hecla* havde afsendt to piber sprit, ca. 1.000 liter.⁸³ I 1855 skrev H. B. Hansen fra Kiel om afskibning af en balle korkpropper.

Raaschous ret til kreditoplag hos toldvæsenet er nævnt. Et andet bevis på, at Raaschou tidligt importerede vin, giver hans kollega, vinhandler F. W. Luplau. Luplau bad i 1836 storbankieren Conrad Heinrich Donner i Altona, som mange danske forretningsfolk benyttede, om at yde vekselkredit. I Luplaus brev til Donner står, at denne var blevet anbefalet ham af Raaschou. Raaschou må følgelig have haft Donner som kreditgiver under indkøb af vin i 1830'erne.⁸⁴ Endelig kan det nævnes, at Raaschou i en årrække brugte det velkendte firma i Helsingør, skibsklarerer Christian Mehrens Enke & Søn, ved hjemtagning af vin.

Et besøg på 1. sal

Efter at have opført pakhuset og nyindrettet den gamle kælder i forhuset til vinhandel i 1845 holdt Raaschou en pause. I begyndelsen af 1850'erne tog han fat på en større ombygning af det øvrige forhus. En brand den 25. marts 1852 i lysestøber Moyels hus et par matrikler nordligere i Bredgade beskadigede tagpartiet på Raaschous hus, så murer, tømrer og blikkenslager måtte udføre reparationsarbejde. Det har vel forsinket Raaschous ombygning.⁸⁵

I løbet af sommeren 1853 lod Raaschou den lave portbygning mellem vinhandelen og naboen mod Kongens Nytorv forhøje med to etager. Der var også byggeaktivitet på nabogrunden - den tidligere Collinske Gård - som konditor C. F. B. Grandjean netop havde revet ned og i 1853/1854 erstattede med en stor 11 fag lang og 3 etager høj beboelsesejendom.⁸⁶

Ændringen af Raaschous hus gjorde det muligt at indrette flere beboelsesrum. I selve tagetagen kom to store og fire små kviste; også sidehuset i baggården blev moderniseret.⁸⁷ Ejendommens brandforsikring steg derfor i december 1853 til 30.000 rdl.⁸⁸

Facaden på det ombyggede forhus i Bredgade tog arkitekten, senere stadsbygmester, Niels Sigfred Nebelong sig af. Det fremgår af hans regning på 20 rdl. for en facadetegning med tilhørende detailtegninger, som han sendte til Raaschou den 22. september 1853.⁸⁹ Den forlængede bygning beholdt sit enkle, stilfærdigt klassicistiske udseende. Raaschou ønskede åbenbart ikke at lade N. S. Nebelong give facaden kvaderfugning og andet af senklassicismens livligere relief; denne stil demonstrerede arkitekten ellers sobert på andre bygninger i København.

Facaden fik »Steencouleur«. Samme farve gav maleren de udvendige skodder til kældervinduerne. Der blev også malet et matrikelnummer på. Gadevinduerne fik alle en gang bronzefarve; derimod måtte gårdsidens vinduer nøjes med ordinær hvid maling.⁹⁰

Raaschou påtog sig ikke mange opgaver udenfor sit vinfirma. I 1844 blev han sammen med vinhandler F. W. Luplau udmeldt af Københavns magistrat til en besigtigelses- og taksationsforretning på Toldboden for at vurdere værdien af en fustage druebrændevin.⁹¹ I 1859 valgtes han til revisor i Vintapperlavet og fortsatte på denne tillidspost efter Vinhandlerforeningens etablering i 1862, da lavstvangen blev ophævet.⁹²

Raaschous ejendomsbesiddelse og indtægtsforhold gav ham stemmeret. Stemmeseddelen fra rigsrådsvalet den 11. februar 1856 viser, at han foretrak politikeren, professor, dr. med. C. E. Fenger.⁹³ Fenger var forresten blandt kontokunderne.

Det var i den sene guldalder og det spirende demokratis København, at Raaschou drev vinhandel. Han abonnerede på J. L. Heibergs tidsskrift *Kjøbenhavns flyvende Post* sammen med alle »de kendte« fra tidens administration, erhverv og kultur, f.eks. H.C. Ørsted, August Bournonville, Joseph Hambro og Jonas Collin.⁹⁴ Nogle kvitteringer fra 1844 til 1855 bekræfter også Raaschous forankring i epoken. Han var medlem af Kunstforeningen i København og deltog i bortlodningen af dens kunstværker. Raaschou abonnerede på *Corsaren*, *Flyveposten*, det forretningsmæssigt nyttige *Adressecontoirets Efterretninger* samt *Nordisk Penning Magazin*. Selvfølgelig læstes *Berlingske Tidende* i huset, men også de nationalliberale aviser *Dagbladet* og *Fædrelandet*. Endelig abonnere han på den nye udgave i ti bind af *Oehlenschlägers tragedier*, der udkom omkring 1849.

Blad- og tidsskriftsholdet var vel delvist knyttet til vinhandelens gæstestue. Besøgende, der gik i Bredgade for at drikke et glas porter, få sig en genever eller nyde en flaske vin, kunne da more sig over vitser om Søren Kierkegaard, diskutere depecher fra den spændte situation i Hertugdømmerne eller bekymret følge koleraens hærgen.

Mon ikke Raaschou tog aviser og tidsskrifter med sig op på 1. sal? Denne placering gav prestige og blev ofte forbeholdt husejeren. I stueetagen sad skræddermester J.C. Heubach til leje og på 2. sal vinhandler Gottfried Hansens enke, Anne Cathrine.⁹⁵

I tagkvistene brugtes et kammer til gården af karlen, mens Raaschous sønner sov i kammeret ved hovedtrappen til gården. En banal malerregning vidner om denne sociale placering.

Håndværkerregninger afspejler moderniseringen af husets indre. Det gav pæne, tildels herskabelige rammer om et solidt, borgerligt

Udsnit af reklamelitografi ca. 1860 for Ph. C. Levysohn, Bredgade 10, matrikel 162. Til højre F. W. Raaschous vinhandel i otte fag, Bredgade 6, matrikel 160. Det kgl. Bibliotek.

liv i Bredgade. Raaschous stedsøn, Vilhelm Munck, fortæller om flytningen til Bredgade. Til huset hørte en efter københavnske forhold betydelig have: »Vinhandelen, som var voxet meget flyttedes til Kælderen, paa Halvdelen af Haven opførtes et stort Pakhus; paa Forhusets første Sal fik Familien en ny og god Bolig, som kunde rumme den altid voxsende Børneflokk. Det var en Herlighed at ombytte de trange Rum med store om end lavloftede Værelser, ikke at tale om Tumlepladsen i Haven, hvor der var et stort Æbletræ og et dito Pæretræ, som jeg først sent lærte at klatre op i. Her blev Familiens lykkelige Bolig i alle de følgende Aar«. ⁹⁶

Arkivalierne giver nøglen til en kort visit hos Raaschou i 1850'erne, da forhuset var blevet bygget om. Der var klokketræk ved porten, til vinkælderen og ved køkkentrappen. Fra Bredgade gik man gennem den dobbelte port ind i det brolagte portrum, som til baggården var lukket med en dobbelt stakitport. Fra portrummet cirklede man op i huset ad den ovale trappe. Gelænderet havde 118 bronze- og hvidmalede mahognibalustre. Trapperummets vægge var malet, mens der var gipset under reposer og loft.

På 1. sal gik man ind til vinhandleren. Dørene var enkelte eller dobbelte fyldingsdøre med almindelige jernbeslag - ikke messing. Lofterne var uden stuk. Til gaden lå over porten et par mindre rum, begge med muret ovn. I samme side af huset fulgte tre værelser en suite i henholdsvis et fag, tre fag og to fag. I disse tre rum var bryst- og pillepaneler, væggene var beklædt med papir på lærred, og der stod kolonneovne. I smigfaget mellem forhus og sidehus lå spisestuen, som skik og brug foreskrev, og med et stort vindue. Her var der også beklædt med bryst- og pillepanel samt kolonneovn.

Sandsynligvis var det til disse fire repræsentative rum, at L. Fraencels Hof-Tapetfabrik havde leveret grønt tapet og nogle agramaner, grønne tapetpynteborter, desuden tapet i drap, brunt, rødt og blå. Farvevalget viser, at en mere broget stil havde afløst den kølige empire; ikke mindst den grønne farve var populær på denne tid.

Ved siden af spisestuen til gårdsiden fandtes endnu et værelse i to fag, men uden ovn, samt en gang i et halvt fag. I sidehuset lå køkkenet og køkkentrappen. Ved siden af lå pigekammeret i et fag med pudsede vægge og ovn. I køkkenet havde skorstenen en jernkogeindretning, bageovn og vandkedel. Desuden var der anretterbord med skab, trævask, hylder og rækker samt et afdelt spisekammer.

Alle døre i sidehuset havde almindelige beslag, nogle døre havde fyldinger. Vinduerne var overalt i ejendommen forsynet med sprosserammer og ruder af hvidt glas.

Opvarmningen hos Raaschou skete med tørv. Det viser en regning i 1853 på et læs til fem rdl. fra Nygaard ved Lille Værløse mose nær Hareskoven. Raaschou fik også tørv fra Donse Krudtmølle i Karlebo, dog til seks rdl.

Møbleringen af lejligheden i Bredgade kan næppe nok antydes. Astrallampen, som Vilhelm Munck stolt fortalte om fra tiden i St. Kongensgade, stod vel i et af gadeværelserne, hvor også det kinesiske thestel har været i brug. En malerregning på en gyngestol bidrager kun småt til møbleringen. Snedkeren reparerede nogle rørstole og andre møbler; noget har måske være inventar i vinkælderens gæstestue. Der nævnes også et piano.

Maleren sørgede for gardinstænger med forgyldte metalknopper og ringe. En skilderiramme til et pastelportræt blev malet, mens selve billedet rensedes for støv. Et par miniaturerammer udbedredes sammen med en stor, oval ornamenteret og forgyldt spejlramme med dyb hulkel. Et servanteskab fik ådring som mahognitræ samt lak. Hos en snedkermester købte Raaschou et ovalt spejl og to lampetter. Et andet par lampetter kom fra glashandleren. Urmager Schrøder i Brogade på Christianshavn fremsendte efter akkord sin årlige regning på en rdl. for eftersyn af et taffelur; forresten var der også et ur i butikken, for her lakerede maleren på et tidspunkt et urfutteral. Endelig solgte sadelmageren en krølhårs madras med hovedpude og forlængede en hømadras.

Andre regninger rapporterer om den Raaschouske families fodtøj og beklædning. Der blev anskaffet patent gummigalocher, korkstøvler forsåledes og blev bagflicket. Den 24. december 1852 købtes et par lakerede dansesko til en af døtrene; det var i sidste øjeblik før julens festligheder. En anden gang købtes damegaloscher og et par »Brümmels« [Brunels] damesko, dvs. foret med uldent stof. Det var skomager H. A. Clausen i Frederiksberggade, som betjente familien. Et bundt skomagerregninger viser, at der næsten hver uge blev sendt sko til reparation.

Man ser familien for sig, både store og små, slide fodtøj i stadig bevægelse op og ned ad trappen, over brolægningen i porten, ned ad Bredgade, tværs over Kongens Nytorv, ind i Østergade. Et par af

sønnerne var elever i Borgerdydskolen på Christianshavn, hvilket satte sit præg på sko og støvler.⁹⁷

Skræddermester J. C. Heubach i stueetagen, der figurerer som en god vinkunde i hovedbogen, sørgede for et par grå, sribede benklæder, fine sorte benklæder samt en blå kinsey frakke. Også skrædder M. Petersen, som senere overtog Heubachs lejemål, syede nyt eller reparerede gammelt for husværten og hans familie. Benklæder syes, lappes eller øges. Der fremstilles trøjer, forandres veste og repareres paletoter; sidstnævnte beklædningsstykke var en halvlang, let overfrakke.

Silke- og klædehandler F. L. C. Munck på Amagertorv leverede alenvis af buckskin, et dengang yndet stof til benklæder og overtøj. Munck solgte desuden servietter og en damaskdug.

En regning fra 1857 oplyser, at maleren havde inspiceret Raaschous familiegravsted på Garnisons kirkegård. To gravsten blev slebet af og inskriptionerne tegnet op med sort oliefarve. Støbejernstakittet omkring gravstedet fik sort maling og en gang lak.

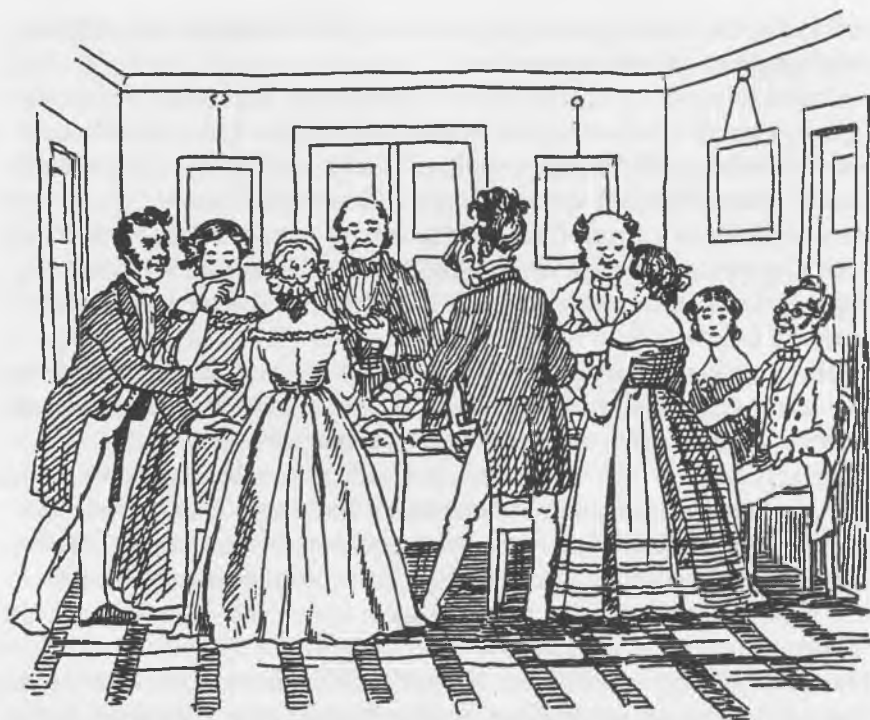
Til bords

Hvordan vin og spiritus fra Raaschou blev brugt hos kunderne, giver hovedbøgerne naturligvis ikke besked om; men man kan i erindringer, dagbøger og breve finde omtale af datidens spise- og drikkevaner. Det er oftest gæster, som fortæller om serveringen ved selskabelighed og højtid; hverdagens mad og drikke skriver kun få om.

Det er næppe Raaschous vin, der blev sat på bordet i de følgende beskrivelser, men mange af hans kunder har været præget af samme miljø og levestandard.

I marts 1838 holdt isenkræmmerenken Gertrud de Hemmerdt middagsselskab om dagen i St. Kongensgade 32. Blandt gæsterne var bl.a. en »islandsk Købmand« og en overlærer. Værtinden serverede skildpaddesuppe, »croquante« [sprødt bagværk], røget bryst med makaroni, lammesteg, slikasparges, ryper, Harlekinis samt kage og konfekt. Man drak rødvin, madeira, portvin og champagne.⁹⁸

Ved et gæstebud i 1839 hos overlærer - den samme som netop nævnt - cand.theol. Johan Frederik Topsøe, der underviste og boede på Søetatens Drengeskole i Svanegade i Nyboder, bød man om

Selskabsliv i København ca. 1850. Tegning af Fritz Jürgensen med teksten: »En skal være den første! sagde Doctoren og satte sig tilbords, efter at Selskabet længe havde tøvet med at foretage dette skridt«.

eftermiddagen på te, syltetøj med rosiner og mandler ledsaget af brændevin. Om aftenen fortsatte man med små postejer, smørrebrød og Figarokage, hvortil der blev skænket rødvin, portvin og madeira. Blandt de 16 gæster, dels familie, dels kolleger, var en præst, en søofficer, en overlærer samt et par grosserere.⁹⁹

Hos den tidligere officer og fhv. krigsminister, folketingsmand A. F. Tscherning på Hauser Plads, var der hver uge politisk komsammen i begyndelsen af 1850'erne. Her kom ofte bønder med tilknytning til Bondevennebevægelsen. Hustruen Eleonore Tscherning huskede tydeligt, hvordan stuerne så ud, når de mange mænd med transmurte støvler forlod dagligstuen. Her havde de siddet og

røget cigarer eller dårlig pibetobak og spyttet i bakker eller i kroge-
ne og drukket øl eller punch. Hun fortsætter: »Til en saadan Aften
havde jeg enten en kold Oxesteg eller Kalvesteg, et stort Fad Kar-
toffel- eller Rødbedesalat, skaaret Smørrebrød, enten en hjemme-
bagt Æble- eller Lagkage, dertil Kander med varm Punsch og et par
flasker Rødvin. Punschen var den mest yndede«. ¹⁰⁰

Så gik det mere sofistikeret til hos filosoffen og forfatteren Søren
Kierkegaard. Hans ven og sekretær Israel Levin spiste omkring
1845 gennem fem uger daglig hos Kierkegaard. Der blev hver dag
serveret »Suppe, uhyre stærk, Fisk og et stykke Melon, hvortil et
Glas fiin Sherry«. ¹⁰¹ I øvrigt var Kierkegaard ikke noget hængeho-
ved, når det gjaldt vin. Han elskede rhinskvin, som altid stod klar,
når han på sine køreture i wienvogn gjorde holdt ved postgården
i Hørsholm. Under et af sine ophold i Berlin i begyndelsen af
1840'rne nød Kierkegaard den blide Liebfraumilch. ¹⁰² Champag-
nen var også værdsat. I 1844, da Kierkegaard boede i Nørregade,
havde han besøg af sin niece, den 15-årige Henriette Lund, og hen-
des kusine. Kierkegaard lod da sin opvarter Anders servere aftens-
mad. Den bestod af »skaaren Smørrebrød, en Kage af Marcipan
med et særdeles pragtfuldt, blomstersmykket Laag og Champag-
ne«. Dette arrangement fandt niecens forældre for overdrevent for
børn; selv voksne oplevede efter deres mening kun champagne ved
store højtider. ¹⁰³

Punchen var, som det var tilfældet hos familien Tscherning, en
populær drik i Guldalderen selskabs- og klubliv. Den blev tilberedt
på arrak, vin eller rom. En rompunch kunne være a la den tyske
digter Friedrich Schillers opskrift i visen »Vier Elemente«. Man tog
rom, kogt vand, citron og sukker, eventuelt også kryddernelliker.
Den blev serveret i en stor porcelænsbolle, »og saa kunde Enhver
øse saameget, han vilde og saa ofte han vilde i sit Glas. Drikken i
større Kvantiteter, var jo nok berusende, men da man saa temmelig
var vant til den, gjorde den ikke nogen betydelig Virkning. Denne
viste sig i Reglen kun i mere højrøstet Tale og Latter, i mere sking-
rende Sang og i et mere støiende Væsen. Ogsaa Damerne fik deres
tilbørlige Part af Varerne, og Øinene tindrede, og Kinderne blusse-
de«. ¹⁰⁴

For at dæmpe indholdet af spiritus i f.eks. en rødvinpunch kun-
ne man afbrænde den ved antænding med en skefuld rom eller cog-

Læger i et kandidatværelse på Frederiks Hospital samlet omkring en antændt punchebolle. Nr. 2 fra venstre er C. E. Fenger, der senere var kontokunde hos F. W. Raaschou. Maleri 1836 Wilhelm Marstrand. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

nac. Det var festligt, når punchebollen blev sat på bordet, og de »violette Flammer lig en Lavastrøm vældede ud over Øseskeen, hvergang [man] under Afbrændingen hævede den brændende Rødvin op fra Bollen for atter at gyde den ned i denne, et i Sandhed prægtigt Syn, hvortil ens Øjne drages som ved en usynlig Magt«. Så dramatisk skildres det i en digterisk affattet erindringsbog.¹⁰⁵

Rompunchen kunne også laves til som en uhøjtidelig rystetoddy under en håndværkerfamilies udflugt til Dyrehavsbakken. Man fyldte en flaske halvt op med vand fra Kirsten Piils kilde og kom en kvart rom i samt noget hugget sukker. Deltagerne skiftedes så til at ryste flasken, indtil sukkeret var opløst.¹⁰⁶

Samme familie markerede en barnedåb i begyndelsen af 1800-årene med sursteg ledsaget af rosinsovs og brunede kartofler. Desuden fik man kogte rødspætter med persillesovs fulgt af æbleskiver. Ganerne blev flittigt fugtet med øl og gammelvin.¹⁰⁷

En anden barnefødsel, nemlig juleaften, blev fejret, som Otto B. Wroblewski beskriver det fra sin læretid i Reitzels Boghandel i Nørregade i slutningen af 1840'erne. Det var unægtelig festligere end ved det daglige bord, hvor der herskede en let trykket stemning. Han fortæller, at det var »en complet tydsk Juleaftens Opdækning, hvormed vi blev trakterede: Karper, Kalkunsteg og Kage; paa Vinen sparedes ikke, vi fik baade Rhinskvin, Rødvin og Champagne. Under Spøg og Latter nødes de gode Sager, og al Forlegenhed forsvandt«.

Nytårsaften tilbragte lærlingen dog hjemme, hvor man på slaget 12 bød det nye år velkommen i et glas champagne. Her kunne den unge Wroblewski få glæde af et lille kneb, som digteren Christian Winther havde lært ham i boghandelen; ved at slå på kanten af glasset kunne man få vinen til at perle op igen.¹⁰⁸

Derefter vil det være passende at lytte til komponisten, organist C. E. F. Weyse, en sand gourmand og vinelsker. Han forlod ofte sit hjem i Kronprinsessegade for at søge selskabelighed, kogekunst og gode flasker hos venner, bekendte og beundrere. Værtinden kunne pudse sin glorie ved at få Weyse til at improvisere ved klaveret, hvad han var en mester i; men mærkede komponisten, at han ved tangenterne skulle »betale« for middagen, trak han sig køligt tilbage.

Weyses livret var ægte skildpadde; det glemte værtinderne ikke, heller ikke sherryen. Bevarede breve fra Weyse omkring 1840 er et festfyrværkeri af gastronomi og udsøgte dråber.

Lørdag den 13. december 1841 blev Weyse bedt til stort middagselskab hos tidligere administrator ved Det kgl. Teater, generaldevisor i Rentekammeret, Carl Ludvig Kirstein, som boede i Lille Købmagergade. Der var udover værtsparret og Weyse en halv snes gæster tilstede, alle høje embedsmænd og storhandlende med fruer. Der vankede brun suppe, roulette, poulard med trøffelsauce, oksetunge og skinke med grønærter og makaroni, marmorbudding med frugtsauce, dyresteg, wienertærte og vanilleis samt overflod af frugt. Karaflernes indhold var ikke mindre spændende, nemlig

Margaux, Graves, madeira, portvin, Haut-Barsac, hvid Larose, Lafite og champagne. Weyse slutter beskrivelsen med, at alt var godt, »undtagen min Fantasi [klaverimprovisationen] efter Bordet; men hvem er altid oplagt til at fantasere med fyldt Mave. Middagsøvnene lykkedes bedre...«

Ved sit 50-års jubilæum som organist ved Frue Kirke i 1842 bød Weyse gratulanterne på frokost bestående af skinke, kalvesteg, poulard i gelé, ål i gelé, sildesalat, laks a la mayonnaise, oksetunge, ost og kransekurv. Hertil blev drukket madeira, portvin, Lunel, cognac og Guava rom.

Weyse omtaler et stort kaffeselskab for damer - 40 var indbudt - hos pastorinde Inger Bolette Hertz i Roskilde i september 1842. Der trakteredes med »særdeles deilig« chokolade og kaffe, julekage [!], sandkage, sukkerkringler og »dito flade Kager«, abrikostærte, konfekt samt abrikoser og pærer. Glas til rhinskvin og madeira var stillet frem.¹⁰⁹

Om en anden sammenkomst i provinsen fortæller maleren Johan Rhode fra sin barndom i 1860'erne i en købmandsgård i Randers. Familien mødtes til te om eftermiddagen, og om aftenen ved 7-8 tiden fik man kolde retter, naturligvis også Gudenålaks, let røget. Til herrerne blev der skænket rødvin, mens damerne fik hvidvin med sukker. Som dessert blev serveret svesketærte med flødeskum samt madeira. Senere på aftenen nød damerne syltetøj, mens herrene drak romtoddy.¹¹⁰

Det virker overvældende i dag, at en standsmæssig middag kunne bestå af op til 10-12 retter. Men det afspejler den serveringskultur efter fransk tradition, som endnu herskede i toneangivende kredse i Danmark omkring 1840. Praksis var, at man samtidig satte tre-fire forretter på bordet, som gæsterne kunne vælge imellem. Så kom fire-fem hovedretter. Endelig fulgte desserter, kage og frugt. Alt i alt et tagselvord præget af uhøjtidelighed og individualisme. Først mod slutningen af 1800-årene ændres spisningen til at blive en servering af den samme forret til alle omkring bordet. Når den er spist, går man i disciplineret fællesskab i gang med næste ret.¹¹¹

En gennemgang af C. E. F. Weyses breve 1838-1842 til plejesønnen, stiftskantor i Vallø, Ferdinand Schauenburg Müller, dokumenterer, hvilke vin- og spiritustyper Weyse som utrætteligt selskabsmenneske stiftede bekendtskab med hos det etablerede køben-

havnske borgerskab. Weyse præciserer gerne, hvad der blev serveret i flasker og karaffer, andre steder skriver han blot rødvin eller rhinskvin. Følgende liste afspejler derfor næppe alle de vintyper og spirituosa, som Weyse så opmarcheret på damaskdugene.

Tysk vin

Rhinskvin
Johannisberg
Johannisberg Ausbruch
Schalachberg

Fransk vin

Rødvin
Cantenac
Graves
Hvid Larose
Lafite
Margaux
Pauillac
St. Julien
Sauternes
Haut-Barsac

Mousserende vin

Champagne
Champagne Veuve Cliquot

Ungarsk vin

Tokayer
Tokayer Ausbruch

Hedvin

Madeira
Gammel Madeira
Lunel
Malaga
Sherry
Fayal
Kirsebærvin

Brændevin

Arrak
Cognac
Rom
Gammel rom
Guava rom

De nævnte franske rød- og hvidvine er alle fra Bordeaux; vin fra Bourgogne nævner Weyse ikke. Den var en sjælden flaske i Raaschous vinhandel, også hos kollegaen F. W. Luplau, som i 1840 skrev til en kunde, at vin fra Bourgogne ikke blev brugt til middag i København.¹¹² I det hele taget overgår Weyses møde med Bacchus, hvad det var muligt at købe hos Raaschou på denne tid.

Raaschou og vinbranchen omkring 1860

Regnskabsbogen fra 1853-1862 viser, at firmaet udviklede sig støt videre. Vinsortimentet blev udvidet, nye etiketter dukkede op på flaskerne. Bourgogne nævnes oftere end før, en sjælden gang også den eftertragtede, ravgule dessertvin fra Château d'Yquem i Sauternes sydøst for Bordeaux. En flaske fra et mindre parti af denne ædelsøde vin, som Raaschou i 1861 leverede til sin nevø og tidlige lærling, vinhandler H. G. Raaschou i St. Kannikestræde, kostede 1 rdl. 64 sk. Det var dog billigere end en champagne fra Veuve Cliquot til 1 rdl. 88 sk. Raaschou solgte også nevøen vin fra Château

Lafite og »bedste« bourgogne for 80 sk. flasken. En Château Larose måtte han betale med 1 rdl. 56 sk.

Nye kunder kom til, gamle gled ud. Ikke få kunder fra 1830'rne fortsatte trofast med at handle hos Raaschou. Som tiden gik, måtte Raaschou skrive højere og højere rangtitel på kundenavnene i kontiene. Flere prominente københavnske politikere, embedsmænd og folk fra liberale erhverv fik konto i Bredgade, f.eks. rådmænd J. C. Gammeltoft, finansminister C. E. Fenger, højesteretsadvokat C. C. Liebe, professorerne C. E. Scharling og G. C. Lehmann.

Det er også et stykke københavnsk forlystelseshistorie at blade i hovedbogen. Raaschou solgte i midten af 1850'rne vin til traktør Bistrup i Tivoli. Bistrup modtog i 1854 champagne fra Eugène Clicquot for 2 rdl. 64 sk. flasken. Det er højeste pris for en flaske i disse års regnskaber. Rhinskvin fra Hochheim solgtes for 1 rdl., Liebfraumlisch for 80 sk. I en årrække var Raaschou leverandør til Casinoteatrets restaurant i Amaliegade; også skydebanen Enighedsværn ved Kalvebod Strand samt etablissementet Constantia i Charlottenlund var på kundelisten.

Ved hjælp af den indkomstskat, som fra 1861/62 blev indført i København til afløsning for den gamle næringsskat, kan man få et indtryk af Raaschous indtægt, og det er muligt at sammenligne ham med andre vinhandlere, ja med alle Københavns skatteydere. Skattebogen 1861/62 viser, at Raaschous indtægt androg 7.000 rdl. Han skulle heraf på årsbasis betale 140 rdl. i indkomstskat. Skattebogen rummer i alt 49 vinhandlere. Den lavest beskattede havde en indtægt på 400 rdl., den højeste 15.000 rdl. I gennemsnit havde en københavnsk vinhandler 2.600 rdl. i årsindtægt. Kun fire vinhandlere tjente mere end Raaschou. Det var hofvinhandler Lorentz Petersen i St. Kongensgade - ham med 15.000 rdl. - og vinhandler O. D. Lorentzen på Nytorv med 10.000 rdl., hofvinhandler Mozart Waagepetersen i St. Strandstræde med 8.000 rdl. samt vinhandler A. C. Møller i Nørregade med samme beløb.

I 1861/62 skulle godt 10% af Københavns 155.000 indbyggere betale indkomstskat, hvilket giver en gennemsnitsindkomst på 1.250 rdl. Vinhandlerne lå følgelig mere end dobbelt så højt og hørt som gruppe til de velbjegete. Til sammenligning tjente en københavnsk faglært arbejder ca. 325 rdl. om året.¹¹³

14 af 49 vinhandlere i skattebogen 1861/62 var ejer af den byg-

Vinhandler Frederik Wilhelm Raaschou (1800-1875). Foto ca. 1865. Det kgl. Bibliotek.

ning, hvor deres forretning lå. Det overrasker ikke, at de seks højst indtjenende vinhandlere alle boede under eget tag, og at ejendommene også var de seks højst brandassurerede. Assurancemæssigt lå Raaschou, ligesom det var tilfældet med indtægten, på en femteplads.¹¹⁴

F. W. Raaschou & Søn 1865-1915

Et generationsskifte trængte sig på, men arvefølgen var sikret. F. W. Raaschous søn Hans Peter Raaschou blev født den 20. august 1838, da familien boede på hjørnet af St. Kongensgade og Gothersgade. Han kom i vinhandlerlære hos faderen i 1850 og blev udlært i 1857.¹¹⁵ Derefter fortsatte han som svend.

Den unge Raaschou var også aktiv i fritiden. Som medlem af Studenter-sangforeningen deltog han i 1859 i en koncertrejse, der bl.a. nåede til Århus. Her mødte han den musikinteresserede Jacob Chri-

stian Fabricius, der var ansat i Nationalbankens provinsafdeling. I 1860 rejste de to venner til Tyskland, vandrede i de schweiziske Alper og fortsatte med diligence gennem Norditalien og Sydfrankrig. Her skiltes de, fordi H. P. Raaschou skulle til Bordeaux for at se vinområdet og måske besøge nogle af vinhusene.¹¹⁶ Forresten er det uvist, om faderen nogensinde havde været sydpå for at se de klassiske vindistrikter.

Efter rejsen vendte H. P. Raaschou tilbage til Bredgade. I skattebøgerne omkring 1863 og 1864 kaldes han handelsbogholder. H. P. Raaschous indtægt, som i 1863/64 lød på 500 rdl., steg i 1864/65 til 800 rdl.¹¹⁷ I 1865, da F. W. Raaschou fyldte 65 år, blev den nu 27-årige søn optaget som kompagnon i firmaet.¹¹⁸ Hans Peter Raaschou fik borgerskab som vinhandler den 23. februar 1865. I anmeldelsen til Handelsregistret hedder det, at han drev handelsforretning som ansvarlig indehaver på linie med faderen. Der står også, at Laurits Carl Baastrup havde fået prokura i firmaet. Baastrup var født i København i 1847, men havde vist ikke lært i en københavnsk vinhandel.¹¹⁹

Selvom F. W. Raaschou var ved at trække sig ud af det daglige arbejde, stod han dog stadig i skattebogen 1865/66 med en indtægt på 6.500 rdl.; sønnen holdt sig beskæftiget på 1.000 rdl.

Den 21. juli 1866 blev H. P. Raaschou gift i Grundfør kirke med Othelia Louise Fønss, født 1843. Svigerfaderen, Peter Severin Fønss (1801-1862), var sognepræst i Grundfør og Spørring. Svigermoderen hed Andrea Lorenze, f. Fabricius, (1801-1846). Således fortsatte alliancen mellem teologi og vin i Raaschoufamilien.¹²⁰

Vinhandler Frederik Wilhelm Raaschou døde 75 år gammel den 8. november 1875 og blev begravet på Garnisons kirkegård. Her blev også hustruen Christiane Frederikke Louise bisat. Hun boede ved sin død den 4. april 1910 på 2. sal i Bredgade 6 og blev 95 år gammel.¹²¹

Efter F. W. Raaschous død fortsatte sønnen vinhandelen. Han havde allerede den 10. november 1873 fået skøde på ejendommen i Bredgade for 40.000 rdl. som led i generationsskiftet.¹²² I 1891 optog H. P. Raaschou prokurist L. C. Baastrup som kompagnon, idet denne tog borgerskab som vinhandler.¹²³

Da H. P. Raaschou døde i 1908, førte Baastrup firmaet videre i overensstemmelse med aftalen om interessentskab, som de to vin-

Bredgade 6 set fra Palægade blev opført ca. 1750. F. W. Raaschou indrettede vinkælder i 1845 og lod de to yderste fag til højre bygge til i 1853. Foto 16. April 1916. Samme år blev bygningen revet ned. Københavns Bymuseum.

handlere havde indgået i 1905.¹²⁴ I 1913 overtog Torben Drechsel og Bruno Bjørnbak vinhandelen, men bevarede navnet F. W. Raaschou & Søn. Det blev allerede i 1915 afhændet til vinfirmaet Lorentz Petersen, som siden sin grundlæggelse i 1788 havde haft domicil i St. Kongensgade 66. I 1937 blev begge firmaer omdannet til aktieselskaber, hver under samme bestyrelse og direktion. Lorentz

Petersen A/S ophørte i 1978 og dermed også F. W. Raaschou & Søn, da selskaberne blev fusioneret med Vingaarden A/S.¹²⁵

Vinfirmaet Lorentz Petersen havde ved overtagelsen af F. W. Raaschou & Søn i 1915 solgt Bredgade 6. Det gamle forhus, sidehuset samt pakhuset fra 1844 blev købt af vinhandler og grosserer Vilhelm Christiansen.¹²⁶ I 1916/1917 blev bygningerne erstattet af en ny forretningsejendom, der blev opført i sammenhæng med et nybyggeri til St. Strandstræde, alt efter tegning af Philip Schmidt. I baggården skød et rummeligt 5-etages pakhus op.¹²⁷ Der blev altså stadig handlet med vin i Bredgade 6, om end i en mere bastant og selvbevidst arkitektur end den stilfærdige nyklassicisme, som havde huset den Raaschouske aktivitet. Omkring 1980 blev flaskernes klirren afløst af tonerne fra en pianoforretning, som da rykkede ind i stueetagen.

KILDER OG HENVISNINGER

Arkivalier

Københavns Stadsarkiv:

Vinhandler F. W. Raaschou

Hovedbog 1833-1849 (især provinskunder)

Hovedbøger 1845-1862 (især københavnskunder)

Regnskabsbilag 1844-1858 (firmaet, ombygning af Bredgade 6 samt privatudgifter)

Københavns Vintapperlav og Vinhandlerforeningen

Lavsprotokoller, korrespondance og regnskab 1653-1926

Til andre arkivalier henvises i noterne.

Litteratur

Ole Jørgen Rawert: Almindeligt Varelexicon, Kjøbenhavn 1834.

Interessant i Viinhandlerlauget: Veiledning til Vinens Behandling, Kjøbenhavn 1839.

Oluf Nielsen: Vintapperlavet i Kjøbenhavn 1694-1861 samt Vinhandlerforeningen 1862-94, Kjøbenhavn 1894.

Flemming Dahl og Poul Møller: Vinhandlerforeningen 1862-1937, København 1937.

Torben Ejlersen: Fra verdenshavet til Frederiksholms Kanal. Vinhandler F. W. Luplaus varer, kunder og økonomi 1832-1854. Erhvervshistorisk Årbog 1995, s. 57-103.

Samme: Guldalderen og de ædle druer. Siden Saxo, 1997, Nr. 4, s. 2-15.

Samme: Vinhandler P.F. Bølck. Et vinfirma i Århus 1827-1848. Erhvervshistorisk Årbog 1997, s.64 - 94.

Diverse leksika, opslagsværker og vinbøger.

Københavns Vejviser, Hof- og Statskalenderen, Folketællingen 1845 samt biografiske leksika er brugt til identifikation af personer, adresser, skibsruiter m.m.

Møntenhed

1 rigsdaler (rdl) = 16 mark (mk) = 96 skilling (sk)

I tabellerne er skillingsbeløb udeladt, men regnet med i sammenlægning og procentberegning.

Vinmål

1 pægl = 1/4 pot = 0,24 liter

1 flaske = 3 pægle = 3/4 pot = 0,72 liter

1 pot = 0,97 liter

1 kande = 2 potter = 1,93 liter

1 viertel = 8 potter = 7,73 liter

1 bimpel = 20 potter = 1/2 anker = 19,32 liter

1 anker = 40 potter = 38,64 liter

1 ahm = 1 ters = 4 ankre = 160 potter = 154,56 liter

1 oksehoved = 6 ankre = 240 potter = 231,84 liter

1 pibe = 12 ankre = 480 potter = 463,68 liter

1 fad = 4 oksehoveder = 24 ankre = 960 potter = 927,36 liter

1 stykfad = 30 ankre = 1200 potter = 1159,20 liter

Danske vinmål, se Poul Rasmussen: Mål og vægt, 1967 og Poul Thestrup: Pund og alen, 1991.

Forkortelser

EA = Erhvervsarkivet

KSA = Københavns Stadsarkiv

RA = Rigsarkivet

LA = Landsarkivet for Sjælland m.m.

Rawert = O. J. Rawert: Almindeligt Varelexicon, 1834

Raaschou = F. W. Raaschous arkiv

SAV = Sankt Annæ Vester kvarter

SAØ = Sankt Annæ Øster kvarter

Vinhandlerne = Vintapperlavets arkiv, KSA

Veiledning = Veiledning til Vinens Behandling, 1839

NOTER

1. Vinhandlerne nr. 24, s. 241
2. Wiberg: Præstehistorie, II 1870, s. 234
3. A. Lindvald: Kjøbenhavns Brandforsikring 1731-1911, 1913, s. 585.
4. KSA. Borgerskab 7/4-1827 m. bilag
5. Haandbog for Kjøbenhavns Viiinhand-

6. lere og Fasbindere, 1835, passim. O. Nielsen: Vintapperlauget i København 1694- 1861, 1894, s. 96, 147.
7. O. Nielsen: Vintapperlavet i Kjøbenhavn 1694-1861, s. 174
8. Vinhandlerne nr. 24, s. 241.
9. SAV 29 og 30. Vinhandlerne nr. 4

9. Vinhandlerne nr. 24, passim. Vejviser 1818.
10. Vinhandlerne nr. 4, s. 338. Vinhandlerne nr. 32, s. 14.
11. Vinhandlerne nr. 4, s. 341.
12. KSA. Realregister, Christianshavns kvarter 51.
13. R. Egevang (red.): Historiske huse på Christianshavn, 1993. s. 207 f.
14. C. Bernhard: Samlede Noveller og Fortællinger, bd. 14, 1867, s. VII.
15. Vinhandlerne nr. 4, s. 363.
16. Haandbog for Københavns Viinhandlere og Fasbindere. 1835. s. 44.
17. KSA. Borgerskab 9/4-1827. Magistratens 2. Sekr. Referatprotokol. Sag nr. 2082.
18. Vinhandlerne nr. 5, s. 2. Vinhandlerne nr. 32, s. 36.
19. KSA. Borgerskab 5/2-1831.
20. Vinhandlerne nr. 5. 23/1-1827, 22/12-1827.
21. Memoirer og Breve. XXXVI. Fængselspræsten Pastor Vilhelm Muncks Optegnelser, 1972, s. 1.
22. Se note 21, s. 1.
23. J. Møller: København før og nu - og aldrig. Strøget og Gammel Strand, bd. 3. 1988. s. 28 f.
24. Vinhandlerne nr. 24, s. 434.
25. KSA. Mag. 2. Sekr. Referatprotokol 5/2-1831, nr. 795.
26. LA. Notarius Publicus for København. Registre 1830-1835 er gennemgået.
27. Schous Forordninger 1832.
28. Salmonsens Konversationsleksikon. X. 1900. s. 1013
29. RA. Generaltoldkammeret. Københavnske told- og Konsumtions-revisionskontor. Kreditoplagsantegnelser 1833. fol. 7, nr. 718.
30. RA. Generaltoldkammeret. Københavns Told- og konsumtionskontor. Journal 16/6-1836, nr. 1504.
31. Vinhandler F. W. Luplaus arkiv i EA rummer en hovedbog med indførsler fra 1832, den vistnok ældste bevarede handelsbog fra en vinhandel i Danmark.
32. Rawert bd. 2. s. 435, 477. Veiledning s. 30. Disse to bøger bygger på vinvurderingen i André Jullien: Typographie de Tous les Vignobles Connus, 1. udgave 1816. Sammen med senere udgaver fungerede den som datidens førende vinguide. Se uddrag af Jullien hos Rawert s. 477.
33. I. Nørball: Omkring Bakkehuset, Frederiksberg Bibliotek, 1993, s. 32.
34. Rawert s. 435.
35. Rawert s. 435 og 437.
36. Veiledning s. 33. Bogen bygger ifølge forordet på franske og tyske værker samt O.J. Rawert: Almindeligt Varelexikon 1834. Den skulle tjene »den unge Lærling ved Viinhandelen, som i sine Læreaar muligen ikke, ved den Handel, Principalen fører, faar leilighed til at forskafe sig alle de Kundskaber, som ere nødvendige til Kyndighed i Faget«.
37. Veiledning s. 33.
38. E. Nystrøm: Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes Tid, 1913, s. 206.
39. K. Uldall: Om St. Kongensgadefabrikens biskopboller, biskop og lignende drikke. Kultur minder 1960, s. 106. Salmonsens Konversationsleksikon, III, 1894, se biskop.
40. V. Seemann og G. Buchwald: Vinens glæder, 1962. s. 28.
41. Rawert s. 451.
42. S. Lunn og E. Reitzel-Nielsen (udg.): C. E. F. Weyse. Breve, 1964. bd. 1. s. 202, 2/4-1840.
43. Vinhandlerne nr. 5, s. 36.
44. Vinhandlerne nr. 40-41, 1834-1836.
45. Se note 21 s. 1f.
46. Vinhandlerne nr. 5, s. 34, 38.
47. KSA. Begravelsesprotokol 14/5-1835.
48. Vinhandlerne nr. 5, s. 34.
49. Lampe til fin petroleum, se Salmonsens Konversationsleksikon, II, 1894. s. 206.
50. Se note 21 s. 3.
51. LA. Brandtaksation SAV 29 og 30. 31/3-1840. Folketælling 1/2-1845.
52. KSA. Raaschou: Hovedbog 1845. fol. 71.
53. Folketælling 1/2-1845. Nyhavn, SAØ 4. Vejviser 1846, St. Strandstræde 100.
54. J. Pedersen og K. Koren: Den ældste norske dampskibsfart. Kristiania 1910-1916, s. 48 f. Upubliceret manuskript i Norsk Sjøfartsmuseum, Oslo.
55. B. Nüchel Thomsen: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Erhvervshistorisk Årbog 1959, s. 7f.

56. Salmonsens Konversationsleksikon 1899, IX, s. 612.
57. Folketælling 1/2-1845 og Vejviser 1845 vedr. Kvæsthusgade, SAØ 40 og 41.
58. Folketælling 1/2-1845 og Vejviser 1845. Nyhavn 283.
59. S. Kierkegaard: Stadier på Livets Vei, 1845 (3. udg. 1962 s. 31). F. Brandt og Else Thorkelin: Søren Kierkegaard og pengene, 1993, s. 137.
60. Kraks Blaa Bog 1910; se Carl Raaschou.
61. H. Munchaus Petersen: Danske dampskibe indtil 1870, 1983. bd. I, s. 110f.
62. Vinhandler J. F. Schalburgs arkiv rummer udover københavnsk materiale efter 1870 også regnskabsbøger fra 1851-1870. Firmaet lå da i Nyborg.
63. V. Seemann og G. Buchwald: Vinens glæder, 1962, s. 19. Vejviser 1862 s. 233.
64. Kundernes navne og erhverv fremgår normalt af Raaschous hovedbog, sjældent adressen, som er fundet i Vejviser og Folketælling 1845. Fire adresser kan ikke afgøres: »Skræddermester Petersen«, »Vinhandler Hansen«, »Formand Nielsen« og »Grosserer Raphael al Gurre«.
65. H. Munchaus Petersen: Danske dampskibe indtil 1870, 1983. bd. I s. 38, 61; bd. III, s. 98.
66. Vinhandlerne nr. 5, passim. KSA, Borgerskab 14/6-1845.
67. København, Før og Nu, 1921. s. 223ff. A. Tønnesen: København før og nu - og aldrig, bd. 4, s. 382.
68. Folketælling 1845. Frimands kvarter 59.
69. S. Jensen: Det københavnske borgerskabs formueforhold og formueplacementer ved midten af det 19. århundrede. Historiske Meddelelser om København. 4.rk. IV bd. s. 599.
70. Beregnet skønsmæssigt efter P. Thestrup: Mark og Skilling, kroner og øre. Rigsarkivet 1991, s. 38. Hof- og Statskalenderen 1846 s. 133.
71. LA. Brandtaksations 28/10-1844. SAØ 160.
72. KSA. Realregister. SAØ 160. Prioritetsvurdering, samme matrikel. ansøgning 10/12-1845.
73. F. Dahl og P. Møller: Vinhandlerforeningen 1862-1937. 1937. s. 44. KSA. Raaschou (PII-17). Regninger 1846.
74. KSA. Realregister. SAV 28-30. S. og G. Hartmann: København før og nu - og aldrig, bd. 5, s. 74ff.
75. LA. Brandtaksation. SAØ 160, 12/2-1844 og 16/12-1853. KSA. Prioritetsvurdering 18/12-1845.
76. Veiledning s. 103f.
77. O. Nielsen: Vintapperlavet i København 1694-1861 samt Vinhandlerne nr. 52, s. 169. KSA Vinhandlerne nr. 55. Udgifter 1894 i anledning af jubilæet.
78. Vinhandlerne nr. 5.
79. G. Buchwald og M. Schlüter: Kastrop og Holmegaards Glasværker 1825-1975, 1975. Den gengivne notesbog s. 7, 47.
80. Veiledning s. 109: »Styckfade kaldes de, som ere forsynede med en port, og som ere bestemte til Vinens fremtidige Pleie og Opbevaring.« Den følgende beskrivelse af arbejdet i en vinhandel, transport og opbevaring bygger på Veiledning til Vinens Behandling, 1839. passim. Se også note 36.
81. J. M. Thiele: Af mit Livs Aarbøger. I. 1795-1825. 1917. s. 175. Vedr. gul lak, se O. Nielsen: Vintapperlavet i København 1694-1861 samt Vinhandlerne nr. 52. s. 175.
82. KSA. Mag. 1. Sekr. Skibsfortegnelser 1834-1857 nævner ikke kufskibet Cathinka, som kan have været registreret i Helsingør.
83. H. Munchaus Petersen: Danske dampskibe indtil 1870, bd. III, s. 95+97.
84. EA. Vinhandler F. W. Luplau. Kopibog 9/4-1836.
85. KSA. Brandtkommissionen. Resolutionsprotokol 25/3-1852 med Indkomme sager nr. 228, 373. SAØ 162 A og B.
86. T. Faber: København før og nu - og aldrig, bd. 6, s. 82.
87. LA. Brandtaksation SAØ 160. 16/12-1853.
88. KSA. Prioritetsvurdering SAØ 160. 18/12-1845.
89. KSA. Raaschou (PII-17). Regninger 1853.
90. LA. Brandtaksation. SAØ 160, 16/12-1853 m.fl. KSA Raaschou (PII-17). regninger 1845ff
91. EA. Vinhandler F. W. Luplau. Kopibog 26/7-1844. KSA. Mag. 2. Sekr. Referatprotokol 24/6-1844.

92. F. Dahl og P. Møller: Vinhandlerforeningen 1862-1837, 1937, s. 37. Vinhandlerne nr. 37. Trykte interessentfortegnelser.
93. KSA. Valgsager. Rigsrådsvalg 1855-1864. Stemmesedler 1856.
94. Københavns flyvende Post IV. Fotografisk optryk med efterskrift af Uffe Andreassen, 1984. s. 145.
95. Vejviser 1846.
96. Se note 21. s. 8.
97. Se note 21. s. 4, 7.
98. Ida Dybdal: I genskæret fra Amaliegade. Johan Frederik Topsøes breve fra 1830'ernes København, 1995, s. 145.
99. Samme s. 189.
100. Memoirer og Breve. VIII. Eleonore Christine Tschernings efterladte Papirer, s. 155.
101. F. Brandt og E. Thorkelin: Søren Kierkegaard og pengene, s. 150ff. F. Brandt: Den unge Søren Kierkegaard, s. 36.
102. S. Johansen: Erindringer om Søren Kierkegaard, 1980. passim.
103. H. Lund: Erindringer fra Hjemmet, 1909, s. 115. F. Brandt og E. Thorkelin: Søren Kierkegaard og pengene, s. 137, 141.
104. J. Davidsen: Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn, 1890, bd. I, s. 42.
105. L. E. Thrane: Fra Empiretiden. Tidsbilder af en københavnsk Haandværkerfamilies Liv, 1907, s. 42.
106. Se note 7. s. 28.
107. Se note 7. s. 91.
108. O. B. Wroblewski: Ti Aar i C. A. Reitzels Boglade, 1889. s. 13, 42.
109. Sv. Lunn og E. Reitzel-Nielsen: C. E. F. Weyses. Breve. I. 1964. s. 429, 477, 535. Se også C. Røllum-Larsen: Weyses middage. Tonekunstner og gourmand, s. 134-39 i B. Scavenius (red.): Guldalderhistorier, 1994.
110. J. Rohde: Erindringer fra min Barndom i Randers, 1956. s. 39.
111. V. Seemann og G. Buchwald: Vinens glæder, 1964, s. 25. Her gennemgås bl.a. middage og vine på godset Egeskov omkring 1862.
112. EA. Vinhandler F. W. Luplau. Kopibog, 3/9-1842, s. 111.
113. KSA. Københavns Skattebog 1861/62 ff. SAØ 160, Bredgade 6. F. Molde: Københavns Skattevæsen 1862-1912. Historiske Meddelelser om København. 1. rk. bd. III, s. 412ff. J. Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark, 1930. s. 101.
114. KSA. Grundtakst 1857-1862 sammenholdt med Vejviser 1863 og Skattebog 1861/62.
115. Vinhandlerne nr. 5. s. 134.
116. L. B. Fabricius: Træk af dansk musiklivs historie. Omkring Etatsråd Jacob Christian Fabricius' Erindringer. 1975, s. 47, 94. Dansk Biografisk Leksikon, 2. udg. VI. 1935.
117. KSA. Skattebog 1863/64 s. 157 og 1864/65 s. 156.
118. Krak. Danmarks ældste Forretninger, 1910. s. 131.
119. KSA. Borgerskab 1865 s. 590. samme 1/10-1891. Mag. 1. afd. Firmasager 1937 nr. 263.
120. Se note 119. s. 47.
121. KSA. Begravelsesprotokol 1875 nr. 4648 og 1910 nr. 163.
122. KSA. Realregister. SAØ 160.
123. KSA. Borgerskab 1/10-1891.
124. Krak. Danmarks ældste Forretninger, 1910, s. 131. KSA Kopi af interessentskabskontrakt i Mag. 1. afd. Firmasager 1937 nr. 263.
125. Krak. Danmarks ældste Forretninger, 1950, se Lorentz Petersen s. 482. KSA. Mag. 1. afd. Firmasager 1937 nr. 263.
126. Se note 122.
127. KSA. Byggesager. SAØ 160.

Støbte figurer og drageslyng

En produktions- og socialhistorie om juvelér- og sølvvarefabrikant Vilhelm Christesen, 1850-1900¹

af Kirsten Rykind-Eriksen

Gründertiden²

Håndværks- og industrihistorikeren, Camillus Nyrop, skrev i 1885 om det nye varesamfund og dets forhold til guldsmedelavet: »Tidens Udvikling har givet det københavnske Guldsmedelav forøget Styrke og Kraft, og det er ikke dens mindste Gave til det, at det ikke længere er en enkelt Stand og Klasse, der staar som særlig Forbruger af dets frembringelser, men hele Samfundet. En nødvendig Konsekvens af den stedfundne Udvikling er det imidlertid, at der i stedet for de ædle Metaller efter en voxende Maalestok ogsaa anvendes helt eller delvis billige Surrogater til baade Brugsgenstande og Smykker, og Guldsmedekunsten har her en ofte haard Kamp at bestaa«.³ Citatet afspejler både fordele og vanskeligheder ved den industrielle udvikling, som ikke bare berørte guldsmedene, men også andre erhverv.

Sideløbende med industrialiseringen skete en demokratisering af samfundet, så en langt større del af befolkningen end tidligere fik muligheder for at købe af det nye vareudbud. Førrende personer inden for Kunstakademiet mente, at der samtidig skete en forringelse af varernes design og kvalitet. De samme personer så muligheden for, at der kunne ske en moralsk påvirkning gennem former og ornamentter, hvad angik brugs- og pynteting, og derfor måtte disse være udført efter bestemte normer og stilforlæg. Dette fremførtes i sidste halvdel af 1800-tallet gennem den kunstindustrielle bevægelse.

Denne bevægelse fik stor betydning for eftertidens og derfor også for vor tids opfattelse af, hvad design er, og hvorledes det indvirker på vores dagligdag. Igennem hele 1900-tallet er der skrevet meget omkring design og funktion, og straks omkring 1900 tog man skarpt afstand fra den lige foregående stil, som blev kaldt »stilforvirring«. Vor tid kalder den »historicismen«, hvilket er langt mere

berettiget. Trods eftertidens sønderlemmende kritik er det meget væsentligt at beskæftige sig med perioden, for det var denne, der fastlagde begreber og tingsliggjorde varerne (forbandt dem med følelser), hvilket var en forudsætning for, at vi kunne blive forbrugere, og dermed holde gang i industrien.⁴

For at kunne følge denne udvikling er det givende at undersøge en bestemt fabrikant ved at studere, hvorledes produktion og virksomhed blev bygget op, og hvordan vedkommende selv var placeret i det sociale og kollegiale miljø.

Denne artikel har derfor til formål at undersøge, hvorledes en håndværker fra provinsen etablerede sig som industrifabrikant i København inden for den kunstindustrielle produktion, og hvilken betydning produktionsformen, en samvirken mellem håndværk, industri og kunst, fik for samtidens æstetiske præferencer og det nye forståelsesunivers.

En sølvsmed i København

Juvelér- og sølvvarefabrikant Vilhelm Christesen (1822-99) er et godt eksempel på den førnævnte udvikling i 1800-tallet. Han var udlært på traditionel vis som svend i guld- og sølvsmedefaget og gjorde siden mesterstykke, men fik alligevel ret tidligt øje for de muligheder, der lå i udviklingen af nye teknikker og materialer. I 1856 etablerede han sig i København efter i 10 år at have haft værksted i Slagelse, hvor han var vokset op under små kår og havde stået i lære.

Christesen var den første i Danmark, der begyndte en fabriksmæssig tilvirkning af sølvvarer, og han forstod at kombinere industriproduktion med den mere håndværksprægede kunstproduktion. Desuden fremstillede han kostbare genstande, som han viste på datidens store udstillinger.

Ved firmaets 50 års jubilæum skrev Berlingske Tidende, den 26.oktober 1896, om hans betydning: »Guldsmed Christesen har som bekendt sin store Betydning for Guldsmedekunstens mægtige Opsving herhjemme i den sidste Menneskealder, og det skyldes sikkert fornemlig ham, at ikke blot udenlandske Varer ere fordrevne fra vort Marked, men at vores hjemlige Arbeider i Udlandet den Dag idag nyde stort og velfortjent Ry. Grunden hertil ligger ved siden af hans praktiske Dygtighed fornemlig i, at han først forstod

Fig. 1. Lågkande 1879 i presset sølv med ciselerede, drevne og støbte ornamenter i oldnordisk stil med drageslyng og bronzealderskjold. Kandens dele udført som halvfabrikata og gjort personlig ved inskription. Gave til 50-års firmajubilæum fra kollegaer. Kunstindustrimuseet, inv. nr. 774. Foto Ole Woldbye.

Kunstindustriens store Betydning for sit Fags udvikling, hvad der kunne naaes ved, at Kunstneren og den intelligente Haandværker arbeidede Side om Side henimod et fælles Maal....«⁵

*Etablering, værksteder og industrialisering*⁶

Den 26. oktober 1856 kom Vilh. Christesen til København med sin kone, Louise Pape, der stammede fra Bremen, og deres tre børn, to sønner og en datter. Med sig havde de også fire svende og en dreng fra værkstedet i Slagelse. To af svendene, gravør og ciselør Fritz Schmahlfeld, og Gustav Gottschalk, kom også fra Bremen, hvor Vilh. Christesen havde arbejdet hos firmaet, M. H. Wilkens & Söhne, da han gik på valsen fra 1842-46. Værkstedet etableredes i Løvstræde 122, men allerede to år efter, i 1858, flyttedes det hele til Amaliegade 11, hvor firmaet blev indtil omkring 1907, da det op-hørte.

Amaliegade 11 er opført 1754 på en lang smal grund i det dengang nye kvarter, Frederiksstaden. Det bestod (og består fortsat) af et forhus, 1. tværhuis og 2. tværhuis med gårde imellem og allerbagest oprindelig en have. I første omgang lejede Vilh. Christesen sig ind i 1. tværhuis, et mur- og bindingsværkhus på otte fag med en gennemgående kvist, for 810 rdl. om året. Stueetagens to rum, der lå ved siden af portgennemgangen, indrettedes til sølvvareværksted, og 1. sal, der indeholdt tre større og et mindre værelse, til kontor og gravørværksted. På 2. sal fik familien bolig. Her var en lejlighed på fire værelser og et kammer. I tagetagen blev der plads til guldvareværkstedet, der mest fremstillede smykker, og til familien Christesens tyende. Firmaets etablering mindede om et patriarkalsk foretagende med mester boende midt i virksomheden. Der var dog den store forskel, at svende og lærlinge ikke som tidligere boede i mesters hushold, men rundt om i byen. Denne form kan derfor ses som en overgangsfase fra, at familie og medarbejdere udgjorde én stor husstand til en fuldstændig adskillelse af arbejdsplads og bolig, hvilket er karakteristisk for industrisamfundet.

Allerede på værkstedet i Slagelse havde Christesen maskiner, og disse flyttede han med til København. Det drejede sig om en lille brugt presse, købt 1852 af hans tidligere mester i Odense, P. Petersen, hvor Christesen også havde arbejdet, da han var på valsen. Her mødte han den tidligste form for industrialisering, idet han lærte at

Fig. 2. Amaliegade 11. 1. Tværhus med kik til 2. tværhus og garagerne. Foto 1991 Kit Weiss.

»slå en ske«, d.v.s. at stanse bestik ud af kraftige sølvplader, som fremkom ved at trække eller presse sølv gennem valser.⁷ Hos M. H. Wilkens & Söhne udbyggede Christesen sin viden. De havde en prægeanstalt, hvor der ved hjælp af en prægepresse, som kunne anvende flere stempler, kunne trykkes mønstre i bestikkene. En langt hurtigere metode end tidligere, hvor mønstre fremstilledes som håndarbejde. Christesen blev mester for presningen af skeer og fik således andre arbejdere under sig og erfaring med at lede en arbejdsplads.

I 1854 havde Christesen købt en ny stor presse hos maskinfabrikken Allerup i Odense, og Schmahlfeld lavede stempler, så mønstrene kunne varieres. Produktionen i Slagelse bestod især af pressede arbejder, hvor bestik var den største artikel ved siden af almindelige sølvgenstande til brug i hjemmet. Det gik så godt, at han til tider havde beskæftiget syv svende.

De to presser fik plads i det nye sølvvareværksted i Amaliegade sammen med et nyt faldværk fra Altona, der ankom i 1857. Dette forarbejdede f.eks. hanke og ben som løsdeler til tepotter, kander o.lign. Disse påloddedes korpusdelene, fremstillet af de pressede sølvplader og formet ved trykning og presning på en drejebænk. En opfindelse fra 1816, hvor sølvpladen i løbet af kort tid fik sin korpusfacon i stedet for som tidligere ved hjælp af tusind små hammerslag. Ved flytningen til København må Christesen have haft indtil flere drejebænke, da eksempler på hans produktion fra tiden i Slagelse viser dette, f.eks. et par pressede kammerstager fra 1849.⁸ Senere nævnes adskillige drejebænke i »Regnskabsbog fra Værkstederne«,⁹ der indeholder en opgørelse over redskaber.

Under de nye forhold udvidedes produktionen, og i 1867 blev et lokomobil på 3 hk installeret. Det var udført hos J. G. A. Eickhoff i Odense.¹⁰ Lokomobilet var en transportabel dampmaskine, som ved hjælp af drivremme trak presser, faldværk og andre maskiner. Lokomobilet stod ved siden af den store, åbne skorsten, som gik op gennem huset, og hvor der sandsynligvis har været en lille esse. Lokomobilet blev i 1877 udskiftet med en 1-4 hk gasmaskine med svinghjul, da ejendommen blev tilsluttet Københavns gasforsyning.

Christesen opbyggede sin virksomhed fabriksmæssigt. Guldsmedelavet i København havde ikke været interesseret i at få en af de moderne mestre til byen, og derfor havde Christesen omgået

Fig. 3. Låg til medaljæske 1873 i karton, der fortæller om firmaets status. Foto Kit Weiss.

lavet ved at søge bevilling til en »Præge Anstalt for Guld- og Sølvarbejder«. ¹¹ Bevillingen gav også Christesen tilladelse til at fungere som almindelig guldsmed og til at optræde som leverandør til landets forskellige guldsmede. På denne måde udnyttede Christesen situationen i forbindelse med forberedelserne til den nye næringslov, der kom i 1857.

Senere i 1874 søgte Christesen desuden Magistraten i København om bevilling som »Galvanoplastiker og Elektropletfabrikant«. To af de nye teknikker, der helt kunne forandre det gamle håndværk. Ad elektro-kemisk vej overføres et materiale, f.eks. guld, sølv eller kob-

ber, fra et legeme til et andet, så genstande af en billig legering får et overtræk af et ædlere materiale. Ved galvanoplastisk formgivning anvendes samme teknik, men her skabes hele korpuserarbejder, figurer eller lignende over en matrice. Ved denne metode bliver enhver udførelse en tro kopi af den forrige.

Industrialiseringen var således en forudsætning for, at Christesen kunne skabe en stor virksomhed, som han indrettede med en specialiseret arbejdsgang, hvor arbejderne var opsplittet på de tre afdelinger. En nyetableret fabrikant kunne ikke længere nøjes med den viden, han havde opnået ved at rejse på valsen. Fremover måtte der til stadighed foretages rejser rundt i Europa for at studere maskiner, andre værksteder og den seneste udvikling inden for design. Både i 1856 og 1861 søgte Christesen Det Reiersenske Fond om rejseunderstøttelse for at blive bekendt med de i udlandet udførte »Forbedringer ved Presninger af Sølvarbejde«, som han skrev i sin ansøgning. I 1861 gik rejsen ifølge et udstedt rejsepas til Hamborg, London, Frankrig og Preussen. Senere indhentede Christesen viden om nye maskiner og teknikker, når han deltog i Verdensudstillingerne. Et bevaret brev, dateret 17. September 1873, fra »J. Müller, Mécamicien, Constructeur, au Passquart, Bienne, Suisse«, er sendt som svar på en forespørgsel fra Christesen om en maskine, der kunne gravere efter et bestemt system, beregnet til prægning af dekorationer på mindre guldarbejder. Maskinen havde kørt som demonstration på verdensudstillingen i Wien samme år.

Industrialiseringen var forudsætningen for, at genstandene kunne billiggøres og udføres med former og ornamentter, der svarede til den herskende stil-ideologi. På den anden side var selve produktionsprocessen med til at bestemme de vilkår og muligheder, som fremstillingen af genstande måtte rette sig efter, og dermed hvordan de kom til at se ud.

Kander, opsatser, servicer og bestikdele som montagearbejder

Mange af sølvarbejderne var såkaldte montagearbejder, hvor mindre, formpressede stykker sammenloddedes til f.eks. hele kander, bordopsatser, lysestager o.m.m. På disse kunne sættes hanke, tude, ben m.v., f.eks. sættet med kaffe- og flødekande fig. 8. Det samme korpus findes med forskellige hanke, tude, støbte lågknopper, dekorationer og evt. inskriptioner. Kunderne eller forhandlerne

sammensatte de præfabrikerede dele, som de foretrak dem, og dette forhold bevirkede en rigdom af muligheder, hvorved genstandene kunne individualiseres, så de gav udtryk for den enkeltes ønsker og forestillinger. Flere af de bevarede genstande er fremstillet som gaver, f.eks. et service bestående af fire dele. De forskellige kander er graveret med prospekter af huse, hvor modtageren havde arbejdet som inspektør. Den samme type kande fik i et andet tilfælde en dekoration, der passede til modtageren af denne kande. Dette var også en måde at individualisere genstandene på.

Bestikkene er ligeledes udført som halvfabrikata. Det samme laf kan have forskellige typer skafter. F.eks. to postejskeer, hvor det ene skaft er snoet, det andet skaft fra Kunstflidslotteriet.¹² De forskellige typer montagearbejder blev eftergået i hånden og fik en finish, f.eks. i form af graverede eller ciselerede borter, der slørede indtrykket af halvfabrikata. Påloddede figurer fungerede på samme måde. Inden for andre erhverv, f.eks. møbelfabrikationen, foregik en tilsvarende proces, hvor de sammensatte præfabrikerede møbeldele, som kunden havde valgt, blev efterpoleret af en svend, inden de solgtes.¹³ Disse forhold er karakteristisk for den tidlige industri-fabrikation, der ønskede at bevare indtrykket af et individuelt præg.

Christesens begejstring for maskiner og især prægepresser medførte, at han allerede tidligt havde en stor og kendt produktion af adresseskillinger, medaljer m.v., som Schmahlfeld udførte en lang række af stemplerne til. Hans første større leverance kom allerede i 1857. Den bestod i at udføre en licitation til staten på levering af knapper og tal til soldateruniformer. Han forsømte ingen begivenhed til at slå medaljer, der fungerede både som præmier, erindringer o.lign. Til de store udstillinger havde han gerne en prægepresse opstillet, så publikum på stedet kunne købe en erindringsmedalje. I forbindelse med Christesens boopgørelse findes en fortegnelse over 77 stempler. Medaljer i enten guld, brittaniemetal (en sølvliggende legering), bronze eller messing lå parat på lageret til brug for prægning.

Medaljerne er eksempler på, hvorledes de nye tekniske muligheder udnyttedes til at massefremstille genstande, der tidligere havde fungeret som hædersbevisninger og kun været forbeholdt få mennesker at modtage. Ejere af de nye typer medaljer kommunikerede

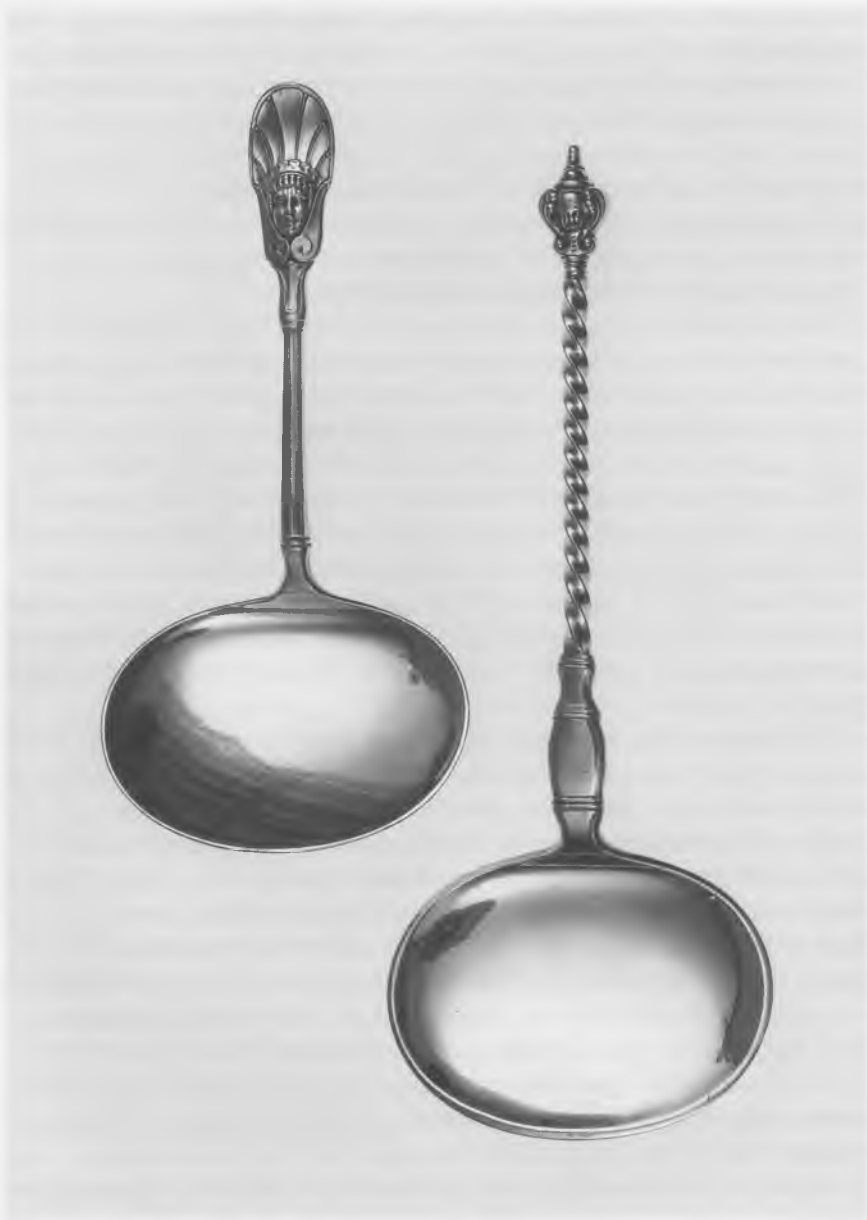

Fig. 4. To postejskeer med forskellige skafter, men samme laf. Eksempel på halvfabrikata. Postejskeer med kort skaft hører til Kunstflidslotteriets bestik. Foto Ole Woldbye.

interesser og begivenheder, f.eks. kongelige og nationale, eller fortalte om egen deltagelse i sportspræstationer og lignende.

Det mere håndværksprægede, som Christesen også i samtiden berømmes for, kom til udtryk i pragtgenstande, han specielt fremstillede til de store udstillinger,¹⁴ eller som bestillingsarbejder, der var beregnet til gaver. Ofte drejede det sig om bordopsatser, dekoreret med støbte figurer, ornamenter eller scenerier af symbolsk karakter, der var relateret til den kommende ejer.

Et af hans mest fuldendte arbejder var en 6-armet kandelaber i nyrenæssancestil, tegnet af maleren Henrik Olrik (1830-90) og udført til Den internationale Arbejderudstilling i London 1870. Linierne i kandelaberen omtales for deres finhed og skønhed.¹⁵ Dekorationen bestod af ciselerede og støbte ornamenter som bladranker, palmetblade, løvehoveder, kvindehoveder og putti, hvor forbillederne stammede fra antikken. De skulle symbolisere interessen for ny-antikken, som opstod i slutningen af 1700-tallet, og hvis tankegange prægede den kunstindustrielle bevægelse. Ved at beskæftige sig med antikken kom man nærmere al tings oprindelse, der ansås for at være det mest ægte og udsprunget af naturen, der var et udtryk for Guds skaberværk. Et sådant forbillede passede til udstillingens formål, der gik ud på at vise, hvad dygtige håndværkere eller industriarbejdere kunne fremstille - i overført betydning forstået som - hvor tæt de kunne komme det kunstneriske idéal. Christesen modtog 35 sølvmedaljer for kandelaberen, én til hver medarbejder og én til kunstneren. Mester modtog selv en guldmedalje.

Christesen var sandsynligvis flyttet til København for at være med i alt det nye, som skete, og udvide sin produktion. Det foregik ikke alene på det maskinmæssige område, men i tiden lå der væsentlige tanker om, hvilken filosofi genstande skulle forbindes med. En filosofi, der gennem den kunstindustrielle bevægelses arbejde kom til at hænge nøje sammen med de fabriksmæssige muligheder.

Dannelse og borgersind

I slutningen af 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet blev der gjort flere fremstød for at forbedre dannelsen hos håndværkerne. Der oprettedes en række læseselskaber og søndagsskoler, f.eks. »Selskabet til unge Haandværkers Dannelse« i 1798 og to år efter »De

Fig. 5. To medaljer slået af V. Christesen til verdensudstillingen i Wien 1873. Den øverste er tegnet af billedhugger, professor Carl Peters og ciseleret af F. Schmahlfeld. Nederst vises for- og bagside af medalje tegnet af Th. Hansen og ciseleret af F. Schmahlfeld. Kunstindustrimuseet. Foto Ole Woldbye.

Massmannske Søndagsskoler til Fremme af Haandværkerstandens Oplysning«. Desuden udstedtes et reglement i 1771 om, at svende og lærlinge skulle modtage tegneundervisning. Denne blev i første omgang givet på Kunstakademiet, men efterhånden overgik håndværkernes tegneøvelser til de nyoprettede Tekniske skoler rundt om i landet. Tegneøvelserne havde til formål, at eleverne skulle lære de antikke ornamenters at kende, så de kunne anvende dem i deres arbejder, og derved blive præget af den antikke ånd.

Ideerne havde rod i den romantiske tankegang om, at det ældste - såsom antikken - var det mest ægte og naturlige og derfor nærmere Guds skaberværk end senere tiders frembringelser. Antikken blev det store forbillede, og det at arbejde med kunst skulle være et

middel i opdragelsen ud fra filosofien om, at det indre påvirkes af det ydre. Ens moral blev bedre, d.v.s., man optog nogle bestemte normer og holdninger, når man arbejdede med antikke ornamenter og figurer.¹⁶ Disse var blevet genbrugt i renæssancen og barokken. Det er således naturligt, at der igennem hele 1800-tallet arbejdedes historisk med hensyn til former, ornamenter og udsmykninger. Den nye teknologi gjorde det muligt at udvælge og fremstille enkeltelementer, f.eks. støbte, af den rige historiske ornamentverden, og derefter sætte dem sammen passende til ens egen selvforståelse.

Derfor måtte håndværkeren dannes og opdrages til at kunne arbejde med disse idealer. Læseselskaber, søndags- og tegneskoler tog sig af den kunstneriske og historiske side af sagen, den teknologiske erhvervedes gennem »forevisninger« og udstillinger. I 1808 var »Selskabet til Indenlandsk Kunstflid« dannet. Det havde til formål, »At ophjælpe den Indenlandske Kunstflid og arbeide imod Medborgernes Hang til fremmed Overdåd«.¹⁷ Kunstfliden, d.v.s. naturprodukters forædling foretaget enten af en håndværker, manufaktur eller fabrik, skulle fremmes, så man ikke behøvede at indføre varer fra England.¹⁸ For at nå målet så man det som en nødvendighed at styrke konkurrencen, idet man indså, at »Kappeiver er den Ærekæres Arbeiders kraftigste Drivfjeder«, og landets egen vareproduktion måtte derfor gøres bedre. En af de bedste måder, det kunne ske på, var ved afholdelse af offentlige forevisninger eller udstillinger. Her kunne man se hinandens frembringelser og lære nyt af disse.¹⁹ Den første udstilling, hvorfra idéen var hentet, havde været afholdt i Paris i 1798 på Marsmarken (arealet omkring Eiffeltårnet, opført 1878).

Hermed var et nyt pædagogisk middel taget i brug, hvortil der i konkurrencens hellige navn blev forbundet et præmieringssystem. Interessen for udstillinger voksede i løbet af 1800-tallet, og der afholdtes både nationale, nordiske og internationale, de såkaldte verdensudstillinger. De blev et offentligt forum, hvor hele den ekspanderende industri og borgerskabet kunne synliggøre deres opfattelse af fremtiden og industrisamfundet. Alt det nye blev vurderet, rost, kritiseret eller forkastet. Desuden havde udstillinger den fordel, at det var en fredelig arena, hvor alle folk og lande kunne mødes.²⁰

Den mest skelsættende begivenhed var oprettelsen af »Selskabet

for Naturlærens udbredelse« i 1823 med H. C. Ørsted som primus motor. Her holdtes forelæsninger hver søndag efter kirketid for penge fra Det Reierske Fond.²¹ Selskabet så det som sit store formål at udbrede »Kundskab i den eksperimentale Naturvidenskab«, at give oplysninger om, hvor de bedste materialer kunne fås, og hvor varerne kunne afsættes. I 1829 oprettedes Polyteknisk Læreranstalt ud fra samme formål. Både håndværk og industri var således interesserede i at drage fordele af hinandens kunnen og viden, og som endnu et vigtigt element skulle kunsten inddrages ifølge den romantiske filosofi.

I 1838 overtog den nyoprettede Industriforening udstillingsvirksomheden inden for håndværk og industri. Samtidig foregik en anden virksomhed, forevisninger, som havde stor teknologisk betydning. Til disse indsendte medlemmer deres produkter til bedømmelse, som blev foretaget af et nedsat udvalg. Der afholdtes medlemsaftener, hvor de udstillede arbejder blev gennemgået og ny teknologi diskuteret. I Industriforeningens »Forevisningsprotokol« kan der f.eks. læses, at den 3. marts 1858 udstilledes »fra Guldsmedem[ester] W. Christesens Prægeanstalt forskellige Prøver af Adresseskillinger.«. Otte år senere havde det udstillede fået et mere kunstnerisk præg. Nu drejede det sig om »En Pokal i Chr 4de Stiil, tegnet og indleveret af Billedh.[ugger] Peters og udf. af Sølvvarefabr. V. Christesen«.²²

Historie, kunst og opdragelse

Den kunstindustrielle bevægelse opstod i England, hvor industrialiseringen var mest udbredt, i første halvdel af 1800-tallet. Bevægelsen havde til hovedformål at forene kunst, håndværk og industri ud fra nyantikens filosofi om kunstens betydning som opdragelsesmiddel. Herigennem skabtes respekt om historiens betydning og den antikke filosofi, som danner grundlaget for den europæiske rets- og ordensfilosofi. Den kunstindustrielle bevægelse var således konservativ og samfundsbevarende i sin tankegang. Det var ikke underligt, at den første generation af håndværkere, der blev industrifabrikanter, følte sig inspireret til at arbejde efter bevægelsens tanker. De følte sig som håndværkere og samfundsbevarere, selv om de gjorde brug af den nye teknologi. Christesen udtrykte det selv på denne måde: »...at var der nogen Stand, der kunne siges at

være bærende i vort Samfund, saa var det den, han havde den Ære at tilhøre«...« og vee den, der i hans Nærværelse ikke ydede Haandværkerstanden fuld Honnør«.23

Samtidig med, at Christesen var håndværker, anerkendtes han for sine evner til at kombinere udnyttelsen af maskiner med kunstindustrien, som citatet, gengivet i denne artikels indledning fra Berlingske Tidende i 1896, bemærkede.

Tidens kunstteoretikere og fortalere for kunstindustrien oparbejdede ellers et modsætningsforhold til industrien og maskinernes indflydelse. Disse fik skylden for, at genstandene fik et overfladisk og usammenhængende udtryk, og at de specialiserede arbejdsprocesser fremmedgjorde arbejderen over for produktfremstillingen.²⁴ Mod denne baggrund fremhævede man, at almindelige brugs- og pynteting havde en vigtig opgave. Det hverdagsagtige præg hvilede over dem, og derfor var de særlig velegnede til at gengive en kunstnerisk syntese, som kunne påvirke brugerne og få dem til at arbejde med deres følelser. Igennem syntesen kunne det guddommelige udtrykkes, hvor forbillederne skulle hentes i antikken og efter ca. 1860 også i den nordiske oldtid og middelalder. I den forbindelse fik gotikken (senmiddelalderen 1300-1500) en særlig betydning, navnlig i England, hvorfra den kunstindustrielle bevægelse udgik. I denne periode mente man, at håndværker og kunstner, som gerne var samme person, havde formået at udtrykke menneskets sammenspil med »Altet« ved at gengive en guddommelig syntese af skønhed og kraft i gotikkens opadstræbende former.

Allerede fra begyndelsen af 1800-tallet havde personer ved Københavns Universitet interesseret sig for, hvorledes fædrelands-kærligheden og samhørighedsfølelsen kunne fremmes igennem kunstens frembringelser.²⁵ Én af disse var N. L. Høyen, professor i kunsthistorie og mytologi ved Kunstakademiet fra 1825 og den første docent i kunsthistorie ved Universitetet i 1856. Han ønskede at gøre kunsten til folkeeje, så den kunne bruges i den patriotiske opdragelse. Det skulle ikke blot ske gennem historiske malerier, men også ved køb af genstande, som anvendte historiske elementer i former og dekorationer.²⁶

Kunsthistorikeren Julius Lange skrev om den samme problematik, og hvorfor fortiden skulle danne forbillede: »....med Massernes

Fremrykning er fulgt Masseproduktionen, som har sin flittige og dygtige, men aldeles aandløse Slave i Maskinen. Økonomien har lært Menneskene at »abstrahere« det Nyttige og Hensigtsmæssige fra det Kunstneriske«. Den »brudte Tradition [fra det gamle håndværk] kan kun genoprettes ved at lære af Fortiden«.27 I tidens faglige debat løb det som den røde tråd, at fortidens produkter havde en særlig kvalitet, fordi der ikke var gjort brug af maskiner, og én person havde stået for hele fremstillingsprocessen. Dermed fik de en særlig »ånd«, som stammede fra det præg, håndværkeren gav produkterne. Diskussionen var således værdiladet omkring samarbejdet mellem maskiner og mennesker, hvori fortidens arbejdsmetoder fremhævedes som bedre end samtidens.

Denne diskussion var en af grundene til, at Christesen drog til København. Han ønskede at etablere et samarbejde med kunstnere, så hans produktion kunne betragtes som moderne og udført efter de herskende principper, der kunne bibringe ham en designmæssig kvalitetsstempling, hvilket var en ny form for vurdering. Ifølge den før omtalte nekrolog af Harald Bing, havde Christesen en voldsom energi og urokelig tro på, at det skulle lykkes. Denne fik han også brug for ved etableringen i København. Her kom han i første omgang i konflikt med kunstnerne, vel sagtens fordi Christesen ønskede at bruge maskiner i sin produktion. Christesen evnede at løse problemet, og herom skrev C. Nyrop: »Da han kom til København viste det sig imidlertid, at Kunstnere her ikke i Et og Alt vilde godkende hans Frembringelser. Der kom Rivninger, men Christesens klare Blik, hans mærkværdige Evne til at komme over Vanskeligheder og hans inderlige Lyst til at præstere virkeligt smukke Arbejder lod dog snart Alt blive godt. Han og Kunstnerne lærte at forstå og vurdere hinandens Fordringer. Kunstens til Håndværkets og Håndværkets til Kunsten«.28

Christesens arbejder viser, som tidligere nævnt, hvorledes historiske elementer blev udvalgt og industrielt fremstillet, for derefter

Fig. 6. Kandelaber i renaissancestil tegnet af H. Olrik og udført til den internationale arbejderudstilling i London 1871. Gengivet i Illustreret Tidende 1871. Akvarel i Kunstindustrimuseets bibliotek. Foto Kit Weiss.

som montagearbejde at blive sammensat til en ny idéologisk syntese, forstået som den kunstneriske kvalitetsstempling.

Hele huset

Christesen havde succes, og i 1865 indrettede han et udsalg i Østergade 8. C. Nyrop beskrev udviklingen: »Efter sin Ankomst til Kjøbenhavn havde V. Christesen væsentlig været Sølvarbejder uden Butik, han var den udenfor Lavet staaende »Sølvvarefabrikant«, der forsynede Guldsmedenes Butikker, men i 1865 etablerede han en selvstændig Butiksforretning, og til den forarbejdede han et saa stort Lager af Guldvarer, at det tör siges, at et lignende ikke för var set her. Selvfølgelig tog han alle Tidens nye Opfindelser med i Betragtning, og han drev det til, at han en Tid beskjæftigede Halvdelen af Kjøbenhavns Arbejkskraft i Smykkefaget.«²⁹

Den nye butik blev smagfuldt indrettet af Christesens kollegaer og samarbejdspartnere inden for det københavnske industriborgerkab. Severin & Andreas Jensen's Møbeletablissement, der havde magasin og fabrik i Hotel du Nord på Kgs. Nytorv. De leverede den 8. marts selve butiksinventaret, bl.a. en stor montre, og tre dage senere en hjørnesofa og fire stole.³⁰ Disse var monteret med rødt plyds ligesom en lænestol. Møbleringen fuldendtes med to ovale borde og en kontorstol med grønt plyds. Lokalet blev oplyst af fem lysekroner. Til markering af, hvad det var for en forretning, hang der »uægte Skeer i Buerne under Loftet«. Desuden fandtes »Skildte-Skeer«, evt. til ophængning i vinduet. På 1. sal lå endnu et udstillingslokale med møbler i egetræ: En stor montre, et stort skab og en reol samt et stort spejl med »Draperier og Gardiner«. ³¹ 25 år senere renoverede Severin & Andreas Jensen butikken og fornyede en del af inventaret, men i samme stil. En overgang var 2. sal udlejet til en guldsmed Martinsen, som muligvis arbejdede hos Christesen. Desuden havde Christesen også udsalg på Picadilly 165 i London ifølge firmaets brevpapir.

Firmaet gik godt, og ved 25 års jubilæet i 1871 regnedes det for Københavns største »Etablissement« inden for branchen. Christesen vovede at udvide endnu engang, og i 1874 købtes hele ejendommen Amaliegade 11,³² og en større modernisering sattes igang især i forhuset. Christesen med familie flyttede herover til en større lejlighed på 1. sal. Tidens stærke fokusering på det ritualiserede

Fig. 7. Drikkehorn 1868. Gave til borgmester O. C. A. Winge, Kalundborg. Stort oksehorn på fod af sølv og med sølvmontering, dekoreret med historiske figurer, der er brugt symbolsk: Fortil sidder Esbern Snare mellem et par romanske søjler, bagtil sidder Holger Danske ved en kæmpehøj, som støtter hornet. På lågets top står retfærdighedens gudinde Justitia. Hornets spids dækkes af et sølvbeslag i vikingestil. Inskription på skjoldet. Kalundborg og Omegns Museum, inv. nr. 16.704.

familieliv og dets repræsentativitet fordrede nogle bestemte rammer, som bedst kunne fyldes med klunketidens mange møbler og pyntegenstande.

I Christesens økonomi var der penge til en større istandsættelse og modernisering. Ejendommen købtes for ca. 82.000 kr., og brandforsikredes efter ombygningen til 101.400 kr. I årene 1881-92 lå omsætningen gennemsnitlig på 600.000-700.000 kr. om året. Christesens økonomiske og praktiske håndværkersans kom frem i byggeriet. Ifølge tømrermester Dobels arbejdsbeskrivelse var det ikke prangende. De nedtagne materialer skulle så vidt muligt genanvendes, og valget af nye virkede beskedent.

Eftersom firmaet udvidedes på bekostning af tidligere lejemaal, sørgede Christesen for, at der skaffedes plads til nye. Forhusets kælder blev gravet ud, så der kunne indrettes butik med en bagvedliggende lille lejlighed. Det hele lejedes ud til skiftende værtshusholdere - og det skete stadigvæk i 1998. 3. sal blev gjort højere, og der byggedes en hel etage ind i den høje tagkonstruktion. Det gav en lejlighed mere i huset, og endelig udnyttedes tagetagen til kvistlejlighed samt fire kamre, enten beregnet til pulterrum eller til domestikværelser.

I 1. og 2. tværhus var forandringerne få, dog sporede moderniseringen også her. Et par køkkenindretninger fornyedes, og vandledninger førtes til alle køkkenerne, ligeså gasledning til alle lejemaal. Lejlighederne i forhuset var de fornemste, de fik hver et »Luftcloset [das] efter det Marcinoske System« med udluftning gennem køkkenskorstenen.

Forhusets gamle sidehus blev revet ned og et helt nyt bygget. Herved blev lejlighedernes areal udvidet med et ekstra værelse, luftkloset, køkken med spisekammer og pigeværelse samt bagtrappe. Den gamle skorsten med de åbne ildsteder, der havde stået i forhuset, blev også revet ned. Derimod bevaredes de store skorstene i 1. og 2. tværhus, hvor værkstederne benyttede dem til esse eller lignende.

I alt var der fem lejemaal i forhuset og tre i 1. tværhus, hvor Christesens tjenestefolk boede. I de første åringer boede et ungt ægtepar med barn på 3. sal. Manden, Frederik Hansen, blev senere bud for firmaet. Desuden var der to lejemaal i 2. tværhus. Den øvrige plads brugte Christesen. Der var fortsat sølvvareværksted i stueetagen, 1.

tværhus, og kontor på 1. sal. Den voksende administration i forbindelse med firmaets udvidelser havde nu brug for en hel etage, så gravørværkstedet flyttede til et af rummene på 3. sal. Guldsmedeværkstedet fik derefter plads på 1. sal i 2. tværhus.

Det store gamle bræddeskur i haven blev i 1877 erstattet af en ny muret staldbygning lagt bagest i haven med vognremise og karlekammer til kusken. Alt i hele ejendommen blev gjort i stand, ordnet og malet, så den fremstod som en fuldt moderne ejendom efter tidens normer.

Gennemgangen af Christesens modernisering er med til at give et billede af, hvorledes industri- og handelsborgerskabet skabte sine rammer. Det foregik som regel ud fra den synsvinkel, at investeringer og privatforbrug ikke måtte være større, end der var økonomisk dækning. Dette var der i Christesens firma. Herefter er det interessant at se, hvordan værkstederne indrettedes som eksempel på, hvad teknologien formåede.

Teknologi og den daglige omsætning

Den nye udvidelse af firmaets areal ændrede ikke på, hvorledes værkstedsfunktionerne var placeret og opbygget. Der foregik stadigvæk en fabriksmæssig adskillelse af værkstederne på tre afdelinger og en fjerde til de administrative funktioner. En opgørelse over medarbejdernes antal bekræfter dette:

13 sølvarbejdere

15 guldarbejdere

2 juvelérer, der særligt arbejdede med smykker

3 gravører, hvoraf Schmahlfeld var den ene

3 kontorfolk/ekspedienter

I alt 36 mennesker. Antallet af medarbejdere var med til at angive firmaets størrelse, og i egne kataloger samt i udstillingskataloger blev de altid nævnt. Forholdet mellem sølv- og guldarbejderne kunne variere. I 1871 ved 25 års jubilæet beskæftigedes 20 på sølvvareværstedet og 10 på guldværkstedet.³³

Boopgørelsen i 1900 efter Christesens død giver et indtryk af den teknologi, de havde til rådighed. Som tidligere nævnt var lokomotivet i 1877 blevet skiftet ud med en 1-4 hk gasmaskine med svinghjul. Foruden de to gamle presser og faldværket var der i tidens løb

anskaffet endnu en stor og en lille presse til prægningen. En »Fjederhammer til maskinkraft« fandtes ligeledes. Udvalningen til sølv- og guldplader foregik på tre valser af forskellig bredde: »14 Tommer, 5 Tommer og 4 Tommer«, og bestikkene blev formet af en »Faconvalse«. Til udtrækning af de mange sølvtråde, som bl.a. blev brugt til filigranarbejder, en af Christesens store artikler, havde værkstedet en »Trådvalse« og en »Trækbænk«, foruden en »Trækambolt«. De sidste to redskaber var leveret af Christesens nære samarbejdspartner, møbelfirmaet Severin & Andreas Jensen, i 1868.³⁴

Korpusarbejder dannedes ved »Trykning og Drejning« som foregik på to drejebænke. Desuden fandtes en række mindre valser, maskiner, redskaber og forskelligt værktøj samt fem »Glaskugler på Fødder« til at reflektere lyset, når der blev arbejdet med de fine sager.³⁵

I boopgørelsen fremgår det, at Christesen satsede på de fabriksfremstillede bestik. Det individuelle skulle, som tidligere nævnt, tilgodeses, så Christesen kørte med 15 forskellige mønstre og inden for hver af disse et vist antal stempler beregnet til de forskellige typer, bestikkene fremstilledes i. F.eks. var der til »Dobbeltriflet med Knag« 20 stempler, og til »Fantasimønstre« 18 stempler. Desuden fandtes 42 stempler, som hørte til Kunstflidslotteriets mønster. Når laf, gaffel, knivblad og spade kunne varieres med de forskellige skafftyper, fremkom der et utal af variationsmuligheder. Da Christesen i 1874 også fik status som Galvanoplast- og elektropletfabrikant, var der ikke mange begrænsninger for, hvad værkstederne kunne frembringe og sammensætte inden for området.

Den nye teknologi gjorde det således muligt at kombinere mange forskellige former for materialer og teknikker. Ved hjælp af den galvanoplastiske formgivning kunne næsten alle modeller kopieres, og herved udvidedes det æstetiske område betydeligt. En verden åbnede sig for det almindelige publikum, der nu kunne købe ind efter hvilke æstetiske præferencer, de opbyggede deres selvforståelse på. Hjemmene fyldtes med mere eller mindre let genkendelige genstande, som docent ved Kunstakademiet, P. Johansen, skrev om i nekrologen over maleren Henrik Olrik: »Man har næppe i Almindelighed nogen Forestilling om, hvor stor en Mængde af disse Drewsenske [H.C.Drewsens Elektropletfabrik], der skyldes

Fig. 8. Kaffe- og flødekande, fremstillet før 1863, i presset sølv med støbte ornamenter ved fod og hank samt hane på låget. Øvrige dekorationer graverede. Hank, tud og korpus fremstillet som halvfabrikata. Tegnet af H. Olrik. Tilsvarende tegning indgår i Chr. Hetsch: Kunst-industrielle Tegninger, omkring 1861. Foto Ole Woldbye.

Olriks flittige Blyant. Næsten i hvert Hus træffer man dem, i Service og Skaaler og Lysestager og i mange andre Ting, der er saa almindelige, at aldrig nogen tænker paa, hvor de stammer fra - »det er jo dem, alle Mennesker har«. ³⁶

Christesens vareproduktion kunne personliggøres på flere måder. Enten ved det valg, kunden foretog blandt mulige former og ornamenter og/eller gennem bestilling på en bestemt gravering og initialer. Ciselørens regnskabsbog fra den 1.9.1898 til 31.12.1899 er bevaret.³⁷ Denne fortæller om, hvilke varer, kunderne købte, og hvad de personliggjorde dem med. Der blev graveret initialer i mangt og meget. Næsten hver eneste dag gjaldt det bestik. Det kunne være alt fra en enkelt ske til et helt sæt på mange dele. F.eks.: »Den 22.10.1898: »Erik«, en Ske, »Hans«, 2 Skeer og 1 Gaffel; og den 31.10.1898: »H.C.«, 6 Gafler, 6 Dessertgafler, 6 Dessertskeer og 12 Theskeer. Mindst et par gange om måneden var der køb af jubilæumsgaver, ofte til en kollegas 25 års fest, f.eks.: Den 13. 1. 1899: »Hans Petersen 1874–1ste Februar 1899«. Fra Ny Carlsberg Funktionærer, »en Pokal«; og den 27. 1. 1899: »Chr. Lund 1874–1ste Februar 1899«. Fra Trælast- og Kulhandler Silvan Slagelse, »en Opsats«. Begivenheder som runde fødselsdage og afskedsfester gav ligeledes anledning til gaver med inskription.

Sportspræmier var en anden form for hædersgaver og tilmed et helt nyt område. Ca. en gang om måneden skete køb og gravering, f.eks.: »Den 12. 6. 1899: »Aarhus Damernes II Ærespræmie 2den Juli 1899«, et Krus«. Ved begravelser graveredes på sølvblade, sølvsløjfer eller kranse, f.eks.: »Den 21. 9. 1899: »N. Larsen *12.April 1830 +17. September 1899 Fra Arbeidere og Funktionærer ved N. Larsens Vognfabrik«, en Krands«.

På de helt specielle bestillingsopgaver, f.eks. bordopsatsen, der var en bryllupsgave til kronprins Frederiks (VIII) bryllup med Louise i 1869, var der rige muligheder for at anvende symbolske figurer, scenerier og ornamenter, der havde relation til modtageren.

Men det var navnlig gennem det store varelager, som Christesen oparbejdede i forbindelse med åbning af butikken i 1865, at firmaet gjorde sig gældende. I »Vurderingsforretning over Boets Varelager«, foretaget i 1900, er der opført 3520 genstande i lagerbog for sølvarbejder og 4020 i lagerbog over guldarbejder. Priserne lå lige fra 50 øre op til 10.000 kr., men langt den største del af produktionen lå under et par hundrede kroner stykket. Mange smykker kostede under 10 kr. Lageret var en blanding af kunst- og industriproduktion.

Fig. 9. Sølvvareværksted, slutningen af 1800-tallet, sandsynligvis Dragsted. V. Christesens værksted har lignet dette. Foto Kit Weiss.

De 3520 sølvarbejder kan deles op i en række grupper, der især har med måltider og borddækning at gøre. Andre grupper er relateret til pynt, tobak og skriverekvisitter. Hertil kommer genstande til personligt brug, f.eks. smykker og toiletsager til både kvinder og mænd. De mange ting til bordet og stuerne fortæller om pynt og nips, som fyldte rummene, og om etikette eller bordskik, hvor det gjaldt om at bruge de rigtige redskaber til de retter, de var beregnet til. Grupperne med kaffe/te og toiletsager rummede prestigegenstande. Et service, bestående af bakke med tilhørende kaffe- og tekande, sukker- og flødesæt, kagefad, teskeskål med teskeer, skulle stå fremme på buffet eller anretterbord. Ligesom toiletgarnituret lå fremme i soveværelset. På servanten kunne tandbørste, skægborste, tandskål og sæbeskål få plads.

Christesens produktion indeholdt præsenterbakker, hvilke var meget populære. Det samme gjaldt brødbakker og brødkurve. Bak-

kerne var gerne fremstillet af »Ibentræ« med indlagte sølvbånd. Det foregik som et samarbejde mellem firmaerne, Christesen og Severin & Andreas Jensen. Møbelfirmaet leverede også æsker, beregnet til smykker, og kasser, som større leveringer kunne pakkes i, foruden udstillingsinventar.

Lagerbogen over guldarbejder fremviser et lige så varieret billede. I sin titel satte Christesen juvelér før sølvvarefabrikant, hvilket må ses som udtryk for den betydning, smykkefremstillingen havde. De kan deles op i 11 grupper, hvoraf brocher og kors fandtes i flest forskellige udgaver: Henholdsvis i 16 og 12 typer og materialer. Herefter kom halsringe, hængesmykker og kæder, hver med otte forskellige udgaver. Mændenes smykker talte knapper til skjorter og kjolebryst. Guldarbejder til mænd kan i det hele taget deles op i seks grupper med i alt 56 typer, hvoraf ordner med tilbehør også lå på Christesens lager. Det var et naturligt område at slå medaljer, når man havde en prægepresse.

Christesen fik tingene til at ændre sig. En del af smykkefremstillingen må henregnes til bijouteri, en ny form for smykker, som kunne lade sig gøre på grund af industrialiseringen. I guldarbejderværkstedet fandtes et stort udvalg af ædle og uædle stene og apparatur »Til Kogning: Kradsemaskine m.m.«, foruden store beholdninger af guld, sølv og legeringer.

Christesens varelager viser hele det spektrum af genstande i guld, sølv eller legeringer, det var muligt at erhverve til hjem og bolig og til personligt brug i sidste halvdel af 1800-tallet. Men hvem købte egentlig hos Christesen?

Kunderne og den nye æstetik

En bevaret liste over »Udestaaende Fordringer pr. 1ste Januar 1900« viser, at det var almindeligt at købe på regning. I alt skyldte 241 personer Christesen penge, da han døde. Det var et blandet udsnit af befolkningen, men dog med hovedvægten lagt på samfundets øverste sociale lag. Hele listen afspejler, når den sammenholdes med cicelørens regnskabsbog, at Christesens Etablissement var den forretning, kunderne købte i, når der skulle gives gaver, ligegyldigt om de boede i eller uden for København. Christesens produktion var velanskrevet, og C. Nyrop var ikke i tvivl om hvorfor. Herom skrev han ved 25 års jubilæet i 1871: »Enhver, der besøger Butikken

på Østergade, kan overbevise sig om deres dygtige Tilvirkning, og kun så meget skal her siges, at også ved dem ses Kunst og Håndværk på en smuk Måde forenede. Men er det således ved de Genstande, hvoraf der tilvirkes Hundrede og atter Hundrede, kan man allerede herfra slutte, at det må være i langt højere Grad tilfældet ved de enkelte Pragtstykker, der udføres efter særlig Bestilling«.

Christesens varer kom til at præge mange hjem og dermed opfattelsen af, hvilke æstetiske præferencer, der var de foretrukne. Hans genstande indeholdt, ifølge C. Nyrop og andre kunstkritikere, en syntese af håndværk, kunst og industri, som kunne tale til følelser og styrke ens selvforståelse som borger, forankret i historien på vej mellem fortid og fremtid. En opfattelse, der var synonym med kunstindustriens væsen, hvor en personlig ånd, gerne kunstnerens, skulle fornemmes i genstandens design. Den industrielle produktion fremmede disse muligheder, når det lod sig gøre at fremstille enkeltelementer og ornamenten i en masseproduktion, som i det færdige produkt blev sammensat efter køberens ønsker. Herved fremkom en bricolage, som eftertiden syntes var rodet og fantasiløs, hvori mod samtiden så den som et stærkt symbolladet udtryk.

De mange nye varer, der produceredes til hjem og bolig, ændrede de snævre æstetiske og økonomiske rammer mange tidligere havde levet under inden for håndværker- og borgerstanden. Til gengæld fremkom nye normer for, hvordan en præsentabel bolig burde indrettes. Christesens nye lejlighed på 1. sal i forhuset er et godt eksempel på, hvorledes den nye æstetik kom til anvendelse, og hvordan fabrikantens selvopfattelse af egen placering i det københavnske borgerskab kom til udtryk gennem boligens udformning og indretning.

*Pompøs intimitet*³⁸

Ved en gennemgang af lejlighedens indretning og møblering fremgår det tydeligt, at den skulle give et repræsentativt indtryk. Tre af stuerne lå en suite ud mod gaden og var eksklusivt møbleret med en nøje fordeling af stuerne brug til herreværelse, sal og kabinet. Gæsterne kom i disse stuer, og her kunne de danne sig et indtryk af fabrikantens økonomiske formåen.³⁹ Det var også i stuerne, at pyn-tegenstande og nips forefandtes og skulle fortælle om familiens interesser, rejser og andre emner. Hertil kom familiens samling af 34

malerier og godt 200 bøger, der indeholdt et blandet sortiment af tidens kendte danske og udenlandske forfattere.

Stuerne gav indtryk af fornemhed, hvilket bl.a. skyldtes den måde, som malermester N. Spenner havde malet det gamle træværk på fra 1754. Han pointerede det profilerede træværk og dørfyldinger ved, at de i herreværelset blev udsmykket med bronzelister og bronzerede blomster i fyldingerne. Al træværket var i øvrigt ådret og lakeret som fyrretræ, men i salonen var det malet hvidt med forgyldte lister, der også inddelte væggene i felter. Ved at male stuerne på denne måde udnyttedes den gamle rokokostil, og gennem sit mere moderne udtryk gav den indtryk af en historisk forbindelse og interesse. De gamle trægulve blev malet som parket og i øvrigt dækket af gulvtæpper.

Fra entréen kom man ind i herreværelset. Det havde et fag vinduer, og alle tekstiler var holdt i grønne farver. Ifølge tidens førende arkitekt, tyskeren Gottfried Semper, skulle en stues indretning udtrykke dens funktion. Herreværelset skulle være mørkt og maskulint, hvilket de grønne farver og møblerne af nøddetræ - tidens foretrukne træsort - bidrog til. Farver, møbler og rekvisitter fortalte tydeligt, hvilken funktion værelset havde. Her stod et skrivebord, tre reoler og et spillebord med et cedertræsskrin til jetons, foruden to etager, hvoraf den ene stod i et hjørne med spejl over, en sofa og »3 græske Stole« med grønt plys. Det samme stof var anvendt til gardiner, og hele møbleringen gav værelset et vist mål af komfort og hygge. Værelset var præget af rekvisitter til tobak og af gæster, idet her stod tre visitkortskåle.

Salen var lejlighedens største og fornemmeste stue med tre fag vinduer til gaden. Alle tekstilerne var holdt i blå, hvilket også gjaldt gardiner og portierer, som var syet af blå klædesstof. Det har

Fig. 10. Bordopsats 1869 i støbt og drevet sølv, vægt 70 kilo. Fod af ibenholt med indlagte sølvornamenter. Del af service foræret kronprinseparret Frederik (VIII) og Louise i bryllups-gave af »Det danske Folk«. Tegning og modeller af billedhugger, professor Carl Peters. Figurscenerne symboliserer verdensaltet og samfundets hierarkiske opbygning. Øverst en kvindefigur: Danmark med loven ved sin fod. Nedenunder fire betydelige dronninger: Tyra, Dagmar, Margrethe I. og Filippa. Under disse fire grupper med videnskab, poesi og kunst; agerdyrkning og kvægavl; handel, søfart og industri; jagt og fiskeri. Tilhører Hendes Majestæt Dronningen. Foto Kit Weiss.

set flot ud til de hvide vægge og forgyldte lister. Indtrykket forstærkedes af det ottekantede bord med forgyldte figurer, som stod midt i rummet. Rundt om dette stod en sofa med silkebrokade og fløj, en chaiselong og fire stole med blåt repsvævet stof. To nødetræssofaer, fire salonstole, to lænestole og to flugtstole havde samme betræk. Desuden var der et stort divanbord og to mindre samt et »Fortepiano af Hornung & Møller« og et mahogni nodeskab med forgyldte »Zirater og buet Glasdør« - et meget præsentabelt møbel. De sidst nævnte møbler skulle symbolisere familiens kreativitet, og samme rolle spillede de forskellige typer stole og sofaer. Stuens mange pynte- og nipsgenstande, i alt fire piedestaler med figurer og 36 stykker nips, havde samme funktion. De mest repræsentative møbler var to lave vindueskonsoller med høje pillespejle.

Blå eller røde farver var de foretrukne til salen, der skulle kommunikere selskabelighed og familiens interesser, foruden dens forankring i et solidt borgerligt miljø, der afspejlede opfattelsen af familien som det faste udgangspunkt i tilværelsen. Den hjemlige idyl skulle helt symbolsk ikke forstyrres af indkig udefra og af tidens sociale uro. Forfatteren Otto Rung uddtrykte det på denne måde: »Måske var det blot et modtræk, fordi man anede, at den virkelige verden udenfor ens hjem var hård og rå og ond ...Men man vidste inderst inde, at derude var alt ikke, som det i grunden burde være ... Man syntes jo nok, det trak en smule,...fra Nørrebro derude!«. ⁴⁰ Praktisk ordnedes det ved at hænge tre lag afskærmninger for vinduerne. Yderst et lag træpersienser, derefter kom et hold hvide gennembrudte gardiner og inderst mod stuen det uldne hold gardiner. Både de hvide og uldne var gerne forsynet med frynser og klunker (små kvaste) og hang således, at lyset kunne filtreres gennem de forskellige lag, så der ikke kom noget hårdt dagslys ind i stuerne.

Dette skulle sammen med stuens øvrige tekstiler, portierer ved dørene og gulvtæpper, give et behageligt indtryk, der dæmpede lyden. De mange forskellige typer møbler og deres udsmykninger skulle befordre fantasien, og når disse sammen med lyset blev reflekteret i spejlene, gav det en dramatisk effekt, der gjorde det til en oplevelse at færdes i rummene.

I den tredie stue, kabinetet, som var fruens stue, var tekstilerne holdt i rødt. Dette rum var også møbleret med forskellige borde,

Fig. 11. Et sæt smykker i oldnordisk stil, hvor brochen svarer til tegning i J. J. A. Worsaae's bog, s. 98. Gengivet i V. Christesens katalog til verdensudstillingen i Paris 1889. Foto Kit Weiss.

stole, foruden en chifffoniere og en kommode. Stuen var udstyret med et staffeli, som skulle symbolisere familiens interesse for kunst og følelser. Staffeliet betød ikke, at de var udøvende kunstnere. Alle stuerne oplystes ved hjælp af »Gaskroner« med flere blus.

Spisestuen, som lå i hjørnet ud til gården mellem de tre stuer og gangen til køkkenet, leder tankerne hen på det solide og velhavende borgerskab, der ved festlige lejligheder serverede en lige så sammensat menu,⁴¹ som stuerne møblering udgjorde. Spisestuen var dog helt traditionel med et stort bord på midten med 12 stole omkring, en buffet med opsats, et anretterbord og et linnedskab, alt udført som et møblement. Gardinerne var af grønt reps, træværket og gulvet var ådret og lakeret. Væggene var inddelt i farvede felter, »udsmykket med hvidmalede Ornamenter i samme«. Spisestuen var det rum, hvor det tydeligst blev synliggjort, om man førte »et anstændigt Hus«. Omkring måltidet og navnlig ved gæstebud, kom en række nye ritualer, der bl.a. havde med det voksende antal genstande til borddækningen at gøre. Der kom spisestel til hverdag, og til gæster skulle det helst være fra Den Kongelige Porce-lainsfabrik. Christesen kunne præstere et veldækket bord til 12 og 24 personer med et sæt af fem glas til hver kuvert og tilsvarende bestik. Midt på bordet stod en stor sølvopsats. Til betjening og dagligt arbejde havde Christesens det rette antal tjenestefolk: En kokkepige, to stuepiger og en kusk.

Lejligheden rummede desuden et soveværelse med to servanter og en sekretær, et børneværelse, som senere blev oplagsrum for udrangerede møbler, og et køkken med »Borde, Skabe, Tallerken-rækker og Hylder« malet »paa sædvanlig Maade med gulagtig Farve«. Et komfur med emhætte i jernblik, to spisekamre med et indputtet pigeværelse fuldendte billedet af lejlighedens indretning og udstyr.

Møbelfirmaet Severin & Andreas Jensen leverede en del af møblerne og holdt dem og lejligheden vedlige. I september 1886 var flere svende f.eks. travlt optaget med at reparere og polere salens møbler og de græske stole fra herreværelset, der fik nyt stof. Lejligheden blev hvert år gået igennem, inden familien flyttede fra sommerboligen, Billesgaard, i Vedbæk til vinteropholdet i København. Der blev også sendt bud efter snedkerfirmaet, når malerier skulle hænges op, eller en gardinstang sættes fast.⁴² Sådanne arbejder er

udtryk for den stærke specialisering, som fandtes under den tidlige industrialisering. Man drømte ikke om selv at flytte møbler, slå søm i væggen eller vedligeholde møbler og bolig. Dertil hentedes fagfolk. Mønsteret afspejler et traditionelt samfund, hvis holdninger passede overens med historicismens filosofi med sin indbyggede forankring i fortiden for at kunne overskue den fremstormende nutid.

Christesens lejlighed fortæller om disse holdninger, og at sølvsmeden fra de små kår i Slagelse havde formået og forstået nødvendigheden af at indrette sig repræsentativt, så han havde et sted, hvor kollegaer og tidens skønånder kunne modtages.

Christesen som borger

Lige fra sin ankomst til København havde det spillet en rolle for Christesen at komme i forbindelse med de personer, som beskæftigede sig med nyudviklingen inden for faget og industrien i det hele taget, og med det etablerede borgerskab. Han fik sandsynligvis de første forbindelser gennem sit medlemskab af Industriforeningen - Københavns fine førende forening - og Det Kgl. Skydeselskab. Her fik han sin egen skydeskive i 1869.

I Skydeselskabet mødte Christesen bl.a. folk som Camillus Nyrop, der var sekretær i Industriforeningen, grossererne A. H. Holm og A. P. C. Holm, juveléerne Peter Hertz og Anton Michelsen, hofkunstrejer Schwartz, der var med i flere udstillingskomitéer og brødrene Severin & Andreas Jensen. Flere af disse personer var med, da Kunstflidslotteriet blev oprettet i 1861.

Christesen satte pris på sit broderskab i Skydeselskabet, ligesom skydebrødrene værdsatte ham. Ved hans firmas 50 års jubilæum i 1896 inviterede de ham til middag på Den Kongelige Skydebane. Her priste kollegaerne hans indsats i faget med følgende indbydelse: »I fuld Erkjendelse af den store Betydning, De har havt for Udviklingen i Udlandet, bede vi Dem i Anledning af Deres Halvtredsindstyveårige Borgerjubilæum at samles med os og en større Kreds af Deres Venner på den Kongelige Skydebane Tirsdagen den 20. October kl. 6, Kjøbenhavn den 4. October 1896«. 18 fremtrædende mænd inden for handels- og industriborgerskabet havde skrevet under. Professor Vilh. Bergsøe skrev en sang til begivenheden. Den lå ved hver kuvert omviklet med et forgyldt armbånd i oldnordisk stil.

Sølvvarfabrikant
V. Christensens
Udstilling -

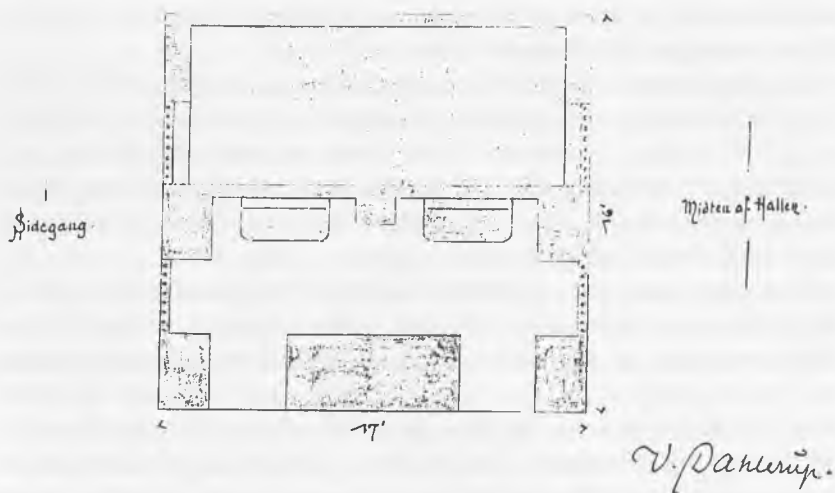
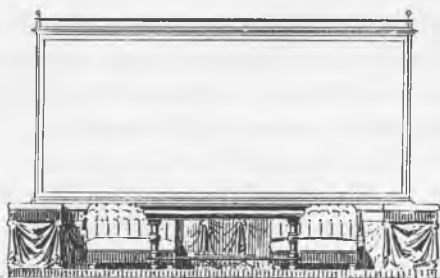

Fig. 12. Arkitekt, professor Vilh. Dahlerups tegning til V. Christensens stand på Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888. Sofaer og bord svarer til stilen i Christensens lejlighed, Amaliegade 11. Møbler og udstillingsinventar leveredes af møbelfirmaet Severin & Andreas Jensen. Christesen havde sin hidtil største stand på 272 kvadratfod, og han anmeldte firmaet med »Juvel- Guld- og Sølvarbejder samt et i Sølv drevet Skjold med en Fremstilling af Volmerslaget« Kunstindustrimuseet, inv. nr. U 779. Tegning i Industriforeningens arkiv, Erhvervsarkivet.

Allerede ved etableringen i København var Christesen klar over, at det var nødvendigt at sammenkoble faglig dygtighed med dannelse, hvis han skulle drive sin forretning og opnå at blive anerkendt og respekteret. Det kunne foregå på flere niveauer, hvilket Harald Bing, formand for Industriforeningen og leder af Bing & Grøndahl, fremhævede i nekrologen over Christesen. Han skrev først om Christesens »stil« og måde at føre sig frem på: »Ingen, der ikke forud kjendte gamle Christesen, vilde falde paa, at den sirlige Rytter, som hver Sommereftermiddag kavalkerede ned ad Vedbæk Landevej med sin Tjener bagefter sig, og som om Vinteren rullede gennem Strøget i aaben Vogn indhyllet i sin elegante Pels, at denne Mand med de fint skaarne Ansigtstræk, og de hvide Bakkenbarter á la Mylord, soigneret til det yderste ligetil de ulastelige Handsker, af hvilke han ikke var saa lidt stolt - Ingen vilde formode, gjentager jeg, at denne ret aristokratiske Skikkelse var en Type for den danske, jevne Haandværker«. ⁴³

Harald Bing fortsatte med at skrive om Christesens stærke ønske om at tilhøre det veletablerede borgerskab: »...at han i sine Velmagtsdage med Forkjærlighed søgte Omgang - baade i sit gjæstfrie Hjem og udenfor dette - med hvad Datiden i sit pyntelige Sprog kaldte for »Skjønaander«: H. P. Holst, Hoedt, Faber o.m.fl. Tvertimod, i den Omstændighed, at Mænd fra et andet Dannelseslag færdedes med ham paa lige Fod, saa han et Bevis paa, at hans Bestræbelser for ved Selvstudium at kaste Bro over den Kløft, som efter hans egen Mening intellektuelt og socialt adskilte ham fra hin Kreds, var lykkedes«.

Christesen forstod betydningen af at kunne forene datidens to drivende kræfter, uddannelse og teknologi. Et af midlerne var »Selvstudium«, og de godt 200 bognumre, som boopgørelsen nævnte, er et eksempel på, hvorledes den opstigende håndværker orienterede sig i tidens nye tanker. Bogsamlingen var meget alsidig, for udover de klassiske forfattere indeholdt den af faglitteratur bl.a.: »Illustrierte Katalog der Landes Industries Ausstellung 1862«; Vilhelm Bauer: »Gewerbehalle 1865-66« (heri var der fortegninger og ornamentforslag for håndværkere) foruden diverse fagblade og tegninger. Blandt bøgerne forefandtes også »Mythologisk Haandbog«, hvor Christesen hentede inspiration til symbolske figurer og ornamentter på de større genstande. Desuden kopierede Christesen

direkte fra J. J. A. Worsaae's bog:: »Afbildninger fra Det Kongelige Museum for Nordiske Oldsager i Kjöbenhavn«, 1854, til smykker i oldnordisk stil.

Når Christesen havde bøger stående som Jonas Collin's »Naturvidenskaberne« og »Opfindelsernes Bog« i 7 bind er det eksempler på tidens interesse for eksperimenter med samarbejde og udnyttelse af videnskaben til industrielle formål.

Christesen må også have være historisk interesseret, for han havde en række værker stående som: »Danmarkshistorie i Hedenold«, 46 bind af »Nyere danske Fortællinger«, »Danmarks Riges Historie« i 63 hefter, »Kulturgeschichte des deutschen Volkes« i 20 bind og »Lübkes Kunsthistorie«. Populære værker manglede heller ikke, således stod »Familie Journals Bibliotek« i 12 bind på reolen. For at kunne være medlem af det københavnske handels- og industriborgerskab var det nødvendigt at være orienteret inden for kunst og litteratur.

Til billedet af fabrikanten hører også, at han modtog forskellige ordner og medaljer, foruden de medaljer, firmaet tildeltes på de store udstillinger. Christesen opnåede bl.a. at få den danske »Ingenio et arti«, 1861; han blev »Ridder af Dannebrog, den 13. April 1878«; »Ridder af den franske Æreslegion, den 20. November 1889« og »Dannebrogsmænd«, den 20. Juni 1892.

Christesen tegnede billedet af den nye profil inden for håndværkere og fabrikanter, og han var aldrig i tvivl om, at netop disse var samfundets bærende stand.

Christesen og medarbejderne

Foruden at være en dygtig fabrikant var Christesen også en dreven forretningsmand, der forstod at investere sine midler. Da han døde i 1899 havde han knap 90.000 kr. stående i en række forskellige banker og sparekasser, og samtidig ejede han i alt tre ejendomme. Da hele boet var gjort op, hvilket tog tre år, blev der et overskud på 721.120 kr. til deling mellem de tre børn.

Prokurator Torp, examineret jurist, hjalp Christesen med de økonomiske sager og administrerede ejendommene for ham. Efterladte breve vidner om, at han samtidig var hans gode ven.

Selvom Christesen drev sin virksomhed efter patriarkalske principper, havde han et godt forhold til sine medarbejdere. Det lå i

Fig. 13. V. Christesens skydeskive 1869, bemalet træ med motiv, der symboliserer hans interesse for produktion af genstande i oldnordisk og antik stil. Det kgl. Skydeselskab.

tidens normer, at en mester eller fabrikant skulle vise omsorg for sine medarbejdere og fungere som faderligt forbillede.

Bevarede gældsbeviser fortæller, at medarbejderne kom til Christesen, når de var i pengenød. Nogle af dem slettede han senere helt for deres gæld til ham. Heriblandt sølvarbejder Boas i 1870, der senere nedsatte sig som guldsmed og elektropletterer. Christesen kautionerede også for lån f.eks. på 50 kr. i 1874 for Chr. Jacob Rasmussen hos »Kjøbenhavns Understøttelses Forening«. Året efter betalte Christesen resten af lånet for Rasmussen.

Selv den meget anerkendte gravør og medarbejder, Schmahlfeld, lånte 40 rdl., og en lørdag aften skrev han et brev til Christesen, hvor han bad om yderligere et lån på 60 rdl. til betaling af lægen, skatter m.m. Schmahlfeld beklagede, at han var nødt til at skrive til Christesen, da han vidste, at han ikke kunne lide skriftlige henvendelser. Schmahlfeld ville komme til Christesen på kontoret næste dag kl. 10.30 og foreslog tilbagebetaling ved, at der blev trukket 2 rdl. fra i hans løn om måneden. Den var for øvrigt på 25 rdl.

Christesen tog sig særligt af sine gamle medarbejder, Gottschalck,

som var hentet i Bremen. I 1875 ønskede han at få sin egen forretning og købte ejendommen St. Kongensgade 14 bl.a. med hjælp fra Christesen, der kautionerede for en hæftelse på 4.000 kr. Men i 1884 måtte Gottschalck bede om hjælp igen, og det endte med, at Christesen købte hele ejendommen for 75.000 kr. Desuden måtte han igennem prokurator Torp afvikle Gottschalcks forskellige skyldige beløb hos de kreditorer, der havde leveret varer til hans forretning. Således »Ernst Schönfeld junior, Bijouterifabrik i Hanau«, »Paul Driesch« og S. E. Heil« i Hamborg. Tilsyneladende havde det knebet for Gottschalck at afsætte de tyske varer i Danmark.

Christesens omsorg strakte ud over hans død, idet han betænkte en lang række af sine medarbejdere med et beløb i testamentet. Forretningsfører August Thomsen fik 10.000 kr., både Schmahlfeld og Gottschalck fik hver 5.000 kr. Værkførerne for henholdsvis sølv- og guldarbejderne fik hver 5.000 kr. Kontorbudet, F. Hansen, og bogholder, Pirtzel, fik hver 3.000 kr. Nogle af arbejderne fik 2.000 kr. hver og andre 1.000 kr. Kontordamer, kusk og tjenestepiger fik hver beløb mellem 1.000 og 500 kr. I alt testamenteredes 88.000 kr. væk, heri var også inkluderet beløb til familiemedlemmer.

Sin hjemby Slagelse glemte Christesen heller ikke. »Velgørenhedsselskabet« og »Haandværker- og Industriforeningen« i Slagelse fik hver 2.000 kr. Christesen havde for øvrigt ydet et årligt beløb til »Slagelse Hjælpeforening«. Gravstedet for sin gamle mester, Jacob Kjölstrup i Slagelse, betalte Christesen også. Selv »Guldsmedelaugets Byggeforening stiftet 4. December 1871« fik 2.000 kr. trods lavets indsigelser mod Christesens bevilling i 1856.

Christesen havde på patriarkalsk vis skrevet testamente, men tilsyneladende ikke ordnet firmaovertagelsen ved sin død. En af de gamle medarbejdere, August Thomsen, søgte at føre forretningen videre sammen med den ene af sønnerne. De tre børn var dog helt uenige om arven, så firmaet med inventar og lagerbeholdninger, ejendommene og boligerne blev vurderet og solgt på auktion.⁴⁴ Firmaet forsvandt således nogle år efter sin grundlæggers død.

Fra kapital til følelser

Christesen var på én gang patriark og moderne industrifabrikant, der evnede at se tidens tendenser i former og dekorationer og udnytte disse i sin produktion. Han forandrede det gamle hånd-

værk, der havde været kendetegnet ved den individuelle produktion og ved at være et opsparingsobjekt. Den nye teknologi og tidens æstetiske filosofi bevirkede, at genstandene kunne billiggøres og dog forsynes med en række former og ornamentter, der gennem deres historiske udtryk skulle tale til fantasi og følelser. De sidste kom i brug, når man igennem genstands- og møbelvalg fik mulighed for at udtrykke sin selvopfattelse. Denne proces blev et vigtigt moment i en tid, hvor befolkningen demokratiseredes, og hvor den historiske forankring gav en fælles referenceramme.

Samtiden var opmærksom på betydningen af disse sammenhænge. Docent ved Kunstakademiet, Julius Lange, skrev det på denne måde: »Men Følelserne maa opdrages, og der gives ingen anden virkelig Opdragelse af den end den inderlige, helt forstaaende Tilegnelse af, hvad Fortiden har frembragt«.

Selvom eftertiden kaldte periodens kunstneriske og kulturhistoriske retning for »stilforvirring«, så havde denne måde at arbejde med former og ornamentter stor betydning. Herigennem trænede folk til at arbejde med følelser, som kunne forbindes til de enkelte genstande, hvorved man fik et personligt forhold til dem. Dette blev nødvendighed i et mere og mere industrialiseret samfund, hvor rækker af ensartede produkter efterhånden dukkede op.

NOTER

1. Artiklen er skrevet på grundlag af forfatterens magisterafhandling: »Smag og stil. En etnologisk undersøgelse af produktion og forbrug inden for kunstindustrien ca. 1850-1900 set ud fra sølvvarefabrikant V. Christesens produktion«, Københavns Universitet 1989. Fra 28/11-1991 - 26/1-1992 arrangerede forfatteren en udstilling med samme titel på Kunstindustrimuseet i København og skrev hertil en publikation/katalog, hvor Christesens produktion behandlede ud fra en kunsthistorisk synsvinkel.
2. Sidste halvdel af 1800-tallet kaldes ofte for »Gründertiden«. Det var en periode, hvor der var en stærk tro på, at alle fremskridt var af det gode, og hvor den moderne storby grundlagdes med de former for arbejds- og socialliv, som hører denne til.
3. C. Nyrop: »Meddelelser om Dansk Guldsmedekunst«, København 1885, s. 132.
4. Denne synsvinkel er der redegjort for i Christa Lykke m.fl.: »Omgang med tingene«, 1993 og i Kirsten Rykind-Eriksen: »Smag og stil«, Det Danske Kunstindustrimuseum 1991, s. 30-33.
5. Kunstindustrimuseets (KIM) arkiv: Anmeldelser i Berlingske Tidende d. 21. oktober 1896 af den retrospektive udstilling, Det Danske Kunstindustrimuseum afholdt i anledning af firmaets 50 års jubilæum.
6. Hvor intet andet er nævnt stammer oplysningerne fra: Landsarkivet for Sjælland m.fl. (LAS), Executerbo

- 102/40, og C. Nyrop: »Vilhelm Christesen, et Industribillede«, København 1871.
7. Beskrevet i Opfindelsernes Bog III, 1913, s. 87.
 8. Inv.nr. 102-1979x1, Sorø Amtsmuseum.
 9. Erhvervsarkivet i Århus (EA): Guld- & sølvvarefabrikant Vilh. Christesen, København.
 10. Ansøgning til Københavns Byggedirektorat under matr.nr. 154, Skt. Annæ Øster kvarter.
 11. LA, Eksekuterbo 102/40: Kongelig bevilling af 30. maj 1856.
 12. Kunstflidslotteriet blev oprettet i 1861 for at skaffe penge til indretningen af Frederiksborg slot efter branden i 1859. Personer fra Kunstakademiet stod bag. De ønskede en samvirke mellem kunst, håndværk og industri. Arkitekter leverede tegninger, som udvalgte håndværkere/fabrikanter udførte. De ønskede på denne måde at påvirke befolkningens smag og kvalitetssans.
 13. EA. Severin & Andreas Jensen, møbelfirma København: Bog over udført arbejde 1894-95.
 14. I sidste halvdel af 1800-tallet afholdtes en række verdensudstillinger, nordiske og nationale. Christesen deltog i 16 udstillinger fra 1862-1893.
 15. Illustreret Tidende 1871.
 16. Forfatteren har gjort rede for denne opfattelse i »Smag og stil«, 1991, s. 16-19.
 17. KIM »Det Skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter, tredje Aargang«. Selskabet for Indenlandsk Kunstflid stiftedes af mænd fra Det Kgl. Landhusholdningsselskab, der havde særlig interesse for industriens vækst.
 18. Hadet til England var stort efter Københavns bombardement i 1807, og samtidig var England førende inden for industrialisering, fordi den begyndte allerede omkring 1750.
 19. Yderligere oplysninger kan indhentes hos Henrik Fode: »Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-38« i Erhvervshistorisk årbog 1973, s. 31ff.
 20. Omtaler i forbindelse med de forskellige verdensudstillinger fremhævede gang på gang den store fordel, udstillingerne havde, ved at være steder, der kunne samle de ellers stridende nationer. Arbejdet i udstillingskomitéer blev således en øvelse i internationalt samarbejde, der var noget nyt i sidste halvdel af 1800-tallet.
 21. N. Dalhoff: »Jørgen Balthasar Dalhoff: »Et Liv i Arbejde«, efter hans egne Breve og Optegnelser skildret af hans Søn«, København 1915-16, s. 202.
 22. EA: Industriforeningens arkiv.
 23. Nekrolog over Vilhelm Christesen, skrevet af formanden for Industriforeningen Harald Bing i Tidsskrift for Industri 1900, s. 14-16. Christesen døde den 29.12 1899.
 24. C. Nyrop: »Om Kunstindustrien og Kunstindustrielle Museer«, København 1877, s. 5.
 25. Lauritz Engelstoft: »Tanker om Nationalopdragelsen som det virksomme middel til at fremme Almeen Aand og Fædrelandskærlighed«, 1808 og teologi-professor Jens Møller: »Om den nordiske Mythologis Brugbarhed for de skønne tegnede Kunster«, 1812; begge gengivet i Kirsten Agerbæk: »Høyen mellem klassicisme og romantik«, Esbjerg 1984, s. 84ff.
 26. N. L. Høyen: »Om Betingelserne for en skandinavisk Nationalkonst's Udvikling. Et Foredrag holdt d. 23. Marts 1844 i Det Skandinaviske Selskab«, Kjøbenhavn 1844.
 27. J. Lange: »Nogle Sætninger om Kunstindustri i Vor Tid«, Tidsskrift for Kunstindustri, 1885, s. 13.
 28. C. Nyrop: »V. Christesen...«, op.cit. s. 49.
 29. C. Nyrop: »Meddelelser om dansk Guldmedekunst«, København 1885, s. 49.
 30. EA. Severin & Andreas Jensen, møbelfirma; nr. 53: Kreditorbilag; nr. 93: 1864-67 Ordrebog; nr. 115: 1887-89 Lærlinge; diverse årgange af journaler.
 31. EA. Vilhelm Christesen: Regnskabsbog fra værkstederne.
 32. LAS. Eksekutorbo 102/40, skøde af 31. januar 1874 og vurderingsrapport af 25. oktober 1875.
 33. C. Nyrop: »V. Christesen...« op.cit., s. 45-59.
 34. EA. Møbelfirmaet Severin & Andreas Jensen, 1864-69 Ordrebog.
 35. EA. Vilh. Christesen: Regnskabsbog fra værkstederne.

36. P. Johansen: »H. Olrik og den danske Kunstindustri«, Tidsskrift for Kunstindustri 1890, s. 165.
37. LAS. Eksekutorbo 102/40: »Regnskab vedr. V. Christesens Forretning paa Østergade no 8 i Tiden fra Dødsfaldet til 30. Juni 1900«.
38. Gennemgangen af lejligheden er foretaget ud fra følgende arkivalier: Københavns Byggedirektorat, matr.nr. 154 Sct. Annæ Øster kvarter, etageplaner 1861 og 1874; LAS. Eksekutorbo 102/40, ejendommen Amaliegade 11: Vurderingsrapport 1875, tømremester Dobels specifikation ved moderniseringen i 1875, malermester N. Spenners regning af 31. dec. 1875 og boopgørelsen efter Christesens død d. 29. dec. 1899.
39. En stor del af lejlighedens indretning og valg af møbler m.v. svarer til Nationalmuseets Klunkehjem, Frederiksholms Kanal 18, der er en fuldt udstyret og veldokumenteret lejlighed fra 1890. Se Tove Clemmensen: »Nationalmuseets Klunkehjem«, 1990; Esther Grølsted og Kirsten Rykind-Eriksen: »Broderetfileret, håndarbejder i klunkehjemmet«, Nationalmuseets Arbejdsmark 1997.
40. Otto Rung: »Fra min klunketid«, 1965, s. 34.
41. Ellen Damgård og Poul H. Moustgaard: »Et hjem - en familie«, 1970.
42. EA. møbelfirma Severin & Andras Jensen: Diverse møbeljournaler og ordrebøger over udført arbejde.
43. Tidsskrift for Industri 1900, s.14ff.
44. Se LAS. Eksekutorbo 102/40.

Københavnsk kirkebyggeri i 1870'erne Fuskede kirkeministeren med Danske Lov, og brød Københavns kommune grundloven for at få kirker

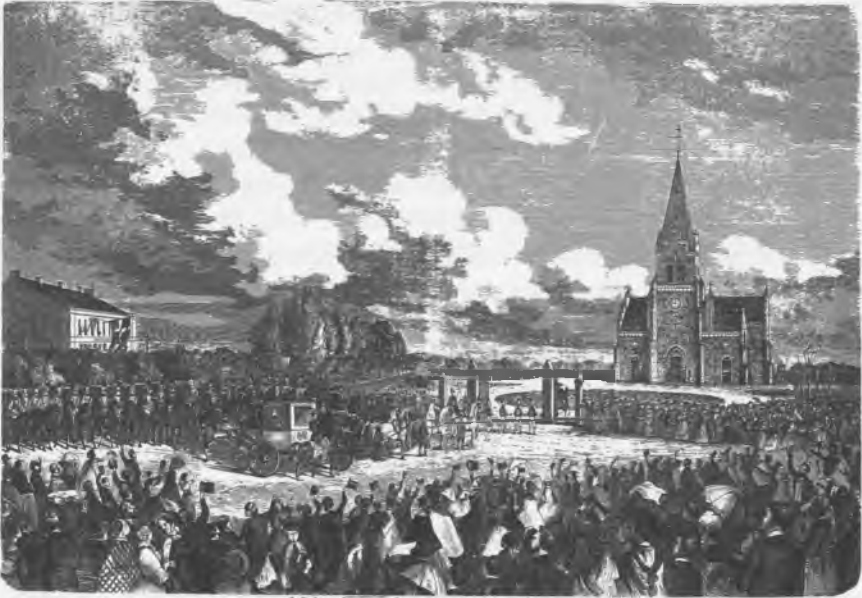
Af Carl Trock

Byggeriet af nye kirker i den voksende hovedstad var i næsten hele sidste halvdel af forrige århundrede et stort og stærkt omdiskuteret problem. Her skal 1870'erne tages frem; de år er væsentlige, men nok for knapt og hastigt behandlet.¹

Den enevældige konge havde været pligtig til at holde landets borgere til den rette tro og også til at sørge for de fornødne kirker. Det blev ændret ved grundloven, den afstak principper om religionsfrihed og om statens forhold til den kirke, som folkets store flertal tilhørte. Det rejste ingen problemer, hvor der var kirker og præster nok, men der var ingen forholdsregler for, hvor det ikke gjaldt. I den stærkt voksende hovedstad stod det da åbent, hvem der skulle tage initiativ til, at der kom nye kirker. Væksten skete tilmed i kvarterer, der overvejende var beboet af småkårsfolk eller næsten ubemidlede.

Alle med syn for sagen erkendte, at der måtte flere kirker til, men det var helt uafklaret, hvordan der skulle begyndes. 1861 kom dog med St. Johannes kirke den første kirke i staden i århundreder. Det var ikke sket, hvis ikke en kreds af kirkefolk havde set opgaven, tog fat og holdt ved, først for at få penge til byggeriet fra private, så fra kommune og stat. Den første gav grunden og penge i flere omgange, renter fra et par store legater. Staten ydede et lån på 25.000 rdl., dvs. 50.000 kr., det var rentefrit. Komiteen, der havde ført sagen til ende, fik den anerkendelse, at den måtte vælge præsten. Det kom til at danne præcedens ved de følgende kirker.

Komitéen var heldig med valget af den unge Rudolf Frimodt. Han kunne samle en stor og aktiv menighed i kirken. Han kunne også få folk med, når det kostede tid og penge, da han 1872 bekendtgjorde, at der måtte en ny kirke til i det store sogn. På 2 år indsamledes pengene til grund, kirke og præstegård på det ydre Nørrebro. Der blev også en sum, der kunne sikre præsten for det

Frederik 7. ankommer til indvielsen af Skt. Johannes kirke på Nørrebro den 25. August 1861. Det var den første nye kirke i København i mere end 150 år. Illustreret Tidende.

fattige *St. Stefans sogn* en minimumsløn. Kirken var undtagelsen blandt de 4 kirker fra 1870'erne. Sjællands biskop og Københavns Overpræsident, der udnævntes af regeringen, dannede patronatet for de 2 Nørrebrokirker, dvs. de overtog ansvaret for kirkernes vedligeholdelse og administration, brugen af dem og ansættelse af kirkefunktionærer.²

Der forelå andre planer om nye kirker, tidligst om *St. Pauls kirke*.³ Her var man begyndt 1858, hvor ministeriet delte Trinitatis sogn i 2 distrikter, hver med sine præster, men kirken måtte jo være fælles. Ligeså tydeligt behov var der for en kirke på Vesterbro, der kommunalt hørte til København, men kirkeligt var tillagt Frederiksberg som en nødordning. Men det sogn var ved at blive rigeligt stort i sig selv. Op mod 1870 begyndte man at tænke på at dele det, men det kneb med at komme i gang, fordi ansvaret ikke var placeret.

Da grundloven blev forhandlet, havde det først været tanken at

skille stat og kirke og gøre kirken ret selvstændig. Men 1848-49 tårnede alle grundlovens problemer sig op, tilmed var landet i krig. Det blev til et løfte om, at folkekirkens forfatning skulle »ordnes ved Lov«, andet havde man næppe heller kunnet enes om. Overgangen til de nye forhold mildnedes ved, at kongen skulle tilhøre folkekirken, den evangelisk-lutherske kirke, og ved at den kirke, som det store flertal tilhørte, skulle understøttes af staten. Med kongen som undtagelsen indførtes religionsfrihed, og andre kirkesamfund blev lovet, at deres forhold også skulle ordnes, ligesom enhver, der tilhørte dem, ikke kunne forpligtes til at svare personlige afgifter til et andet trossamfund end deres eget. Kun få stod uden for ethvert kirkesamfund, men de skulle ikke spare ved det og i stedet betale til skolevæsenet. Grundloven sagde videre, at ingen kunne berøves sine borgerlige rettigheder uanset religiøst tilhørsforhold.⁴

Politisk set blev 1870'erne spændingsfyldte. De veluddannede, der havde drevet grundloven igennem, havde også regnet med at skulle regere. Det rejste stadig større opposition, og først i 70'erne gik Venstrepartier sammen og vandt snart flertal i folketinget. Men at optage udannede i regeringen ville skade Danmarks anseelse ude, blev der indvendt. Grundlovsændringen 1866 havde ført til, at de, der havde meget jord eller faste gode indtægter, fik størst indflydelse i landstinget. Her sattes en bremse for folketingets reformiver. Regeringen kom med moderate lovforslag om landsbypræsternes lønninger og menighedernes indflydelse på valg af præst. Venstre ønskede lønnen formindsket og flertalsvalg i sogne. Der blev intet forlig.

Men Venstre havde 1874 og igen 1875 held til at få landstinget med til at tvinge regeringer væk. Partiet håbede på større indflydelse, i stedet blev Estrup 1875 konseilspræsident og sad i 19 år og dæmpede reformiver; bag sig havde han kongen og landstinget. Kultusminister, dvs. minister for kirke- og undervisningsvæsenet, var J. C. H. Fischer.⁵ Skønt ateist blev han en neutral og initiativrig minister for kirken. Heller ikke han kom igennem med love om præstevalg og -løn, det havde været hans plan derefter at tage Københavns kirkeforhold op, det blev så heller ikke til noget. Men administrativt - uden lov, altså provisorisk - fratog han de bedst aflagte landsbykald nogen indtægt til fordel for de dårligt lønnede

præster, og som vi skal se det, fandt han også på råd for København.

Danske Lov gjaldt jo, hvor den ikke var ændret ved senere lovgivning. Den sagde, at sogneboerne var pligtige til at betale udgifterne til deres kirkes vedligeholdelse, altså sogn for sogn. Fischer udvidede vedligeholdelsespligten til også at omfatte nyt kirkebyggeri, hvor det var påkrævet, igen sogn for sogn. Det godkendtes ved kgl. resolution, at der kunne lånes til nye kirkers opførelse. Når

Skt. Stefans kirke, indviet Skt. Stefans dag eller 2. juledag 1874, udvendig en rød murstenskirke, lidt duknakket. Den var rummelig takket være pulpiturene, der kunne være 1200, hvoraf 500 kunne sidde ned. Kirken skulle bringe kristendommen til sognets mange fattige hjem som »det Salt, der bevarer de endnu god Hjem, og den Ild, der renser de fordærvede«, hed det i Illustreret Tidende 1872/73, s. 377.

Alterbilledet er Anton Dorphs »Kristus hos Marta og Maria i Bethania«. Arkitekt var bygningsinspektør Ludvig Knudsen. Det hed sig, at kirken »agtes opvarmet ved Ovne«, de kom næppe lige straks. Kirkerummet er idag lyst og let. Billede hos Pastor Erik Andersen, Ørbæk.

kirken stod færdig, kunne der da lignedes til lånets nedbringelse. Sådan gik man frem ved de 3 sidste kirker i 1870'erne, fordi det var den eneste måde til at få penge nok. Der blev i alle tilfældene begyndt som før med indsamlinger, hurtigt blev kommunen søgt om grund og penge, de kom gerne, snart søgtes også staten, men der kneb det. I stedet kom lånemuligheden. Der var den hage ved det, at kirkerne især var tiltrængt, hvor der var få velstillede. Vel skulle der noget til, før man blev skatteyder, og til de 3% i kommuneskat skulle betale tillægget i kirkeskat, men jævne folk kunne komme til at punge ud.⁶

På de vilkår kom så 3 kirker, St. Pauls, St. Jakobs og St. Matthæus kirker, så kirkerne i 70'erne svarede nogenlunde til stadens tilvækst; men årene før var der oparbejdet underskud af kirker, de 3 kirker blev til dels til ved afbetaling, og først i 1890 fik byen igen en kirke. Afstanden mellem de stadig flere tilflyttere og præsterne ved de få kirker blev større. Vel var der ikke mange, som meldte sig ud af folkekirken eller undlod at bruge den ved de vanlige lejligheder, selv om socialisterne først i 70'erne var stærkt kirkekritiske, fordi kirken ikke som dens Herre stillede sig på de fattiges side. Kom småfolk i kirke, blev de behandlet på samlebånd, dåb og fælles begravelser af flere på én gang, samt bunkebryllupper. Lad så være, at den ordening kunne være nødvendig, og at den hang sammen med en helt utidssvarende form for aflønning af præsterne, som ikke kunne ændres under den fastlåste politiske situation.

Men nu til de 3 kirker. Fra Trinitatis sogn var der som nævnt 1858 udskilt et nordre sogn, med egen sognepræst og fast kapellan. Men beboerne dér fik lige langt til kirke, fik blot egne præster. 28/9 1868 fik en komite for en ny kirke lov til at opsætte indsamlingsbøsser til den i alle stadens kirker. Okt. 1872 bifaldt ministeriet, at den kommende kirke kaldtes *St. Pauls kirke*. Men alt dette rakte ikke langt.

Var det kommunens sag at bygge nye kirker?

Det blev Københavns kommune, der satte skub i sagen om nye kirker. 19/6 1872 skrev borgmester L. C. Larsen⁷ på magistratens vegne til kirkeministeriet. Administrativt var kommunen blevet inddelt bedre af hensyn til skatteopkrævning, og der var tillige tænkt på ordening ved valg og fattigvæsenet. Men en bedre gejstlig inddeling viste sig tiltrængt. Byens stigende folketal havde ført til, at

kvarterer i 1600'tallet var tillagt Frue sogn, og i 1700'tallet var Vesterbro tillagt Frederiksberg sogn. Nu skød nye kvarterer op, hvor byens volde havde ligget.

Dér var det ønskeligt med et nyt sogn, men det burde ordnes midlertidigt for at undgå en slet, varig ordning. For en tid kunne de nye kvarterer høre til Frederiksberg og St. Johannes sogne. Der måtte ved udnævnelser af præster og kirkebetjente tages forbehold, så der kunne ske ændringer, uden at præsterne skulle have erstatning for løntab. Det var urigtigt, at Vesterbro var henlagt til et landsogn, så indtægter derfra tilfaldt de ansatte ved kirken der. De penge behøvede Vesterbro, og kvarteret burde også kirkeligt som kommunalt høre til København og få sin egen kirke. Kommunen ville da støtte den komité på Frederiksberg, der arbejdede for det, og give en byggegrund.

Der arbejdedes for ændrede kirkelige lønningsforhold udenfor København, men en ordning var ligeså tiltrængt der. Den største hindring for tiltrængte nye præsteembeder var, at der skulle lignede sogn for sogn, og fordelingen af lønindtægter mellem kirkerne var forkert. Jo længere en ordning trækker ud, jo vanskeligere bliver det at få den. Borgmesteren resumerede: Sognegrænser i den indre by burde ændres, mens voldkvarteret fik midlertidige sognedistrikter. Når sognepresteembedet og andre stillinger på Frederiksberg blev ledige, skulle det sikres ved forbehold, at sognegrænser og lønninger kunne ændres - ja hele byens kirkelige lønordning burde tages op til overvejelse.⁸

Navnlig dette sidste fik vist ministeriet til at betænke sig. Først 15/12 1873 bad det stiftsprovst C. Rothe med provst Fog⁹ fra Holmens kirke og en repræsentant fra magistraten om at tiltræde en kommission. Et halvt år efter rykkede stiftsprovsten og spurgte, om han var fritaget for det hverv. Han tilføjede, at i hovedstaden gik udviklingen så hurtigt, at den kirkelige myndighed alvorligt må imødekomme menighedens tarv. Sagen var så påtrængende, at hindringer for en ændring burde fjernes.

2/9 1874 hørte ministeriet også fra den nye borgmester for magistratens 1. afdeling, H. N. Hansen.¹⁰ Han havde været til gentagne drøftelser i ministeriet om kommissionens arbejdsområde: Alle lønforhold for samtlige gejstlige og betjente ved kirkerne, en omordning af sogneforholdene og selve kirkernes stilling hang sammen

dermed. Magistraten havde udpeget ham til at indtræde i kommissionen, og den havde udtalt, at den i høj grad fastholdt ønsket om, at samtlige nævnte forhold blev forhandlet.

10/11 1875 var kommissionen færdig. Den var ikke ganske enig om ændrede sognegrænser, men St. Pauls sogn skulle øges. Der blev da i præstepenge en indtægt på 3.000 kr., omtrent det præster fik i andre sogne. Bebyggelsen ville øges, dermed også indtægterne, så der kunne komme endnu en præst. Væsentligst var området omkring de sløjfede volde, her var behov for en hurtig og indgribende ordening. Tilsvarende gjaldt Frederiksberg sogn med 30.000 beboere og de 2 Nørrebro-sogne (Johannes og Stefans) med 35-45.000 mennesker, antallet af kirkelige handlinger understregede nødvendigheden af nye sogne med kirker og præster der.

Også Østerbro behøvede en kirke, en anden var tiltrængt mellem søerne og den indre by, mens Vesterbro skulle føres tilbage til København og blive et sogn, ligesom Frederiksberg burde have et nyt sogn. De ret konservative kirkefolk, det kunne H. N. Hansen også kaldes, vovede nytænkning, noget der først blev realiseret tyve år senere. Uanset om de nye kirker var færdige, skulle den skitserede sognedeling straks gennemføres ved kgl. resolution, og for hvert distrikt burde der ansættes en sognepræst og kirkebetjent. Det ville være højst glædeligt, hvis der blev holdt gudstjenester i interimistiske lokaler i offentlige eller private bygninger. Først sådan blev det en menighed tilstrækkelig klart, at det var alvor, og interessen ville vågne; meget afhang af, at de præster, der kom, havde praktisk greb. Midlertidigt kunne Kastelskirken og Sct. Petri kirke bruges, den sidste med højmesser på skift mellem den tyske og den foreløbige danske menighed. På Frederiksberg kunne Landbohøjskolen vel afse et lokale for det nye sogn i kommunen der, mens Vesterbro fortsat måtte bruge Frederiksberg kirke. Men en ny kirke i det kvarter stod allerøverst.

Komiteen gentog sluttelig, at en snarlig afgørelse var påtrængende, og fandt det hensigtsmæssigt, at indstillingen offentliggjordes i hovedtrækkene for at fremme drøftelser.¹¹

Den indstilling kan kun have understreget for Fischer, at ændringer i hovedstadens kirkelige forhold ikke var mindre påkrævet end i det øvrige land. Endnu var han ikke kørt fast med lovforsla-

gene derom. Men fem uger senere modtog ministeren biskop H. L. Martensens bestemte afvisning af kommissionens nytænkning.¹²

Biskoppen kunne godtage ændrede sognegrænser, men ingenlunde at der ansattes præster i nye sognedistrikter for at holde gudstjeneste i midlertidige lokaler, indtil der ved de nye menigheders hjælp kom nye kirker, og heller ikke skulle der ansættes præster efter, om de havde praktisk greb. Martensen fandt det uantageligt at ansætte præster, før der var kirker, de var ligeså nødvendige for menighedslivet som præster. Når en præst skulle begynde sit arbejde med at samle ind til kirker, så fik menigheden falske forestillinger om embedet. »Det lader sig heller ikke med Rette sige, at det er Menighedens Sag at hjælpe sig selv til en Kirke«, det kan »ingenlunde gjælde for en af Staten understøttet Folkekirke. Her var netop et Punkt, hvor Staten kan og bør gribe til med sin Understøttelse og derved sikre Udførelsen af, hvad der ellers ganske vil være overladt til Tilfældighedens Gang«. Der burde altså ikke ansættes præster i nye sogne, før det offentlige havde sørget for kirkerne. Men det lod sig gøre at ansætte flere præster ved de kirker, hvorfra der skulle udskilles nye sogne, sådan som det var sket ved forberedelsen til St. Pauls kirke.

Det votum kunne nok afskrække selv en driftig og dristig minister som Fischer fra at vove noget nyt. En nyordning af hovedstadens forhold var også af Fischer som hans to forgængere i embedet sat i anden række, efter at forholdene udenfor hovedstaden var ordnet.

To langsommelige kirkebyggerier.

Staten havde givet grund til *St. Pauls kirke* næsten midt i Nyboder, flådens folk forblev dog ved Holmens kirke. Komiteen med stiftsprovst Rothe som formand havde 1867 og 1871 fået i alt 50.000 kr. fra kommunen, især renter fra det Halske Legat og Niels Brocks legat til byens forskønnelse. 27/8 1873 spurgte finansministeriet, der ville sælge men ikke give nedslag i prisen, magistraten, om den ville købe et større areal, så kirken ikke blev klemt af nye høje bygninger, dens »monumentale Betydning« burde komme til sin ret. Kommunen købte, da der manglede en fri plads i kvarteret.

11/10 1875 kom kirkekomiteen igen til magistraten. Den havde indsamlet 113.000 kr., mest var kommet fra en enkelt giver. Den

Skt. Pauls kirke opførtes fra 1872 og blev indviet den 18. Februar 1877 med flere kgl. gæster. Byggeriet var sket efterhånden, som der kom penge. Udvendig stod kirken i røde mursten. Den var byens første basilikakirke, dvs. grundformen var en treskibet hal. Her er mindelser om 500-tallets kirker i Ravenna i Italien. Der var plads til 1600. Arkitekt var J. Gnudtzmann.

Man begyndte flot bl.a. med granitsøjler, men undervejs måtte der spares væsentligt. Varmeanlægget måtte kun »i yderste Nød« spares bort, det hørte til i en af stadens hovedkirker, skrev stiftsprovst Rothe. Kirken var »præget af Smagfuldhed med en passende Spar-somhed«, 29. juni 1998 skriver Illustreret Tidende 1871/72, s. 59. En altertavle var lovet. Idag står et stort krucifiks på alteret under en blå stjernehimmel. Bag det pryder en billed-frise apsisbuen. Det kgl. Bibliotek.

søgte om yderligere 20.000 kr. fra Niels Brocks legat. Byggeriet var oprindelig beregnet til at koste 160.000, men var løbet op til knap 209.000 kr. Anskaffelse af orgel var ikke indregnet og flere udgifter nok sat lavt.

Udvendig var kirken stort set færdig, indvendig stod de smukke granitsøjler, og murene var afpudset, ligesom tømrer- og snedkerarbejde var færdigt. Men der var ikke penge til maling og dekoration eller til glarmester, ur og varmeapparat, ej heller til den foreskrevne brolægning udenfor. Fik komiteen de 20.000, håbede den at kunne låne resten.

Skulle St. Pauls kirke behandles som St. Johannes og Trinitatis kirke ved den store restaurering, så kunne det søgte beløb ydes, og byggeriet havde »Betydning for en stor Del af Hovedstadens Befolkning«. Magistraten havde overvejet at betinge sig, at dermed blev byggeriet afsluttet, men opgivet det som noget for vanskeligt. I stedet fordrede den patronatet over kirken, når den var fuldført. Den vidste, at dette kunne medføre byrder, men det havde ofte haft kommunal som kirkelig interesse, at magistraten havde indflydelse på kirkernes forhold, og det kunne få betydning, at alle patronater samledes under én myndighed. H. H. Kayser,¹³ kirkekomiteemedlem og fremtrædende i borgerrepræsentationen (herefter BR) som på rigsdagen, beklagede, at ændrede vilkår havde øget udgifterne med 1/4. Men kirken ville forskønne byen og var højst nødvendig. Trinitatis kirke lå meget ubekvemt for det pågældende kvarter, hvor folk mest var uformuende. Derfor burde der støttes, selv om »Opførelsen af en Kirke paaligger hverken Staten eller Kommunen, men Menigheden«.

Forsamlingen tiltrådte enstemmigt magistratens indstilling.¹⁴

Der kom et efterspil, da stiftsprovst Rothe 30/10 1875 søgte ministeriet om godkendelse af, at magistraten fik patronatet. Bidraget var af største betydning, så den betingelse burde imødekommes. 1868 var patronatet for Trinitatis kirke også gået til magistraten, den dyre restaurering fik god støtte derfra. Vist var ordningen ved St. Johannes og St. Stefans kirker anderledes, hvor Sjællands biskop og Københavns Overpræsident, der udnævntes af regeringen, udgjorde patronatet. En samling af patronaterne var praktisk, mente Rothe. Ministeriet beklagede 31/1 1876 dog den stillede betingelse, ordningen ved de 2 nævnte kirker var »at foretrække«.

hvis der kom en samlet omordning. Ministeriet modsatte sig dog ikke ønsket, men bemærkede at en omordning overvejedes.

Det fik H. N. Hansen til at spørge ministeriet, om en ændring af patronatsforholdene var påtænkt. Byens øvrighed havde fra gammel tid fået patronat over kirker, hvor der ikke var særlige forhold. Her var rejst tvivl om, hvorvidt der var en særlig begrænsning ved St. Pauls kirke. 15/3 1876 bedyrede ministeriet, som næppe ønskede, at kommunen tabte interessen for at støtte kirkerne, at der ikke var tilsigtet nogen særlig begrænsning ved St. Pauls kirke. Reglen var som ved andre kirker.¹⁵

12/6 1876 kom St. Pauls kirke påny for i BR.¹⁶ Komiteen ønskede en bodeling med Trinitatis sogn, så ligningen fra Nordre distrikt kom St. Pauls kirke til gode. Den burde også have den halve sum fra salg af kirkegården og fra andet jordsalg. Endelig ønskede komiteen at låne 23.000 kr., som den manglede. Den samlede magistrat indstillede til BR, at fra 1876 fik St. Pauls kirke ligningen fra Nordre distrikt, samt at lånet blev ydet. Det var »billigt og stemmende med Lovgivningen, at Nyboder-Distriktet - *naar St. Pauls kirke er fuldført og Nyboders Rode henlagt til dette Sogn - paalægges Ligning*«, for at få lånet betalt. Behovet blev sat til 36.000 kr., d.v.s. til vedligeholdelse. Magistraten lagde 4.000 kr. oven i til fremtidig anvendelse for patronatet. Lånet kunne klares over tretten år.

Kayser beklagede, at opførelsen af en ny kirke blev betragtet som uvedkommende for stat og kommune, og at de fornødne midler måtte hentes fra de pågældende sogne. Overretsprokurator Herforth¹⁷ fandt det forkert, at private kunne stille sig i spidsen for et byggeri og fordre mere og mere af kommunen. Kirkebyggeri burde være »en kommunal Sag, og Kirkerne burde ikke ejes af de enkelte Sogne, men af den samlede Kommune«. Hele byen burde betale St. Pauls kirke. Vel var det bedre, at folk betalte til den kirke, der var i deres sogn, men det var heller ikke rigtigt. Borgmester H. N. Hansen svarede, at både lån og ligning var drøftet i magistraten, der havde erkendt, at der »ikke lod sig paavise anden Udvei, og at den anviste Vei støttede sig til en gjældende Praxis«. Sagen var ikke til kommunens afgørelse, blot til udtalelse. Han ville ikke berøre spørgsmålet om de kirkelige ejendomsforhold, herom var der afvigende meninger, men måtte afvise, at kirkebyggeri var en kommunal sag. Der kunne ikke kræves støtte fra kommunen til det, det vil-

le også være ubilligt med så ringe en indflydelse, som kommunen havde i alle kirkelige sager. Alle, undtagen 3, tilsluttede sig magistratens udtalelse.

7/8 1876 bifaldt ministeriet en ordning for kirken svarende til, hvad kommunen var kommet frem til. Komiteen måtte ifølge kgl. resolution optage et lån på 40.000 kr., og når kirken var fuldført, måtte der lignedes til forrentning og afdragene. Renter af lånet måtte komiteen selv skaffe pengene til indtil da, det var jo udbetalt under byggeriet.¹⁸

Kirken på Vesterbro havde en noget kortere forhistorie. Foranlediget af en præsts indlæg i »Fædrelandet« samledes en privat kreds 24/9 1868 for at drøfte delingen af Frederiksberg sogn. I avisen stod, at den trykkede menighed måtte tage initiativ og bringe ofre, men regeringen og kommunen kunne da støtte.

Sidst i 1869 blev det til et offentligt møde for at få større tilslutning. Behovet blev erkendt, men der kom forslag frem om at få flere præster eller om, at det offentlige skulle tage fat. Forfatteren til artiklen i »Fædrelandet« talte imod en stor og dyr kirke og for flere mindre kapeller og bedesale. En stor kirke til 200.000 kr. voldte også andres betænkelighed. Det videre arbejde sinkedes af, at initiativtagerne deltes på, om der skulle et eller to nye sogne, og af at hele sagen var set for meget ud fra Frederiksberg.

Arbejdet for Vesterbro-kirken blev dog fastholdt. Juni 1870 fik Københavns kommune henvendelse om en grund. Magistraten overvejede sagen, og 9/2 1872 svarede den komiteen, at den var villig til at hjælpe, hvis det blev en rummelig kirke med plads til 1500-1600 mennesker, siddende og stående. Den advarede komiteen mod at købe grund, i så fald fandt magistraten sagen aldeles uvedkommende den ordning af de kirkelige forhold i staden, som den arbejdede hen imod.¹⁹

19/4 1875 fik magistraten henvendelse fra en seriøs kirkekomite med folk fra Vesterbro og på Frederiksberg. Sagen kom for BR 20/12 1875. Magistraten ville imødekomme ønsket om en egen kirke for de 17-18.000 mennesker på Vesterbro, der var henvist til den lille kirke på Frederiksberg, det nye sogn måtte så udskilles derfra. Der taltes nu om en lidt mindre kirke, med plads til 1200-1400. Blev der tilkøbt en grund, så kunne der tilbydes en egnet byggegrund.

St. Johannes kirke havde fået grund og godt 50.000 kr. fra legaterne, St. Pauls 70.000 kr. på samme vis. Magistraten fandt sig ubetinget opfordret til at støtte det nye kirkebyggeri »af Betydning for et stort Antal af Hovedstadens Befolkning«. 30.000 kr. kunne komme fra de to legater og »af Kommunens Midler 30.000 Kr.« Forud var det drøftet, om kommunen kunne yde »direkte Pengetilskud til nye Kirker«. Men hele magistraten var enig om, at projektet »i højeste Maade fortjener Støtte« og snarest bør gennemføres. Et flertal var for, at kommunen ikke afholdt sig fra at »yde et moderat Bidrag«, afhængig af om befolkningen viste projektet sympati, der var på Vesterbro også meget velhavende folk. Forudsat var, at Vesterbro blev et eget sogn og fik en stor kirke, at der indsamledes 60.000 kr., og at kommunen kunne billige tegningerne, samt at magistraten overtog patronatet. Ved sin henvendelse havde komiteen oplyst, at den håbede på tilskud fra kommunen såvel som fra staten.

I BR gik sagen direkte til 2. behandling, der fandt sted 17/1 1876 og uden stor principiel debat.²⁰ Sadelmagermester P. C. Olsen²¹ var betænkelig ved, at der kun ventedes indsamlet 60.000 kr., det burde være 100.000 kr., især når der for første gang ydedes til en kirke »af Stadens Midler, det vil sige af Indkomstskattens Beløb«. Der forelå jo også et kirkeprojekt på Østerbro. Oberst R. Collstrop,²² medlem af kirkekomiteen, fandt magistratens forslag heldigt. Han håbede, at de 60.000 kr. kom ind, interessen ville stige, når byggeriet kom i gang, der kunne også optages lån »at forrente og afbetale af den nye Menighed«.

Borgmester Hansen mindede om, at magistraten først havde forudsat en større kirke, den mindre kunne vel bygges for 160.000 kr. Når kommunen kom med 60.000 kr. var det afhængigt af, at der indsamledes samme beløb, og den burde ikke yde mere. Der manglede kun 40.000 kr. Olsen mindede dog om, at kommunen før havde ydet rentefri lån. Uden at stille forslag derom talte han for, at kommunen betragtedes »som een stor Menighed«, folk søgte jo de præster, der tiltalte dem, uanset afstanden.

Magistratens indstilling vedtoges enstemmigt.

Med det løfte i ryggen trådte komiteen offentligt frem 1/2 1876 og bad om støtte. Pæne borgere, de 13 fra Vesterbro og 11 fra Frederiksberg, deriblandt provsten P. E. Hall. Formand var hans broder, den kendte nationalliberale politiker C. Hall.²³

En nemmere kirkesag.

Vi må forlade Vesterbro og gå til Østerbro. Her var Frimodt i spidsen for nok en komite om en ny sogneudskillelse fra det store St. Johannes sogn. 21/12 1875 henvendte den sig til kommunen og mente, at den var i fuld overensstemmelse med myndighederne, når den søgte at indsamle størsteparten til en ny kirke; men den håbede på kommunal bistand, dels ved at få en grund fra Østerfælled, der tilhørte kommunen, men stod til rådighed for militære øvelser, dels fra legater »eller andre Offentlige Midler«. Man må på Østerbro have kendt til, hvad der var givet på Vesterbro.

Ansøgningen var begrundet med, at nu hørte ca. 37.000 mennesker til Johannes sogn. Gennemsnitligt var der på en søndag 41 ministerielle, dvs. kirkelige, forretninger, og folketallet tog stærkt til. Der burde her bygges en lidt større og bedre udstyret kirke end Stefanskirken, navnlig med varmeapparat. Det var heldigere for en »tildels ikke ganske jevn Befolkning« og for de smukke omgivelser, så der blev brug for 150.000 kr. og en byggegrund. På to år var indsamlet 110.000 kr. til Stefanskirken med 1200 sidde- og ståpladser, det samme beløb håbede man igen at få, men næppe derudover så kort efter den første indsamling. Der kom da til at mangle 40.000 kr. Efter at sagen var lagt frem i menigheden 15/12 1875, var der på tre måneder givet ca. 70.000 kr. Et andet bevis for interessen for den nye kirke var, at præsterne og kirkebetjentene ved St. Johannes kirke havde lovet at afgive det, der ellers tilkom dem i løn, til det påtænkte sogns ansatte.

Magistraten, der havde set tegninger og planer for kirken, fandt også her god »Anledning for Kommunen til at yde sin Bistand«, så meget mere som befolkningen tydeligt var positiv. Den foreslog at give 20.000 kr. fra de to legater og andre 20.000 kr. »af Kommunens løbende Indtægter«. Den fandt det sandsynligt, at kirken var bygget inden to år, og at den blev opført som tænkt med mindst 800 siddepladser, mens den forbeholdt sig at tale med om sognegrænserne, og at den fik patronatet for kirken. Dertil kom så, at der blev givet byggegrund af »Stadens Fællede«, hvad »Krigsministeriet ... Intet havde at erindre imod«.

Sagen gik direkte til 2. behandling, hvor der 22/5 blot kom kirkeplanen uvedkommende petitesser frem.²⁴ Magistratens indstilling tiltrådtes enstemmigt af BR.

13/6 1876 kunne komiteen meddele, at der til kommunens 40.000 kr. var indsamlet 83.000 kr., og den ventede at få 12.000 kr. mere. 25/4 ansøgte den ministeriet om at låne de sidste 25.000 kr. til kirken på vilkår som ved de andre kirkebygninger, samt at lånet blev ydet ligeså gunstigt som i 1861 ved St. Johannes kirke dvs. rentefrit. Ministeriet hørte magistraten, der indstillede, at lånet blev på 40.000 kr. for at få en kapital til kirkens vedligeholdelse. Forrentning og afdrag krævede 4.000 kr. årligt, så lånet var væk på 13 år ved et tillæg til kommuneskattens 3% med mellem 1/7 og 1/8%.²⁵

Det blev løsningen, efter at en anden mulighed først var forsøgt med et statstilskud på finansloven. Fischer havde ikke fået sine kirkelove igennem 1875/76. Under forhandlingerne havde han nævnt, at forholdene i København overvejedes og ville blive fremmet mest muligt. Men da han ikke fik vedtaget forslaget om landsbypræsternes lønninger, så gik han administrativt i gang med det mest fornødne, en lønudjævning. Når gode embeder blev ledige, tog han en del af indtægterne til fordel for de dårligt aflagte embeder. Venstre var utilfreds, så blev ministeriet mindre interesseret i en lønningsslov, hvor Venstre kunne tale med. Det stred også mod grundlovens ord om, at kirkens forhold ordnes ved lov.²⁶ Der blev konflikt, som dog jævnedes.

Statens forpligtelse ved kirkebyggeri?

I den samling, 1875/76, måtte ministeren i folketinget høre skarp kritik af den kirkelige administration i København fra venstremanden Th. Nielsen. Han forstod, at der måtte ydes statstilskud til kirker for fattige hedeboere, men i København sløsedes der ved administrationen af de velhavende kirker. Fischer svarede, at dér havde længe været »stor Trang til en Reform«, for præsterne var en virke-

Skt. Jakobs kirke på Østerbro var opført »i gotisk Stil... I den gennemgaaende mest velstillede Del af Skt. Johannes Sogn«; der var dog også uformuende i sognet, f.eks. i Lægeforeningens boliger, skrev man. Det første krævede så en stor kirke med varmtvandsanlæg, det sidste kunne begrunde ansøgningen om statsstøtte. Christian IX var med både ved grundstensnedlæggelsen og indvielsen den 23. Juni 1878. Foto Peter L. Petersen efter 1893. Det kgl. Bibliotek.

lig sjælesorg umulig i de store sogne. Behovet for forandring er »almindelig erkjendt«. Det havde kommissionen om nye sognegrænser vist, den foreslog fire nye sogne, der var udarbejdet en plan for kirkegårdenes forhold, og derefter var der behov for en 3. kommission, som i det hele skulle overveje hovedstadsområdets kirkelige forhold.²⁷

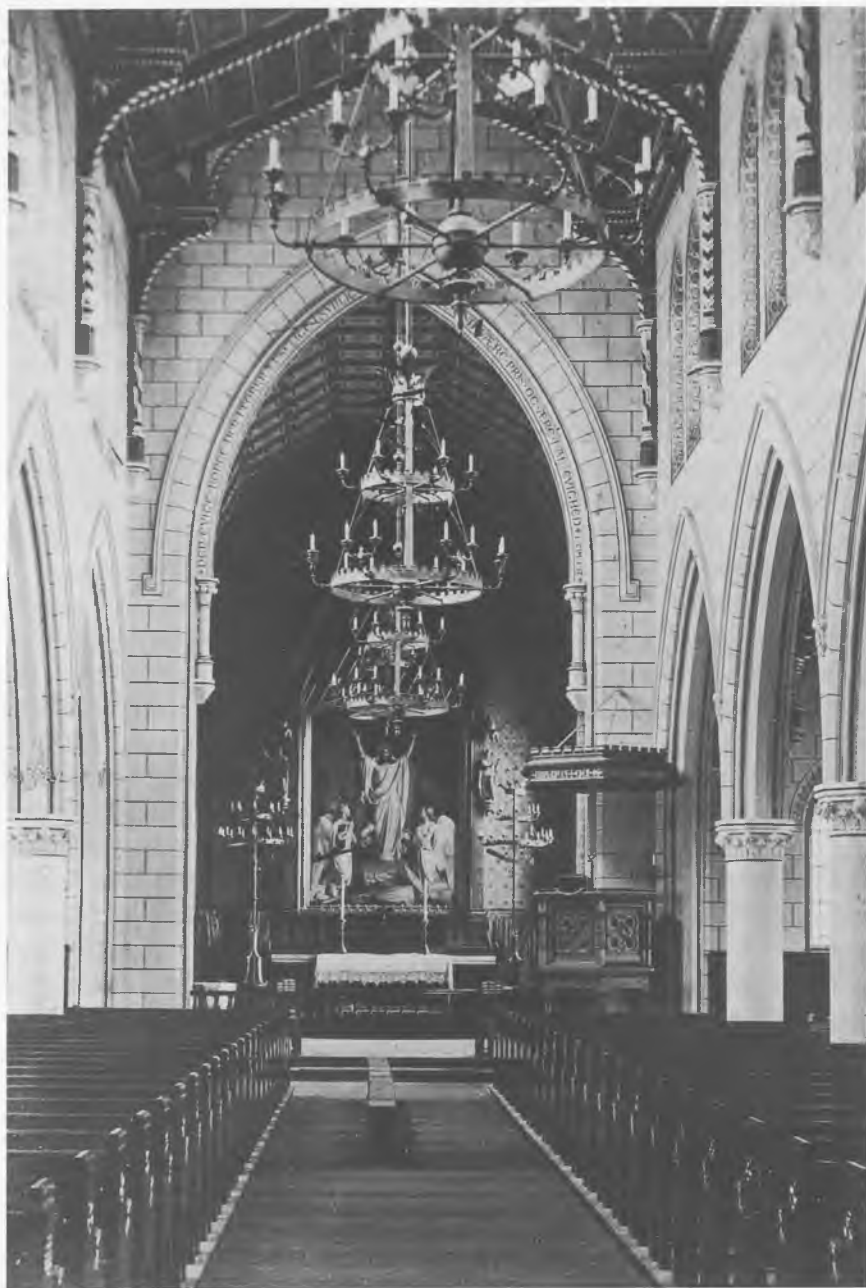
Vel som et forsøg optoges i samlingen 1876/77 på finanslovforslaget 1877/78 en bevilling på 25.000 kr. til St. Jakobs kirke. (Fra Vesterbro havde man søgt at komme med, men søgte for sent til også at komme med på forslaget til tillægsbevillingslov, svarede ministeriet). Men her prøvede ministeriet noget nyt og begrundede det sådan: Trangen til flere kirker og præster var ofte søgt afhjulpet, lige fra 1858, hvor Trinitatis sogn formelt var delt, og til det rentefri lån til Johanneskirken, mens Stefanskirken var bygget uden offentlig støtte. St. Pauls kirke opførtes for indsamlede penge, legater fra kommunen og »et Lån«, og til den kirke på Vesterbro, som kommissionen havde fundet mest tiltrængt, var der indsamlet 60.000 kr., og det samme havde kommunen lovet. På Frederiksberg havde ministeriet sørget for, at en sogneudskillelse lettere kunne ske, ved at tage forbehold for lønændring ved udnævnelsen af ny sognepræst i 1876. Kommissionen havde videre foreslået en kirke på Østerbro, og Fischer beskrev udviklingen der: Den direkte gave fra kommunen forudsatte en godkendelse fra indenrigsministeriet. Der manglede 40.000 kr., komiteen havde søgt om 25.000 kr. fra statskassen, og den bevilling støttede ministeriet, grundlovens § 3 »indeholdt Tilsagn om Understøttelse af Folkekirken«, og jævnligt havde statskassen støttet kirkeprojekter »navnlig udenfor Kjøbenhavn«.²⁸

Finansudvalget udbad sig 25/10 1876 nærmere besked om, hvilke midler kirkerne i kommunen havde, og hvordan der lignedes til dem på menighedsmedlemmerne. 8/1 1877 forelå svaret: Kirkerne indtægter var renter af kapitaler, kun et par kirker havde større overskud, der opsparedes til forestående restaureringer; derudover var kun Frue Kirkes landgilde og tiendeindtægter af betydning; indtægter kom fra udlejning af kirkernes stolestader og betaling for brug af kirker og kapeller ved begravelser, mens den væsentligste indtægt for de fleste kirker kom fra kirkegårdene udenfor staden. Ministeriet nævnte Danske Lovs bestemmelse 2-22-64 om

sogneboernes pligt til at yde, hvad der behøves til sognekirkens vedligeholdelse. Bestemmelsen var ofte brugt ved restaureringer, og der var ydet lån, mens udgiften til deres nedbringelse var pålagt sognets beboere, der tilhørte folkekirken. Kirkernes gæld kom mest fra lånet til St. Johannes kirke, fra et lån til Trinitatis kirkes istandsættelse og fra lånet til opførelsen af St. Pauls kirke, hvor udgifterne skal pålignes beboerne, når sognet er oprettet, og kirken står der.

Den sidst nævnte nye praksis blev slet ikke drøftet, men ved 3. behandling i folketinget foreslog Venstre-flertallet, at bevillingen på 25.000 kr. udgik.²⁹ Hertil sagde Fischer: Det er »udenfor al Tvivl«, at der må flere kirker til, især udenfor den gamle by. Der var opført nogle, men folketallet var vokset stærkere.³⁰ Chr. Berg, flertallets ordfører, sagde: Andet er ikke oplyst, end at der til byens kirker lignes 2.000, 4.000 og 5.500 kr. Det øvrige land skulle i forhold dertil kun bruge godt 100.000 kr., men må til kirkerne betale helt anderledes trykkende beløb. Det var Berg uforståeligt, at just for en velhavende menighed støttede kommunen byggeriet. Vil indenrigsministeriet godkende, at folk fra andre trossamfund over kommuneskatten skal bidrage til det?

Borgmester H. N. Hansen afviste, at kommunen handlede tilfældigt. Magistraten er byens øvrighed for nogle kirker, hvor den har patronatet, mens BR træffer afgørelse om bevillinger. Den bruger til kirker »Midler, som vel ikke i Almindelighed hører under Kommunen, men Legatmidler, der er skjænkede til almennyttigt Brug«. De kunne fx. bruges til broer eller teatre, hvis kommunen ikke havde interesse for sine kirker. Berg afviste at yde statsmidler, fordi kommunen gav af sine penge, men det havde der været enighed om i kommunen, sagde borgmesteren. Ifølge loven skal dens budgetter ikke approberes af indenrigsministeriet. Vi har givet fra legater, hvis fundatser giver hjemmel til det, og har også ment os berettiget til »at tage nogle af Kommunens egne Midler«. Det har vi fundet rimeligt, når pengene ellers skal hentes fra det enkelte sogn og ikke fra hele byen, uden at vi er kommet i kollision med grundloven. Ganske vist svarer folk fra andre trossamfund kommuneskat, men kommunen er dog ikke uberettiget til »at anvende sine Midler i de Øjemed, den finder rigtigt«. Kirkerne led næppe skade, hvis staten finder de københavnske kirker uvedkommende. Men spørger man,

hvem der står bedst, rigsdagen, som nægter det lille bidrag, eller kommunen, så står den sidste ikke dårligst, sluttede H. N. Hansen.

Th. Nielsen indvendte, at de omtalte legater kunne bruges til andre kommunale formål som kommunens ejendom. Forholdet mellem kommune og kirke må afklares, før der kan gives bevilling. C. C. Brix, cand.theol. og skolemand, mente, at indsigelse mod kommunal støtte til kirker lige så fuldt gjaldt statsstøtte, den kommer også fra alle trosbekendere. Th. Nielsen replicerede: Grundloven siger, at staten skal understøtte folkekirken, men ingen steder siges det, at det skal kommunerne også.

Fischer var kort: Når grundloven taler om støtte af en gudsyrelse, der ikke er vedkommendes egen, taler den om »personlige Bidrag«. Når forholdene i andre københavnske sogne er nævnt, så ændrer det ikke ved trangen til en kirke på Østerbro. Der betales sogn for sogn, og sognene vedkommer ikke hinanden. Det er noget andet, om der bør ændres ved det. Også Berg kom igen: »H. N. Hansen og jeg er enige om, at ingen skal svare personlige skatter til kirkesamfund, de ikke tilhører. Man må da bebrejde kommunen, at den af sin formue støtter byens kirker. Det er rigtigt, at grundloven siger »at Staten kan gøre det«, og ved love kan vi pålægge borgerne at gøre det, det kan kommunen ikke. Når den da støtter kirkebyggeri, har staten ikke grund til det. Selv om der kom fælles ligning for København, ville dens borgere yde forsvindende lidt, blot få procent af, hvad landboerne skal betale i kirketienende. Betalte byen tilsvarende, blev der penge til mange nye kirker. Tinget skal overveje, om der er grund til at støtte, og det er der ikke. Kirken kommer alligevel, uden at nogen overbebyrdes. Derfor skal man ikke ved statsstøtte øge skatten landet over.

Bidraget blev da nægtet med 61 stemmer mod 28.³¹ Derefter ansøgte ministeriet om tilladelse til at låne 40.000 kr.³²

Skt. Jakobs kirke rummede 1400, heraf 800 siddende. Dens opgave var også »at hæve en forsømt Befolkning fra alle Laster, som Følge af legemlig og sjælelig Forsømmelse«, skrev Illustreret Tidende 1875/76, s. 463. Søjlerne var af Faksesten, væggene var malede, så de lignede kvadersten.

Her samlede Peter Krag en stor menighed. En indsamling til hans sølvbryllup førte til en ny kirke i sognet. Altertavlen af Carl Bloch forestiller Kristi opstandelse. Kirken står idag hvidkalket indvendig. Foto Johannes Petersen 1893. Det kgl. Bibliotek.

To tvivlsomme finansieringsformer.

Ansøgningen om lån blev vel modtaget, men når der også skulle lånes til Vesterbro-kirken, så ministeriet sig da ikke i stand til at udlåne mere end de 25.000 kr. Det håbede, at komiteen på anden vis kunne skaffe de 15.000 kr. til et vedligeholdelsesfond. Ved kgl. resolution 3/12 1877 udskiltes St. Jakobs sogn som selvstændigt, og det tillodes, at der blev optaget et lån på 40.000 kr. at forrente og afdrage af det nye sogn. Efter ansøgning fik komiteen lov til at kalde den nye præst. 8/12 1877 havde den skrevet til ministeriet, at den havde søgt at undgå lån, for beboerne hørte ikke til stadens velstående befolkning. (Andet var vel antydnet, da sagen startede med plan om opførelse af en stor og smuk kirke). Universitetskvæstoren blev sat i gang med at udfærdige en obligation til Sorø Akademi, som skulle udlåne pengene.³³

Ved indvielsen sagde biskop Martensen, hvad han i skrivelser havde anført, offentligt: »Staten burde have bygget dette Kirkehus«.

20/8 1877 måtte kommunalbestyrelsen atter drøfte *Vesterbro-kirken*.³⁴ Indenrigsministeriet gav anledning dertil, det havde fra kirkeministeriet fået til udtalelse komiteens ønske om et lån på 100.000 kr. til kirken, for kommunen skulle garantere for, at den halvårige ligning til renter og afdrag ville komme ind fra den dag, kirken var taget i brug. Kirkeministeriet så ingen anden udvej end at optage lån, håbet om statsstøtte var glippet, og kirken var aldeles nødvendig. Ministeriet så ikke rettere end at bestemmelsen i Danske Lov om sogneboernes pligt til at betale til deres sognekirke, hvad der var nødvendigt, ved en kgl. resolution kunne udstrækkes til også at yde til en ny kirke et fornødent lån, til renter og afdrag kunne der først lignedes, når kirken stod der som sognekirke. Kirkeministeriet havde ønsket at høre indenrigsministeriet om kommunens garanti for at pengene kom til lånet. Her var intet problem.

Om sagen anførte magistraten: Oprindelig var udgiften til kirken ansat til 180.000 kr., hvoraf private og kommunen betalte hver 1/3, resten var tænkt lånt, nu var der tale om 220.000 kr. Udgifter til kirkens indre udstyr mente komiteen at kunne samle ind til. Magistraten fandt en smuk og anseelig kirke ønskelig, og ministeriet havde midler til at udlåne 100.000 kr. Men deraf burde 20.000 kr. afsættes til vedligeholdelsesfond. Spørgsmålet var, hvor meget der

årligt kunne pålægges sognet. 7.000 kr. ville betyde en ligning af 1/7% af skatteindtægten, som i de andre nye sogne, men gælden burde ikke betales over for lang tid.

Den nævnte garanti betød, at kommunen overtog ligningen og sørgede for indbetalingen, om fornødent også ydede forskud. Det burde kommunen ikke vægre sig ved, forudsat »at Ministeriet tilvejebringer behørig Hjemmel for Ligningens vedvarende Opkrævning«. Det var hovedpunkterne i magistratens indstilling til BR.

Professor W. Scharling³⁵ lagde for: Der var præcedens for ligning på det enkelte sogn, men følgen deraf var principstridig, for beskattningen i byens kvarterer blev forskellig. Det var rigtigt, også under hensyn til den hyppige flytning, at betragte alle sogne som en helhed. Hertil indvendte H. N. Hansen: Danske Lov siger, at der skal lignedes på det enkelte sogn, det var lovhjemlen for ligningen, der vel ikke var »ganske klar«. Ved fortolkningen kunne man nå til et andet resultat, men at drøfte det var ikke rigtigt, hvis man vil gavne sagen. Det gjorde overretsprokurator Herforth alligevel: Danske Lov tager sigte på landsbykirker, og man kan vanskeligt ligne til nybyggeri, når »Loven alene taler om Reparationer«. Vi har fået en uheldig praksis. En komite kommer til kommunen og beder om støtte, efterhånden om mere og mere og også om lån. Skal kommunen eller de enkelte menigheder tage affære? Når alt andet løses under ét i kommunen, bør det også ske på det kirkelige område. Kun få kirker har sparet nok op, resten må drive en forunderlig handel med kirkegårdsjord. Ministeriet siger, at kommunen kun skal administrere, men garantien betyder, at den også skal stå i forskud. R. Collstrop, medlem af kirkekomiteen, kunne også ønske, at kirkebyggeriet blev en kommunal sag. Det kunne den bedre klare end private. Lånet burde forhøjes til 120.000 kr.

Borgmester Hansen glædede sig over, at kommunen stadig mere hjalp til ved opførelsen af nye kirker. Magistraten strakte sig her længst muligt, for nye kirker måtte have kommunens interesse, selv om den her ikke var forpligtet. Staten hævder, at det er dens interesse, men gør intet. Om kirkeprojektet var der forhandlet med kommunen lige fra starten, men det var et forholdsvis ringe beløb, der var samlet ind. Skibsreder I. Strandgaard³⁶ mente, at det var statens sag at bygge kirker og ikke kommunens, mens Herforth sagde, at det måtte blive en kommunal sag, for kirkerne kunne ikke fortsat

leve med så knappe forhold. Behandlingen måtte fortsættes en anden dag, hvor resultatet blev som for St. Jakobs kirke, hvor der i mellemtiden var truffet afgørelse. Her skulle så lignedes 100.000 kr. og 20.000 kr. mere til vedligeholdelsesfond, så der årligt måtte lignedes 7.500 kr. i 26 år, først da blev lånet betalt ud.

Igen endte det med enstemmig vedtagelse af den sag.³⁷

Vi kender nu vilkårene, hvorunder København fik tre kirker i 1870'erne. Der kom nyt til, først at kommunen udover de diskutabile tilskud fra legaterne var gået med til direkte tilskud fra kommunekassen. Dernæst kom den udvidede tolkning af Danske Lov 2-22-64. Sogneboernes forpligtelse til at yde tilskud til deres sognekirkes nødvendige vedligeholdelse udstraktes også til at omfatte »Ydelse af de fornødne Bidrag til Forrentning og Afdragnings af det Kirken i Anledning af dens Opførelse paadragne Laan«, vel at mærke når det nye sogn var oprettet og kirken taget i brug. Den forståelse havde ministeriet »antydte i Skrivelse 14/12 1875 ang. en eventuel Ligning af Udgifter til Voel Kapels Opførelse paa den paagældende Menighed«³⁸ og i lighed dermed var det bestemt, da St. Pauls kirke lånte de 40.000 kr. til kirkens fuldførelse, sådan hed det i en skrivelse om Vesterbro-kirken 15/3 1877. Begrundelsen for, at Danske Lov anvendtes, var, at ministeriet »ikke seer nogen anden Udvei« til at rejse penge til »Opførelsen af den paa Grund af den tiltagende Folkemængde aldeles nødvendige Kirke«.

25/10 1880 kom man til vejs ende på Vesterbro. Ved kgl. resolution oprettedes *St. Matthæus sogn* på de vilkår, at sognet kom til Københavns kommune, at sognets grænser blev som fastlagt, hertil kom midlertidigt en del af voldkvarteret, ligesom lønninger til de 2 præster og kirkebetjentene og deres fordeling fastlagdes. Komiteen fik sit ønske opfyldt om at udpege sognepræsten, mens biskoppen fik bemyndigelse til at indvie kirken.³⁹ Før det søges belyst, hvordan det videre gik med nydannelserne fra kirkerne i 1870'erne må der nok et resume til:

Frimodts begejstrede menighed evnede hurtigt at rejse penge til to kirker, til Stefanskirken kom alt fornødent, St. Jakobs behøvede kun støtte fra kommunen og en tilladelse fra ministeriet til at låne. Meget sent kom de færre penge ind til St. Pauls og St. Matthæus kirker, som stiftsprovst C. Rothes og gehejmekonferensråd C. Halls fine komiteer kunne samle ind.

Skt. Matthæus kirke. Grundstensnedlæggelsen skete den 29. Marts 1878 under deltagelse af den kgl. familie. Kirken blev bygget i »norditaliensk Rundbuestil« og trods reduceret plan med plads til 12-1400. Pulpiturerne forhindrede, at forbilledernes byggestil med korsform kunne følges. Hvad det indre angik, var bestræbelserne »alt andet en puritansk Nødvendighed«, mente Illustreret Tidende 1877/78, s. 271. Arkitekt var L.P. Fenger.

Det 11 x 9 m store alterbillede malede Henrik Olrik fra 1882/83 i oliefarver på murværket, efter hans død fuldført i 1890 af Anton Dorph. Billedet forestiller Jesu bjergprædiken, som Matthæusevangeliet bringer i den længste form. Foto Kirckhoff. Skt. Matthæus kirke.

Velviljen på rådhuset mod kirkerne skyldtes nok, men ikke alene, borgmester H. N. Hansen, den havde hans forgænger L. C. Larsen da også haft. Men H. N. Hansen var en virksom kirkens mand på rådhuset, i kirkekommissioner og kirkekomité og på rigsdagen. Magistraten fulgte ham gerne, og dens indstillinger gik oftest enstemmigt igennem i BR. Her blev givet fra legater som kommunekassen, ja mange gik videre end magistraten med dens ønske om at samle på patronater og ville samle alle byens sogne under ét, nemlig kommunen. Det var som om grundlovens principper kun var opfattet af enkelte i BR og magistraten, og de havde det nok

som H. N. Hansen, at de også nærede tvivl især mht. lån ved kirkebyggeri, men ministeriet havde sagt dem, at den valgte fortolkning af Danske Lov var den eneste vej frem, derfor lukkede de som borgmesteren gerne øjnene for at fremme en god sag.

Allerede 1877 havde Berg gjort indsigelse mod, at kommunen støttede kirkebyggeriet, uanset om legater eller kommunekassen gav. Når kommunen imod grundloven direkte støttede og lod folk udenfor folkekirken betale til nye kirker, så var det let for Berg at gå imod statsstøtte. Politiske grunde førte i samme retning, for hvad København ofrede på kirker var kun lidt i forhold til kirketienden på landet. Den udvidede forståelse af Danske Lov blev betvivlet i BR, men ikke den gang anfægtet i folketinget. Det kom senere.

I 1880'erne søgte Venstre først at bringe regeringen til fald ved

Det ser ud som Skt. Matthæus kirke og skole blev bygget på bar mark, men der var karréer rundt om. I 1880 rummede sognet godt 20.000, i 1890 over 50.000. I kirken samlede Harald Stein 1880-1889 en af byens største menigheder, og for sognets vanskeligt stillede opbyggede han et stort socialt menighedsarbejde. Det kgl. Bibliotek.

visnepolitikken, ved at reducere bevillinger hårdt. Det gav regeringen Estrup lidt af et alibi for provisorier, så den uden at spørge folketinget tog til forsvaret, hvad den fandt nødvendigt. Det betød ikke, at alt gik i stå. 1887/88 enedes rigsdagen på kultusminister Jakob Scavenius' initiativ om bevillinger til nye kirker til fattige egne i Jylland, hvor afstandene var store. Her blev socialdemokraterne villige til stadig at yde, men ikke til »unødvendige« kirker i København.⁴⁰

Der forlød en del om store planer for nye kirker i hovedstaden. De lod sig blot ikke realisere.⁴¹ Men stiftsprovst Rothe og H. N. Hansen kunne ikke blot se til. I maj 1885 fik de dannet en nobel »almindelig Kirkefond« for hele byen, planen var flere kirker, to var mest aktuelle. Erfaringer fra de forudgående kirkeprojekter var ellers gjort sådan op, at indsamlingernes tid var forbi. Hurtigt søgtes kommunen om støtte.

Mens der afholdtes socialdemokratiske protestmøder mod flere kirker, i stedet var der brug for skoler, hospitaler og ældreforsorg, bevilligede BR 1886 en grund på Nørrebro og 60.000 kr., mens et lån på 60.000 kr., som siden kunne lignedes, var på tale.⁴² En privat indsamling var i gang, i februar var der samlet ind i alle byens kirker, mere forslog en velhavers store gave. Forudsat var også 60.000 kr. fra staten. Det gik regeringen med til, da der var mange fattige i det kommende sogn, også rigsdagen var for, men folketinget betingede sig just derfor, at der ikke lignedes på sognet. Sådan kom Hellig Kors kirke 1890, den første nye sognekirke i ti år. Derefter gik det kirkefond i stå, men der var 30.000 kr. i behold til den næste kirke.

Genvejene spærret - men fælles kirkeskat for hele byen?

Dermed var der sådan set sat bom for fremgangsmåden fra 1870'erne, lån til nye kirker under henvisningen til Danske Lov. Det erkendte kultusminister Jakob Scavenius og fremsatte et lovforslag om fælles ligning for København fra 1. april 1888, altså en udjævning mellem fattige og forgældede sogne og velstillede sogne ved en særlig kirkeskat, lignet alene på folkekirkens medlemmer. Den lov kunne få betydning, hvis det kneb med privat og offentlig støtte til kirkerne, sagde ministeren og talte om et meget stort fremskridt, på 1-2 år ville kirkernes lån være betalt, så blev der til nye kirker. Privates initiativ skulle stadig være det første, men ellers

ventede alle parter sig meget af loven. Folketinget havde sine betænkeligheder, loven blev midlertidig for fem år, så man fik erfaringer, og kirkestyrelsen måtte have en kontrollerende instans. Det kunne kun blive BR. Den blev forsigtigere; maksimalt kunne der efter loven årligt lignedes op til 1/5% af den skattepligtige indtægt. Det blev et enkelt år 1/8%, hvad der gav mislyde i BR, ellers blev der lignet fra 1/10 til 1/20% i den tid, loven var i kraft, den forlængedes for et år ad gangen i tre omgange. Reelt var kommunen den bestemmende efter lovens tolkning. I de otte år blev gælden på kirkerne betalt, 140.000 kr., og så kom reparationsarbejder på kirkerne, deraf 200.000 kr. til Vor Frelzers kirke, mens der til nybyggeri blev 13.000 kr. til Hellig Kors kirke;⁴³ det var alt.

Omkring 1890 havde en håndfuld kirkelige og begavede mænd overvejet hovedstadens kirkelige situation til bunds og var rede til aktion for at ændre den. De og byens præster gik sammen om en adresse til kirkeministeren om at få nedsat en kommission, der skulle gennemarbejde kirkens kår, og hvordan de virkelig kunne forbedres. Alle forhold skulle tages op. I de to år kommissionen sad, 1890-92, holdt de aktionslystne mænd - også en gruppe kvinder var i gang - sig tilbage, men belavede sig på at skulle samle ind til flere præster og til små kirker eller lejede sale. (Det var egentlig, hvad Rothes udvalg foreslog 1875, og hvad der omtrent samtidig var foreslået ved de første planer om Vesterbro-kirken). Nu kom kommissionen med brugelige forslag; men om der kunne og burde skaffes penge til ca. 10 eller 15 kirker var der ikke enighed. Ellers var forslagene en lønningsreform for de ved kirkerne ansatte, kirkeskat til byens kirker og for fem år, for at indvinde det store efterslæb, rundhåndet støtte fra kommune og stat til nye kirker. Modstanden mod de planer var et af oppositionens hovedpunkter i valgagitationen 1893, og fremskridtsfolkene, to socialdemokrater og tre liberale/radikale, besatte alle ledige pladser. Stort set gik det sådan valg efter valg, indtil flertallet blev vundet 1898.

Scavenius var 1891 afløst som kultusminister af den tammere juridiske professor C. Goos.⁴⁴ Ud fra flertallets forslag i kommissionen forelagde han tidligt i 1893 et lovforslag i landstinget, hvor partifællerne havde stort flertal. Der kom støtte fra akademikere og byfolk, socialdemokratiet gik bestemt imod, men fra to af tingets 18 store jordejere kom der et rungende nej til, at hele det øvrige land

H. L. Martensen, øverst tv., Sjællands biskop 1854-1884 og kgl. konfessionarius. Han mente, at staten var forpligtet til at bygge nye kirker. Det Kgl. Bibliotek.

H. N. Hansen, øverst th., borgmester 1873-1897, MF 1876-1879 og ML 1895-1910. Lige fuldt hjemme på rådhuset som i kirken, hvor der ikke skulle bygges sparsommeligt. Han mente, at hvis staten ikke ville støtte kirkebyggeri, så burde kommunen gøre det uden dog at være forpligtet. Det Kgl. Bibliotek.

J. C. H. Fischer, nederst, minister for kirke og skole 1875-1880. Skønt ateist blev han kirken en god mand, af embedspligt. Han kendte grundlovens ord, både at staten skulle understøtte folkekirken, men at borgerne ikke skulle svare personlige bi-drag til kirkesamfund, som de ikke tilhørte. Det Kgl. Bibliotek.

skulle betale kirkebyggeriet i den rige hovedstad. Goos genfrem-satte ikke forslaget, det var kvalt.

Men kirkesagens mænd og kvinder var rede til landet over at samle penge ind til hovedstadens kristning, den var næsten i materialismens og gudløshedens vold, hævdede de. Over århundredskiftet havde et noget bredere samvirke i Københavns Kirkefond indsamlet til 13 kirker, mens det helt eller delvist lønnede 21 præster. - Dertil kom, at brygger Carl Jacobsen bekostede Jesuskirken i Valby, i fornem stil efter de ældste kirker i Italien. Den blev 1891 sognekirke og familien fik her gravsted. Matadoren og grundtvigianeren C. F. Tietgen afholdt de store udgifter ved Marmorkirkens opførelse. Den indviedes i 1894 og var tænkt som et storslået grundtvigsk center i hovedstaden, mindre som sognekirke.

1894 førte forlig mellem moderate fra Venstre og Højre til, at Estrup så sig nødt til at gå af. I stedet kom en forligssøgende regering, med støtte i landstinget, indtil 1895 også med flertal i folketinget. Men den kom til uden at have et reformprogram parat, og folketingsvalget 1895 betød, at de forligssøgende kræfter tabte flertallet det sidste sted, hvor Venstrereformpartiet blev dominerende.

Loven om fælles ligning i København var midlertidig, og ministre søgte den forlænget, men sådan, at kommunen kun skulle høres om skatteudskrivningen, ikke have en hovedindflydelse, så der kunne holdes igen med penge til nye kirker. Det nye folketingsflertal ville ikke gå med dertil. I Reformpartiet var jyske landmænd imod, at tiendeplagede folk skulle betale til kirker i den rige hovedstad. Hertil kom ideologisk modstand mod det fra en radikal fløj. Partiets leder, den vestjyske skolelærer J. C. Christensen, havde problemer med at få fastlagt dets stilling til kirkebyggeriet i København, selv var han ikke i tvivl om, at der måtte tages fat derpå. Efterhånden blev det til, at når partiet virkede for en tiendeafløsning, så måtte det også følge grundlovens ord og støtte kirkebyggeriet i hovedstaden, ganske som i det øvrige land.

På rådhuset betød ændringerne i kommunalbestyrelsens sammensætning mere påholdenhed med støtte til kirkebyggeri, men lige til 1898 blev der givet grunde til nye kirker, derefter måtte der betales derfor, omend priserne var favorable. - På rigsdagen så Venstre, hvordan vælgerne i hovedstaden lod sig påvirke af modstanden mod støtte til kirkebyggeriet. Når modstanden var så stor, var

det til skade for kirken selv, at der blev udskrevet kirkeskat til byggeri. Det sagde partiet nej til, og hvor kommuner i hovedstad eller købstæder udover grund til en kirke også gav fra kommunekassen, så blev det afslag til statsstøtte fra Reformpartiet.

Jurister i Venstre anfægtede stadig stærkere den anvendte fortolkning af Danske Lov, der havde bidraget afgørende til Københavns kirker i 1870'erne. Den talte kun om ligning til de eksisterende kirker, ikke om nybyggeri. Højres kultusministre benægtede det og påpegede, at kunne de ikke over fælles ligning få penge til nye kirker, så kom de fattige sogne alene til at betale. Venstre stod fast, ligning kunne kun ske til de eksisterende kirker, ikke til nye kirker, heller ikke via lån.

Højres næstsidste kultusminister søgte loven om fælles ligning sat i kraft igen, så der kunne lignedes til gamle som nye kirker, og uden at kommunen kunne bremse det. Venstre sagde nej, og ministeren lod forslaget falde. Den sidste kultusminister i regeringen de 15 sidste måneder før systemskiftet 1901 kom med forslag om loven udformet sådan, som den var vraget af hans forgænger, så der kunne lignedes alene til eksisterende kirkers vedligeholdelse. Det manglede der i høj grad penge til, især til Vor Frelzers kirke. Han fralagde sig ikke ganske den anvendte fortolkning af Danske Lov, her var tvivl, omend ikke hos ham selv, men han ville ikke bruge bestemmelsen og lade ligne til nye kirker.

Hermed var Højres positioner ved kirkebyggeri helt opgivet. Væk var kommunal støtte dertil, brugen af Danske Lov var stækket, og muligheden for at udskrive kirkeskat i København lagt til side. I stedet var indarbejdet en praksis om, at staten støttede kirkebyggeriet i København som i det øvrige land. Dermed var grunden ryddet, og det systemskifte, som kunne forventes, kunne begynde helt frit overfor de opgaver, som kirken mødte i hovedstaden.

Sidst må det først stillede spørgsmål besvares. Vi har set ministeriet gå ud over, hvad Danske Lov tillod, at udgifterne til kirkens vedligeholdelse kunne lignedes på sognets beboere, ved også at tillade ligning til de 3 nye kirker, som var tiltrængt. Det blev gjort til praksis at en kirke opførtes takket være lån, og når kirken var indviet kunne der lignedes til afdrag og forrentning af lånet. Men det har ingen hjemmel i Danske Lov.

Dernæst tog kommunen af skatteydernes penge og gav tilskud til

kirkerne. Den forsyndede sig mod grundlovens ord om, at ingen er pligtig til at yde personlige bidrag til anden gudsdyrkelse end hans egen. Men uden de kneb var de tre kirker fra sidst i 1870'erne næppe blevet bygget, derfor lukkede så mange øjnene for det lovstridige. Århundredet gik til ende, før Folketinget fik hævdet, hvad stat og kommune retteligt kunne gøre, og før tinget viste villighed til efter grundlovens ord om, at staten understøtter folkekirken, at få indarbejdet en praxis for støtte til kirkebyggeriet i København.

FORKORTELSER

BRF = Borgerrepræsentationens forhandlinger

Ft = Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger.

Kirkehistor. Saml. = Kirkehistoriske samlinger.

1. kontor = Kultusministeriets arkiv i Rigsarkivet, 1. kontor, årstal med kontrollerende bogstav og sidst selve journalsagen.

Love Exp = Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsenet ved H.V. Skibsted.

MB, MF, ML = Medlem af Borgerrepræsentationen, Folketinget, Landstinget.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Der er mange skildringer af kirkebyggeriet i Kbh. i forrige århundrede, men de enkelte kirker får kort omtale. Her mest vedkommende St. Johannes kirke er Harald Stein: »Rudolf Frimodt« 37ff, Kbh. 1880. Her også om St. Stefans kirkes forhistorie s. 73ff. Komiteen for denne kirke indstillede som præst R. Volf, som i »En gammel Præsts Erindringer« skildrer sin tid ved kirken s. 88ff, Kbh. 1926. Steins bog om Frimodt omtaler også St. Jakobs kirkes tilblivelse s. 76ff, den kan suppleres med R.W. Winkel: Peter Krag, Kbh. 1924. Der er især komiteens/Frimodts valg af præst af interesse. Men fra dette årtis 3 sidste kirker foreligger kun et jubilæumsskrift, »Sct. Matthæus kirke 1880-1980«. Her skriver Matthias J. Olesen ud fra stof hentet i kirkens arkiv om de første løse forsøg på at få Frederiksberg sogn delt. Ved kirkernes navne er datidens retskrivning opretholdt, især staveformen Jakobs kirke lå ikke ganske fast.
2. Om patronatsretten og dens betydning se Sigurd Jensen: Magistraten som kirkepatron, Historiske Medd. om Kbhvn. 1959 s. 400ff.
3. Love Exp. 5/5 1858, 28/9 1868, 28/10 1872.
4. En udførlig behandling af grundlovens vilkår for folkekirken se H.J.H. Glædemark: Kirkeforfatnings-spørgsmaalet i Danmark indtil 1874, s. 209ff, Kbh. 1948.
5. J.C.H. Fischer 1814-85, oprindelig adjunkt, MF 1852-66, ML 1866-85, kultusminister 1875-80. I Kirkehistor. Saml. 1980 og 1981 har jeg skildret hans kirkepolitik s. 163ff og 81ff. Her burde ministeriets stilling til kirkebyggeri i Kbh. være medtaget, men var det ikke. Heller ikke andre steder er det behandlet rimeligt.
6. Om Danske Lov 2-22-64 og den udvidede forståelse deraf se H. Matzen og Johs. Timms Kirkeret s. 733ff.
7. Lars Chr. Larsen, borgmester for magi-

- stratens 1. afdeling døde samme år.
8. Alle akter 1. kontor 1872 Z nr. 841.
 9. Stiftsprovst P. C. Rothe 1811-1902, præst ved Vor Frue kirke fra 1843, stiftsprovst der 1865-92. - B.J. Fog 1819-96, præst og provst ved Holmens kirke, biskop i Aarhus 1881, Sjællands biskop 1884-95.
 10. H. N. Hansen 1835-1910, højesterets-sagfører, borgmester for Magistratens 1. afd. 1873-97, MF 1876-78, ML 1895-1910. Tilhørte Højre, men blev frikonservativ.
 11. Kommissionens betænkning og Martensens udtalelse, 1. kontor 1875 A 1147. - Selv kom Rothe 24/11 75 i Kbh.s Præstekonvent til at berette om kommissionens indstilling. Snart kom man der ind på et grundproblem, nu de unge præster, kateketerne, som sognepræsterne burde lønne forsvarligt. - Det førte 10/12 75 til drøftelse af præsteløn og bevaring af sognegrænserne. Rothe var imod at gøre Kbh. til ét stort sogn, så skilte man sig fra den store masse, som vil holdes til alle ting, og det må kirken ikke.
 12. H.L. Martensen 1808-84, teol. professor, Sjællands biskop 1854-1884. Om hans konservatisme og statskirkelighed se bl.a. Kirkehistor. Saml. 1995 s. 125ff.
 13. Tømrermester H. H. Kayser, MB 1848-95, MF 1854-64, ML 1871-85.
 14. BRF 1873/74 s. 52f, 1875/76 s. 337f. 382.
 15. 1. kontor 1875 A 1302.
 16. BRF 1876/77 s. 361ff.
 17. Overretsprokurator C.L. Herforth MB 1865-81.
 18. Love Exp 7/8 76, 3/2 77.
 19. »Sct. Matthæus kirke 1880-1890« skrivelse af 9/2 1872, s. 12. »Ordningen« af de kirkelige forhold må være den af L. C. Larsen nævnte i skrivelsen til ministeriet 1872.
 20. BRF 1875/76 s. 527ff og 651ff.
 21. Sadelmagermester P.C. Olsen MB 1862-77.
 22. Tømrerhandler, oberst R. Collstrop MB 1855-77.
 23. C. Hall var broder til Frederiksbergprovsten P. E. Hall. Han var aktiv ved grundlovsforhandlingerne. MF 1849-81, valgt på Frederiksberg, kultusminister 1853-57, konseilspræsident 1857-59 og 1860-63, kultusminister 1870-74. Blev fra nationalliberal højre-mand.
 24. BRF 1876-77 s. 176ff, 257ff.
 25. 1. kontor 1876 B 731.
 26. Kirkehistor. Saml. 1980 168 og 1981 81ff.
 27. Debatten om finanslovsforslaget 1876-77, Ft 7/12 1875 83, Fischer 112ff.
 28. Ft 1876-77 Till. A 69 og 563 om ministeriets aktivitet, om Frederiksberg se også Love Exp. 17/7 76.
 29. Ft 1876-77 Till. B. 259, 697, 803.
 30. 3. behandling 25/1 77 2321f. 803 - Kbh.s indbyggertal var 1870 181.300, 1880 235.000 og 1890 312.900.
 31. 3. behandling Berg 2339, fortsat 26/1, H. N. Hansen 2415ff, Th. Nielsen 2422 og 2423, skoleinspektør Brix 2463; 27/1 Fischer 2431, Berg 2448ff, afstemning 2483
 32. 1. kontor 1876 B 731. BRF 1877-78 s. 447.
 33. BRF 1877-78 s. 496. Der hersker ikke enighed om, hvorvidt komiteen for kirken kom til at behøve dette lån. Det gjorde den, siger Harald Stein i bogen om Frimodt s. 78, og han er nærmest til at vide det. Det gentager Chr. Gad i »Et Stortværk« s. 14, Kbh. 1938. Men I. Steen, der havde været kateket hos Frimodt, skriver i sin bog om ham sådan, at det *kan* forstås, som om lånet var unødvendigt, s. 15. Kbh. 1918. Det får Axel Beck til i »Fra Gennembruddets Tid« s. 46 fejlagtigt at fastslå, at fortsat gavetilstrømning bevirkede, at lånet blev unødvendigt. Kbh. 1947. Præst blev Peter Krag, en af Frimodts tidligere kapellaner, det var hans primære ønske jfr. R. W. Winkel: Peter Krag s. 32ff, Kbh. 1924.
 34. BRF 1877-78 s. 432ff.
 35. H. William Scharling MB 1873-81, MF 1876-98, finansminister 1900-1901.
 36. I. Strandgaard MB 1874-86.
 37. BRF 1877-78 s. 494ff.
 38. Ministeriet nævner intet fortillfælde for den nye praksis i Kbh., der blev baseret på en ny udvidet forståelse af Danske Lov. Det syntes dog overvejet som en mulighed at optage lån, at forrente og afdrage når kapellet i Voel i Midtjylland var bygget, det mindede kun om forholdene i Kbh. ved at dreje sig om et nyt kapel i et påtænkt nyt sogn. Men

pengene dertil kom uden lån. Beboerne i Voel havde en mil til deres sognekirke i Tvilum og ca. 1,5 mil til præstegården i Skorup, og vejen dertil gik gennem nabosogne. De samlede 1.755 rdl. ind til egen kirke, hvad tiendejeren, lensgreven på Frijsenborg rusede op til 3.000 rdl. Beboerne søgte så staten om et tilsvarende beløb. Nu lettede præsteskifter en løsning uden indgreb i præsternes indtægter, og den nye præst fik pålæg om at holde regelmæssige gudstjenester foreløbig i Voel skole. I betragtning af beboernes ønske og deres offervillighed var der i rigsdagssamlingen 1873-74 på finansloven for 1874-75 afsat 3.550 rdl. til et kapel (Ft Tillæg B 549f og 3. behandling 2396 og 2400). Da opførelsen påbegyndtes sommeren 1875 kom bevillingen året efter og på 7.000 kr. (Ft 1874-75 Tillæg C 379).

39. Love Exp. 25/10 80. Sygdom havde tvunget Hall fra rigsdagsarbejdet, og brevene fra kirkekomiteen er i 1880 underskrevet af andre i hans forfald. Sognepræst blev Harald Stein, kendt i hovedstaden, og tildels teoretisk inde i tiden, sociale forhold ud fra et filantropisk synspunkt. Var Hall forblevet formand, kunne han muligt have sat Th. Skat Rørdam igennem som sognepræst, det havde han før været meget aktiv for jfr. P.G. Lindhardt: Holmens provst Thomas Skat Rørdam s. 49, Kbh. 1969 og Marie Rørdam; Tilbageblik på et langt Liv s. 224. Kbh. 1911.
40. Efter flere forhandlinger med kommunen havde Københavns gejstlige Konvent med Rothe som formand 5/10 1882 henvendt sig til ministeriet, da 2 nye kirker og flere præster var nødvendige. Konventet miskendte ikke, hvad der var nået med de 5 nye kirker og flere præster, det overså heller ikke fx det frivillige arbejde som Københavns indre Mission udførte. Men på arealet fra de sløjfede volde og til søerne boede nu 25.000, nok til et nyt sogn, og i Nordvest-kvarteret på Nørrebro fordredes meget snart kirke og præst. Efter loven var det berettiget, at staten støttede her, så meget mere som befolkningens økonomiske formåen hidtil er taget i betragtning. Hvad Kbh.s kommune angik, vil det ved støtte »overhovedet vist blive meget vanskeligt at paavise det legale Forhold«. Men kommunen skal sørge for skoler og hospitaler og andet, der tjener almenvellet, så intet er nærmere end at gå til den om kirkevæsenet. Den har allerede ydet meget til de opførte kirker. Foruden store udgifter kommer vanskeligheden med dem, der ikke tilhører folkekirken. Det er så få, at det nok kan ordnes på »en billig Maade«. Der var ikke påregnet noget fra kommunens egen kasse, men en særlig lov for *hele* byen som kunne skaffe penge til de 2 kirker og til at afdrage den trykkende gæld fra de sidste nye kirker og restaureringer af de ældre kirker. I ministeriet tog man fat på sagen, som blev uløselig under provisorierne. - I den henvendelse erkendte standhaftige kirkebyggere klart, at støtte fra kommunens kasse til nye kirker ikke var efter loven, ikke legalt, for folk udenfor folkekirken kom også til at betale.
41. Udførligere begrundelse for denne følgende oversigt se Kirkehistor. Saml. 1996 s. 120ff og 1997 s. 77ff.
42. BRF 1886-87 s. 715-26, 739.
43. Se Ft 1896-97 Till. A 3979.
44. C. Goos 1835-1917, jur. professor. MF 1880-84, ML 1885-1917. Kultusminister 1891-94, justitsminister 1900-1901.

Det københavnske barberlav 1501-1862

Af Jan Ingemann Sørensen

Det københavnske barberlavs stiftelse og historie kan føres tilbage til starten af 1500-tallet.¹ Barberernes virksomhed har gennem tiden været omfattende og delt mellem lægegerning og barbering. Helt op til midten af det 18. århundrede blev barbererne kaldt *bartskærere*, og faget har langt op i vort århundrede båret navnet *barberfaget*. På den anden side er det få fagområder, der har gennemgået så store ændringer som netop dette fag. En bartskærer var skæggrager, men i lige så høj grad også sår-læge og de første, der autoriseredes som praktiserende læger.² Set i lyset af nutidens lægevidenskab - hovedsagelig kirurgien - er det kun ganske lidt, datidens bartskærer har kunnet byde på, men alligevel har der, ikke mindst på grund af *lavsartiklerne*, udviklet sig en praktisk færdighed og kunnen til betjening af såvel barberkunder som syge, sårede og tilskadedekomne. Og uanset der fandt revisioner, ophævelser og fornyelser af lavsartiklerne sted, synes det paradoksalt nok ikke at berøre barbererne.³ Barberernes historie vidner om, at de levede en beskyttet tilværelse, men barbererne var i høj grad på det rene med, at de traditionsbundne bestemmelser påvirkede deres status, men selvom historien bekræfter, at barberernes love og bestemmelser op gennem tiden mere eller mindre bestod uforandret, og det Københavnske barberlav dermed hørte til de privilegerede og sluttede lav, viser historien også, at såvel barberlavet som barbererne ikke altid beherskede deres monopol.

Det kirurgiske Amts »pedestal« (ca. 1501 - 1684)

Det karakteristiske for det Københavnske barberlavs mangeårige historie er de forskellige lavsartiklers grundlæggende statiske ordlyd.⁴ I over 300 år var det en fast tommelfingerregel, at der skulle bestå *barberamter*,⁵ hvortil der var knyttet specielle arverettigheder for barberenker. For at en person skulle kunne nedsætte sig som indehaver af et barberamt, var der yderligere betingelser, der skulle være opfyldt; det var: ægtebarn og ustraffet, indehaver af et

lærebrev, bestå en kirurgisk eksamen og gøre mesterstykke, vinde borgerskab og sidst, men ikke mindst, betale en afgift. Ejede en person et barberamt, var det ensbetydende med, at han opfyldte punkterne, og han havde dermed lov til at drive barberforretning. Som udhængsskilt havde amtsbarberen to eller tre bækkener. Amtsbarberen havde også tilladelse til at benytte den rødhvide bartsvær-stang, som synes at stamme fra åreladning. Når en person skulle årelades, lod bartsværeren kunden holde fast om en stang for at stramme armens muskler og bringe blodet frem. Stangen blev derved udsat for blodpletter. Som skilt brugte bartsværeren som regel en rødmalet stang foran døren omvunden med det hvide åreladningsbind. I tidens løb udviklede der sig i Danmark af denne skik en rød eller sort stang, bemalet med omløbende hvide striber.

På barbersvendenes område var der også en mangeårig overensstemmelse i lavsartiklerne. Det var svendekravet om et 4-årigt ophold i udlandet, og krav ved ansættelse af fremmede svende.⁶

Barberamternes forøgelse

Ved *Barberskråen* af 21. august 1577 blev antallet af barberer forøget fra seks til ti »velforvarne mestre« i København, og der er noget der tyder på, at dette antal forblev uanfægtet helt frem til efter 1619, hvor Christian IV bebudede, at den tiende plads i lavet skulle overlades Salomon Gutfeld.⁸ Den begyndende etablering af Christianshavn resulterede i, at antallet af fungerende barberer i realiteten blev udvidet til tolv⁹. Etableringen af Christianshavn påbegyndtes i 1618 og indlemmedes i København i 1674. I 1636 fik Henrik Ditlofsen eneretsbevilling på udøvelse af barts-kærnering af kongen, og i den forbindelse pålagde kongen de tre københavnske amtsmestre, Daniel Hagevald, Salomon Gutfeld og Christoffer Bier, at eksaminere Henrik Ditlofsen, og if. *Kjøbenhavns Diplomatarium* fik I. C. Saurius i 1643 tilladelse til at nedsættes sig på Christianshavn »og der hans Kunst at bruge hos hvem, der ham besøger, og begærer ham at bruge«, men om han var barber vides ikke.¹⁰

Udvidelsen blev først endeligt bekræftet i barberlavets vedtægter, da Frederik III fornyede *Barberskråen* den 18. februar 1668, hvor det fastslås, at der skulle være 10 »velfornemme Mestere her i Staden og 2 udi Christianshavn«.¹¹ I forbindelse med kongens fornyelse, blev kravene til barbererne skærpet, idet der blev tilføjet nogle væsentlige bestemmelser om eksamen og borgerskab:

»Naar Nogen af disse Bartschere, som nu udi Embedet ere, dør och afgaar; da schal Mand eller Suend, som udi hans Sted Embedet begierer, Were Erlig och Uberøgted, och for Bisidderen, Older Manden och meenige Lavsbrødre, med Sit Egtebref beuisze, Sig af Erlig forældre at vere fød: Dernest schal hand haffue Sit Lærebref, Endelig schal han udj Kiøbenhaffn af *Facultate Medica* udj nogle af de Eldste Mestere deris Neruerelse *examineres*, och Naar hand døgtig er befundet, schal hand Sit Mesterstøche efter gammel brug, Ustraffeligen gjøre, Sit Borgerskab louligen Winde, och giffue saa for Sin Indgang i Embedes Os Trej Rixdaler, til Byen Trej Rixdaler, och i Lavets Bøsse til Embedet femb Rixdaler.«¹²

Det var også ved denne lejlighed, at bestemmelserne om fremmede svende blev indført.

»Naar Nohen Bartscher Suend her til Staden ankommer, och begierer Mesternis og Laugets Rethighed, som Kaldes Geschench paa Een dags tid eller Trej, effter deris egen fri Willie, da schal samme Bartscher Suend, hereffter Sig først for Oldemanden angiffue, och da for hannem med *original* eller loulig Rigtig och *vidimerede Copie* aff hans Lærebreff, beuise, at hand samme Bartscher Konst loulig lærdt haffuer, och dersom hand tilforne tient haffuer, och her igien agter Sig hoes en Mester at begiffue, da schal hand med Kundschaß og Widnesxbyrd fra den Mester, som hand Sist tient haffuer, beuisze, hvorledes hand Sig der anstillet och forholdet haffuer, och fra hannem med Wenskab forløffet er«. ¹³

Året efter, i 1669, ¹⁴ satte kongen dog en undersøgelse af alle lavenes artikler i gang, men da barberernes privilegier lige var fornyet i 1668, skete der ingen ændringer.

Den 17. juli 1672 stadfæstede Christian V barberernes privilegier, ¹⁵ men i 1681 satte det store angreb ind på lavene. Der blev nedsat en kommission, der skulle behandle lavsspørgsmålet, og det resulterede i *Forordningen af 23. december 1681*, der skulle rydde op i lavsforholdene og bringe system i tingene med nye privilegier til de forskellige lav. Undtaget herfor var dog de aftaler, der var udstedt af kongen, og hertil hørte barberernes.

Allerede tre måneder efter udstedelsen af *Forordningen af 23. december 1681*, indgav amtsbarbererne en ansøgning, der drejede sig om, at regimentsfeltskæerne forgreb sig på barberernes arbejdsområde, og en begæring om at amtsbarbererne måtte overtage regimentfeltskæernes betjening af Garnisonen. Den Skånske Krigs ekstraordinære behov for lægekyndige kombineret med den nye forordning havde åbenbart givet regimentsfeltskæerne blod på tanden, men kongen gav barbererne ret i, at regimentsfeltskæerne ikke måtte trænge ind på barberernes område. Men udsigten til at betjene Garnisonen blev ikke efterkommet, tværti-

mod blev amtsbarbererne gjort opmærksom på, at dette hverv i fremtiden var de dygtige svendes. Det er senere påvist, at barbererne dog fik indført to ny bestemmelser i lavsartiklerne:

» - at ingen maatte blive Svend, førend han var 20 Aar gl., for at han bedre kunne skønne om et Menneskes Legeme; dog kan en Dreng vel træde i Lære, så tidlig han vilde;

- at det ikke maatte tilstedes nogen at nedsætte sig i Kongens Riger og Lande paa Barberkunsten uden at være bleven eksamineret og dygtig befunden af det medicinske Falkullet og nogle Mestere her i Staden«. ¹⁶

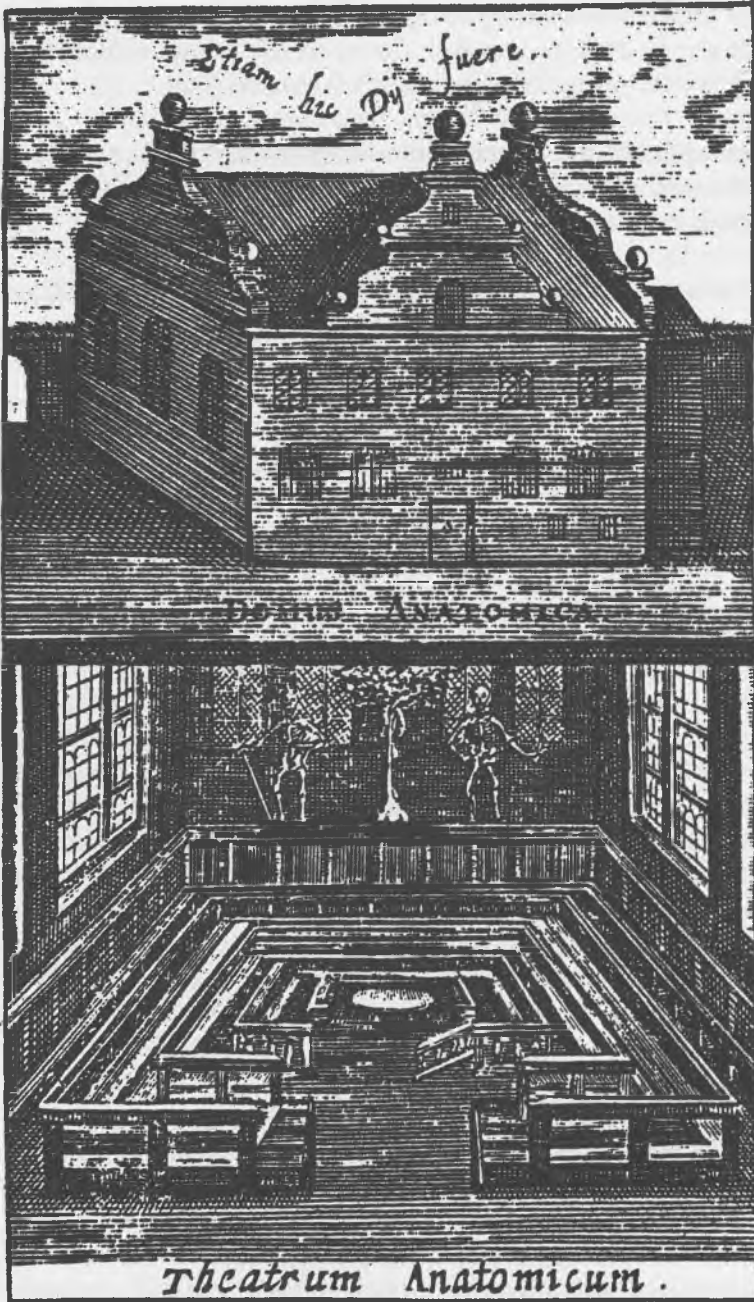
Kongens 1681-forordning fik først betydning for barberlavet da *Bartskær-Lavsartikler i Kjøbenhavn og Christianshavn af 29. april 1684*¹⁷ blev udstedt. I den anledning fandt den sidste udvidelse af antallet af amtsbarberer sted, fra denne dato og frem til lavenes ophævelse, kunne der ifølge lavsartiklerne kun fungere 21 amtsbarberer i København.

Arveretten var nøje knyttet til udviklingen af antallet af barberamter. En barberenke fik mulighed for at fortsætte driften af hendes afdøde mands barberamt; men det var ikke blot barberamternes og arverettens beståen, der hørte til de typiske præmisser. Bestemmelser som at være ustraffet ægtebarn, indehaver af lærebrev, kirurgisk eksamen, mesterstykke, borgerskab og betale en afgift, var i høj grad også med til at opfylde barberfagets præmisser, og de findes alle mere eller mindre uforandret op gennem tiden. Efter 1681 er der blot det karakteristiske ved lavsartiklernes udformning, at man kan drage et skel mellem de lav, der havde industriel betydning, og dem der ikke havde.¹⁸ Således bibeholdt barberlavet de gamle lavsformer.

Det kirurgiske Amt under forandring (1685 - ca. 1829)

Simon Paulli (6/4 1603 - 23/4 1680), anatom og botaniker, oprettede allerede Domus anatomica, Anatomikammeret, i 1644 og åbnede anatomiske forevisninger for bl. a. barberelever.¹⁹

Dette førte til, at uddannelsen indenfor lægefaget skulle blive den streg i regningen, der igangsatte barberfagets forandringsproces.

Allerede i slutningen af 1600-tallet var man i København påbegyndt en teoretisk undervisning af barbererne. Dette førte til, at amtskirurgerne i løbet af første halvdel af 1700-tallet fik den første større forandring at føle. Det var behovet for militærkirurger, der var den egentlige bevæggrund for, at interessen for at uddanne kirurger steg, og det medførte, at alle nye amtsmestre i 1736 skulle være med til at finansiere den nyoprettede læreanstalt for kirurger - *Theatrum anatomico-chirurgicum* - Anatomisk Teater. Oprettelsen af denne læreanstalt gav sammenstød med både universitet og med barberlavet, og denne tvist kom der en kommission ud af, som endelig førte til, at der i 1740 blev oprettet et Collegium medicum.

Simon Crüger (1687 - 24/4 1760) var hovedmanden bag *Theatrum anatomico-chirurgicum*, som oprettedes ved kgl. anordning af 30. april 1736. Anatomisk teater kom til at ligge på Købmagergade tæt ved Amagertorv. Det medicinske fakultet arbejdede på at få den kirurgiske læreanstalt underlagt universitetet og opslugt af fakultetet, medens kirurgerne kæmpede for at bevare kirurgien fuldstændig uafhængig af fakultetet. Ved at lave om på amtsafgiften kom barbererne til at bære en del af finansieringen. Indskuddet for en ny mester skulle stadig være 600 rdl., men der var nu kun afsat 150 rdl. til deling mellem amtsmestrene og 150 rdl. til den afdøde mesters arvinger. De resterende 300 rdl. skulle gå til kongens kasse. Dette forringede barberamternes værdi betydeligt. Ved kgl. forordning af 9/4 1740 blev der oprettet en øverste medicinalmyndighed i Collegium medicum, men denne institution fik på grund af de forhold, hvorunder den var oprettet og sammensat, aldrig den autoritet, som var tiltænkt den. Efter oprettelse af Kirurgisk Akademi i 1785 blev alt vedrørende kirurgerne placeret her og Collegium medicum mistede næsten al betydning.

Kirurgisk Akademi blev således den næste større forandring. Fuldstændig uafhængigt af det medicinske fakultet skete der en adskillelse af kirurger og barberer, og der uddannedes nu så mange kirurger, at barberernes betydning som læger aftog.²⁰

Domus anatomica og *Theatrum anatomicum* på Frue Plads ved Københavns Universitet. Stik i Thomas Bartholin: *Cista Medica*.1662.

Kirurgisk Akademi, Bredgade 62, bygget 1785 efter tegning af Peter Meyn. På 1.sal ligger det halvcirkulære auditorium. Bygningen rummer idag Medicinsk-Historisk Museum. Foto 1921 Københavns Bymuseum.

Kirurgisk Akademi havde fået en grund i Bredgade af enkedronning Juliane Marie og afløste dermed Anatomisk Teater. Fra 1800 tog kun 65 medicinsk eksamen alene, ca. 90 både medicinsk og kirurgisk, men ca. 390 kirurgisk eksamen. Trods dette spillede amtskirurgen dog en betydningsfuld rolle så sent som under koleraepidemien 1853 i København.

Kravet til en forandring af den 300-årige forbindelse mellem lægevidenskaben og barberhåndværket voksede. Selvom den begyndende industrielle udvikling ikke stillede særlige krav til barberernes lavsartikler, så medførte strømninger i tiden alligevel, at barbererne på den ene eller anden måde kom til at stå ansigt til ansigt med en uønsket udvikling.

På vej mod frimesterbegrebet

Efter oprettelsen af Kirurgisk Akademi overtog akademiet godkendelsen af kommende kirurger. Tidligere lå denne godkendelse i barberlavets regi og derfor protesterede barberlavet og stillede krav om opretholdelse og håndhævelse af barberamtets privilegier.²¹ I forordningen fandtes der ikke nogen bestemmelse, der forhindrede ueksaminerede svende og andre i at blive ejer af et barberamt og dermed drive professionen. Dette gav fuskere vide muligheder.

Ordet *fuskere* brugtes almindeligt i flæng med ordet *bønhaser* om dem, der uberettiget udførte lavsarbejde. Det var forbeholdt Barberlavet at jage og stævne fuskere indenfor faget og sørge for, at de fik en dom. Allerede kort tid efter forordningens ikrafttræden blev der indgivet klage over, at nogle barbersvende havde tilkøbt sig amter uden at bestå eksamen, og at fire »fuskere« havde nedsat sig som barberer og hængt bækkener ud ligesom amtsmestrene.

En vis kontrol havde barberlavet dog med svendene. Når en barbersvend var blevet ansat, skulle han betale *tidepenge* til barberlavet. Tidepenge blev gjort til en almindelig regel for håndværkslavene i København i 1785. Det hed sig, at pengene skulle betales ved hver kvartalssamling til lavenes fattige. Tidepengens betydning på de enkelte svendes økonomi er svært at udtale sig konkret om, men tidepengene udgjorde cirka 1% af den samlede årsindtægt, og svendene ville til enhver tid forsøge at undgå at betale, hvis det kunne lade sig gøre.²² Derfor var det som oftest mester, der indbetalte pengene.

Ifølge Plakat af 8/12 1785 skulle alle mestre i København - og ifølge praksis også mestrene i de fleste købstæder - tilbageholde eller, som det jævnlig kaldtes, *indeholde* denne del af lønnen og være ansvarlig for, at den ved slutningen af hvert kvartal blev betalt til laden. Dette var nødvendigt, fordi man ikke altid kunne stole på, at svendene selv betalte. Navnlig de rejsende svende havde rig lejligh-

hed til at slippe fri. F.eks. ved Plakat af 1/11 1824 bestemtes, at en svend, der en tid havde været arbejdsløs og igen kom i arbejde, skulle betale, hvad han i mellemtiden var kommet til at skyldte laden, dog ikke for længere tid end 3 måneder. Det ugentlige fra-drag blev fordoblet, til gælden var betalt.

Hvis mestrene ikke levede op til dette, kunne politiet uden dom indkræve pengene. I tidens løb kunne der godt i de forskellige lav udvikle sig afvigende kutymen for betaling af tidepenge. I barberlavet vidner *Svende Protokol for Tidepenge* om en kvartalsvis betaling af tidepengene.

Foruden at oplyse om, hvorvidt tidepengene blev betalt eller ej, oplyser svendeprotokollen også om, hvilke mestre og hvor længe svendene var ansat. På denne måde kan man konstatere svendenes mange skiftende arbejdssteder. Skal man danne sig nogle indtryk af såvel barberlavets som de enkelte barberers holdninger, er det ikke Det Kirurgiske Amts Hovedprotokol, man skal gå til, men derimod *Svende Protokol for Tidepenge*, som er en god indgang til at indkredse et årstal for en eventuel korrespondance mellem lavet, myndighederne og den enkelte svend.

Selvom *Svende Protokol for Tidepenge* kun giver sparsomme oplysninger om svendene, er den en vigtig kilde. Ikke blot til beskrivelse af svendenes ansættelsesforløb, der ved den kvartalsvise registrering nøje fortæller om svendene, men også til beskrivelsen af oldermandens resultatløse taktiske manøvre i forsøget på at begrænse antallet af frimestre i København. Forekommer der eksempelvis større udsving af frimestre, kan de være med til at indkredse særlige begivenheder for såvel barberlavet som de enkelte svende.

I maj 1786 ansøgte barberlavet alligevel kongen om at få ændret Forordningen af 22. juni 1785, således at ingen kunne tilkøbe sig et barberamt uden at underkaste sig enten barberlavets privilegier eller Forordningen af 22. juni 1785. Fem måneder senere imødekom kongen barberlavets ansøgning, og barberlavet kunne atter indtage sin privilegerede særstilling, og adgangen til de 21 barberamter var hermed spærret for fuskere og andre uberettigede.²³ Ved kongens hjælp lykkedes det barberlavet at modstå presset endnu en gang, men næppe var dette problem løst, før andre dukkede op.

I 1789 påførtes barberlavet nye byrder, idet *Det borgerlige Artilleri*

blev oprettet, og »alle ved dette Corps staaende Artillerister maa have Frihed til at ernære sig med egne Hænder af den Proffession, Enhver har lært«,²⁴

Hele Kjøbenhavns Borgervæbning blev i denne anledning underlagt fælles bestemmelser, og Det borgerlige Artilleri var en del heraf, der ved resolution blev etableret som frivillig enhed og skulle kun bestå af håndværkssvende og over- og underofficererne af håndværksmestre. Københavns Borgervæbning ophævedes først ved lov af 28. maj 1870.

Det borgerlige Artilleri blev faktisk en ny trussel for barberlavet med rivaler og fuskere, men tilsyneladende tog lavet det med sindsro. Det borgerlige Artilleri kunne således være en af de »smutveje«, der kunne være med til at give barbersvendene en smag af selvstændig forretning. Og ved *Forordning af 9. marts 1792* angående fattigvæsenet blev det pålagt amtskirurgerne som pligt »i deres Huse at imodtage og pleje de på Gaderne forefindende syge Mennesker«. Således blev de første »skadestuer« i realiteten oprettet, og denne pligt følte både byrdefuld og trykkende, især fordi det ikke nærmere var præciseret, hvem der skulle dække udgifter i forbindelse med en eventuel behandling.

Barberfrimesteren tager form

Den første anordning, der indførte frimestre, var i 1713, hvor hvert lav måtte have en eller to frimestre,²⁵ men med *Forordningen af 21. marts 1800* blev der vel nok for første gang skabt et egentlig grundlag for en fri udvikling af frimesterordningen. I nogen grad var frimesterinstitutionen det bedste bud på at komme svendenes selvstændighedstrang i møde, men set med barberlavets øjne var denne forordning yderst uvelkommen, fordi bestemmelsen om håndværkssvendenes adgang til at blive frimestre gav amtskirurgerne en hård konkurrence. Svende der havde arbejdet i fire år, kunne nu nedsætte sig som barberfrimester mod at løse borgerskab, og fremmede svende skulle blot bevise, at de havde arbejdet i 6 år i »kongens riger og lande«, så kunne de få borgerskab, og ikke nok med det, efter to år måtte en frimester antage én dreng, dog kunne drengen ikke blive svend, uden at frimesteren havde fået sit borgerskab.²⁶

I Resolutionen af 25. november 1800 tillades det de borgerlige

Kopsætterske. Radering af Cornelis Dusart 1695.

artillerister at nedsætte sig som frimester og holde en svend eller en dreng, og når drengen kunne gøre svendestykke, var amtet forpligtet til at iværksætte dette. Disse forhold var et slag i ansigtet på de enkelte amtskirurger og affødte da også en del skriverier til Kancelliet. Barberlavet forsøgte at forklare, at disse nye love var til stor skade for hele faget og klagede over, at de gjaldt for det kirurgiske amt, for i Forordningen af 21. marts 1800 og Reglementet af 1. juni 1808 angående håndværkslavene i København, tales der om håndværkere, *ikke* barberer. Amtskirurgerne måtte købe deres rettighed og tilmed aflægge en svær eksamen i stedet for mesterstykke, og barbererne hørte jo til videnskaberne, *ikke* til håndværket. Ud fra denne begrundelse måtte barberlavet gå en svær tid i møde, og den stående opgave for barberlavets oldermænd blev således ikke nemmere. Godt nok indtog det københavnske barberlav en særstilling med alle dets privilegier, der blot tillod 21 amtskirurger, men at fastholde *den* faglige stolthed, der knyttede sig til barberens kirurgiske lægevirksomhed uden at skelne til fagets udvikling i øvrigt, synes pedantisk. Ikke nok med at lægefaget udviklede sig bort fra barbererne, men samfundsudviklingen stod sandelig heller ikke stille. Tømrersvendene havde lige aktioneret i 1794²⁷ og foranlediget indførelse af 1800-forordningen, og det reformvenlige sindelag vandt mere og mere fodfæste. Men indenfor barberlavet holdt man sig til det verdensfjerne, man hørte ikke til håndværkerfagene, nej, barberfaget var en *videnskab*.

Kampen om karrieren

På grund af professionaliseringsprocessens begyndelse og øget opmærksomhed om løn-, status- og karriereforhold fremkom der blandt videnskabsmænd stridigheder mellem Det medicinske Fakultet og Kirurgisk Akademi, og i folkesundhedens navn overdroges det den nedsatte sundhedspolitikkommission at overveje, om det ikke ville være formålstjenligt at samle disse to instanser under ét. Det skete således i 1803, ved at man oprettede *Det kongelige Sundhedskollegie*, og ved den anledning blev barberlavet underlagt det medicinske fakultet.²⁸ Fra nu af blev det en af barberlavets største opgaver at begrænse udviklingen af frimestre, men det forhindrede ikke svendene i målrettet at arbejde mod at blive frimester. Den svære universitetseksamen havde gjort borgerskabsbrevet til et

Barberkirurgen dissekerer, mens professoren forelæser. Stik efter maleri af William Hogarth ca. 1750.

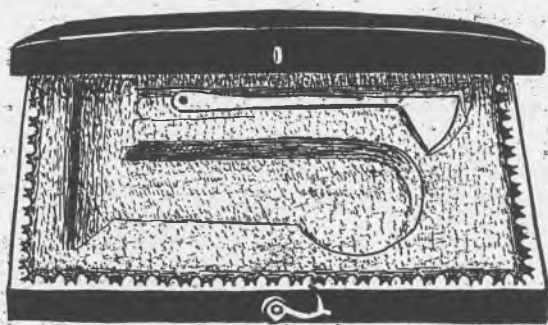
mere attraktivt papir. Borgerskabsbrevet gav jo svenden ret til, som frimester at etablere selvstændig forretning, og det var utroligt, hvad en svend måtte igennem for at opnå denne status.

Den mere eller mindre ukontrollerede udvikling af frimestre gjorde, at interessen for at besidde et amt faldt, og derfor var prisen fx i 1850'erne reduceret voldsomt. Denne tendens i udviklingen var barberlavets forskellige oldermænd opmærksomme på og fremkom selv med nye forslag til at begrænse det stigende antal frimestre i København. Således havde oldermænd Wilster forsøgt dette i 1836²⁹ og i 1840 foreslog han bl.a., at *Københavns Borgerrepræsentation* skulle medvirke til at begrænse den uhæmmede udvikling af barberfrimestre i København; det var nok ikke det mest fornuftige forslag barberlavets oldermænd kunne komme med, for ifølge »Kjøbenhavns Borgerrepræsentations Forhandlinger«,³⁰ blev sagen henvist til »den efter allernaadigst Resolution nedsatte Committee angaaende forandringer i de bestaaende, Laugs- og Corporationsvæsenet vedkommende, Love«, borgerrepræsentationens konsekvente afvisning lod nemlig ikke vente på sig.

Selvom det lykkedes at bryde amtskirurgens eneret til barberhvervet i København, lykkedes det trods alt ikke at gøre indhug i det københavnske barberlavs indflydelse, før den offentlige mening med liberalismens ideer og den materielle udvikling kom på kant med lavsvæsenet - lægebarbereren var på vej til at forsvinde - skægrageren skulle blive tilbage.

Barberfaget under forandring (ca. 1830 - 1862)

I takt med det stigende antal barberfrimestre steg problemerne for barberlavets oldermænd. F.eks. begyndte oldermænd Wilster³¹ i 1832 at føre regnskab med »mulktposter« - bøder, som frimestrene blev idømt for at overtræde barberernes lavsartikler. Disse bøder tog til i løbet af 1840'erne, og de følgende oldermænd måtte konstatere at barberlavets indtægter ikke stod mål med de udgifter, lavet havde på at bekæmpe det stigende antal frimestre. Foruden udgifter til sagerne skulle sekretæren, politi, rådhusstjeneren og sidst men ikke mindst amtsskriveren, alle belønnes for deres indsats. Som følge heraf udviste de halvårlige regnskaber også et stående underskud, men samvittighedsløst fortsatte barberlavet kampen til det sidste. Det var ikke længere principperne, men amtskirurgernes eksistens det drejede sig om. Til alt held, især for barbersvendene, fungerede Københavns Magistrat som lavenes nærmeste øvrighed og udøvede således et direkte tilsyn med barberla-

Sneppert af sølv med udsmykning beregnet til åreladning. Medicinsk-Historisk Museum. Stik ca. 1800. Efter Kaj Birket-Smith: Lægekunsten gennem Tiderne, Odense 1945.

vet. Når en barbersvend søgte om borgerskab for at kunne etablere sig som frimester, tilstillede han sin ansøgning til Københavns Magistrat, som videresendte ansøgningen til barberlavets udtalelse samt indenrigsministeriet. Så sent som i 1857 svarede barberlavets sidste oldermann Wilhelm³² konsekvent nej til alle ansøgninger og gik ikke af vejen for at uddybe dette nærmere: ».. da Supplikanten ikke har tjent den lovbefalede Tid som Svend paa Lauget, men derimod drevet Fuserie ved at gaae omkring og barbere for Uberettigede, og da han desuden er i en alfor ung Alder til at vinde Borgerskab paa en Næringsvei, hvoraf der heri Staden er saa Mange, kan jeg ikke andet end modsætte mig Ansøgningens Berigelse«. ³³

Til trods for at der var nedsat en komite, der skulle behandle lavenes anliggender, fremsatte oldermann Møller³⁴ i 1847 et nyt reformforslag. I over 150 år havde barbernæringens oprindelige praksis foregået ved de 21 kirurgiske amter.³⁵ Ifølge lovgivningen skulle disse, samtidig med deres almindelige barbererhverv, stadig fungere som en slags praktiserende læge- og skadestue, hvor åreladning, påsætning af klyster og udtrækning af tænder hørte til nogle af de almindeligste opgaver. Tiden var efterhånden ved at løbe fra disse forhold, og med oldermannen i spidsen følte barberlavet, på de resterende amtskirurgers vegne, fortsat at deres rettigheder blev krænket og tilsidesat, fordi frimestrene, ofte med et dårligt resultat til følge, overtog amtskirurgernes lægelige ansvarsområde. Dette

Påsætning af igler. Litografi ca. 1825 af Louis Boilly.

var ganske rigtigt i modstrid med de gældende privilegier, der fastslog, at det kun var amtskirurger og uddannede anerkendte læger, der måtte varetage omsorgen for de syge og de tilskadekomne.

Da det kirurgiske akademi endelig blev underlagt det lægevidenskabelige fakultet på universitet, begyndte professorerne ved det kongelige akademi og fakultetet at eksaminere i fællesskab,³⁶ men

som det var meningen, ophørte barberfagets kirurgiske forpligtelser ikke af den grund.³⁷ Barberstuen fungerede stadig som en slags *skadestue*, blot var barberens lægelige virksomhed reduceret til kun at kopsætte, årelade og påsætte igler. Ikke før år 1900 blev disse sidste lovmæssige bindinger til lægevirksomheden fjernet. Amtskirurgerne var således løbende op gennem første halvdel af det 19. århundrede presset fra både myndighedernes side med krav om fornyelse og svendenes kamp for frihed og selvstændighed.

»Skadestue« eller frimester

Fra gammel tid var åreladning en af barberfagets vigtige arbejdsopgaver, men selvom en svend var blevet eksamineret i at årelade og fortsatte med dette i tjenesten som svend, måtte han ikke årelade, når han blev selvstændig. Den tids »praktiserende læge« og det at kunne udøve førstehjælp eller nærmere fungere som en slags »skadestue« tilhørte kun amtskirurgen. Men det tog omgivelserne ikke hensyn til, for som tiden gik, og flere og flere frimestre etablerede deres egne barberstuer, og enkelte barberamter var i brug uden at disse ejedes eller var under opsyn af en eksamineret amtskirurg, blev resultatet, at disse barberstuer kom til at fungere nøjagtig som en amtskirurges, og hermed stod døren åben for fuskeri og kvaksalveri.

I en lang årrække havde antallet af amtskirurger holdt sig nogenlunde konstant (se figur 1), men da den kongelige *Plakat af 30. januar 1838* iværksatte den endelige sammensmeltning af universitetet og Det kirurgiske Akademi, og den forenede medicinske og kirurgiske embedseksamen blev indført, begyndte tingene at se anderledes ud. For at blive læge skulle man nu begynde med at tage studentereksamen. Der skulle således være lukket af for barbersvendene, men for barberlavet var spørgsmålet ikke løst, tværtimod blev det mere følsomt. Ifølge amtskirurgerne var deres lægelige stilling så grundfæstet, at der ikke kunne rokkes ved denne, så længe de var i live og ønskede at bevare denne.³⁸ Dette faktum placerede barberlavet i en central rolle.

Konsekvenserne af *Plakat af 30. januar 1838* skulle være, at efterhånden som amtskirurgerne enten afgik ved døden eller selv nedlagde deres amtsbarberstuer, så skulle selve amtet også falde bort.

Men her viste det sig svært at få teori og praksis til at gå op i en højere enhed. Barberlavet henholdt sig til lavsartiklerne, fordi disse krævede, at en svend skulle tjene på en amtsbarberstue for at få fri-mesterrettigheden.³⁹ Men praksis var en hel anden - hver dag dukkede der flere og flere barberfrimestre op.

Situationen synes uholdbar. Det var ikke alene barberlavet, der kunne føle udviklingens pust i nakken - den tilstand, der i 1840 havde fået 36 oldermænd fra København til at indbyde til stiftelse af Håndværkerforeningen, var ved at blive konstant. Men tilsyneladende tog barberlavet det roligt, for det deltog ikke i Håndværkerforenings arbejde.

Udviklingen ude af kontrol

I løbet af 1840'erne spidsede tingene til. Københavns borgerrepræsentation (herefter kaldet BR) kom til at spille en afgørende rolle og fik stor indflydelse på forløbet af den undersøgelse, der iværksattes af hovedstadens lavsvæsen, herunder også behandlingen af det kirurgiske amt - barberlavet. Da BR på mødet den 21. september 1840 henviste en ansøgning fra barberlavets oldermænd til *Komiteén angående forandringer i de bestående Laugs- og Korporationsvæsen* om at medvirke til at indskrænke barbersvendenes adgang til at etablere sig som frimestre, forventede BR, at sagen var i gode hænder, men i praksis fik denne beslutning ingen umiddelbare følger. Lavskomiteéns arbejde var overordentlig begrænset, og det var ikke uden grund, at komiteen blev døbt »de syv magre års komité«. Men alene nedsættelsen af komiteén var et vigtigt tegn for tiden.

Der gik da heller ikke mere end godt et år, så måtte BR se sig nødsaget til at nedsætte en særlig komité, der skulle se barberlavet efter i sømmene.⁴⁰ Da denne komité fremlagde sit arbejde på et BR-møde 27. januar 1842, blev der lagt stor vægt på en næsten fire år gammel erklæring fra Det kirurgiske Akademi. Barberlavet havde også fået lejlighed til at svare på denne erklæring. Dette skete godt et år efter erklæringens tilsynekomst.⁴¹ I Det kirurgiske Akademis erklæring anbefales det i særdeleshed for det første, at barberlavet skulle underkastes en tidssvarende forandring. For det andet måtte det antages, at den pligt, amtskirurgerne havde til at yde førstehjælp og på det nærmeste fungere som en slags »skadestue«, ville falde bort for fremtiden, og for det tredje var det vigtigt, at alle læger skulle

hænge et skilt op på deres privatboliger. For det fjerde, og til trods for at der var problemer med betalingen, så burde det indskærpes overfor hyrekuske og vognmænd, at de uopfordret straks skulle køre enhver tilskadekomne til hospitalet.⁴²

Endelig mente Akademiet, at barberstuerne var det ideelle sted for placeringen af de såkaldte »redningskasser til de skindødes behandling«, altså førstehjælpskasser. Der lå jo en udførlig brugsanvisning i disse kasser, som var let at forstå også for ikke lægekyndige. Jo, der var ingen tvivl om, at Akademiet mente, at barbererne for fremtiden ikke skulle føle sig mere forpligtiget overfor de tilskadekomne end alle andre borgere.

Den 29. september 1838 havde barberlavets oldermand svaret igen på Akademiets anklager, og der kunne under ingen omstændigheder være tale om, at amtskirurgerne skulle afstå nogle af deres rettigheder. Og de påstode, Akademiet havde fremsat, om, at der i visse barberamter foregik en misligholdelse af det lægelige opsyn, måtte stamme fra de mange frimestre.⁴³ Til dette konstaterede BR, at oldermanden ikke kom med nogen indrømmelser. Oldermanden havde nemlig ved en tidligere lejlighed gjort opmærksom på, at der ud af 14 fungerende amter skulle være 6 uden lægekyndigt tilsyn. Nu argumenterede han for, at der aldrig var nogen af amtskirurgerne, der nægtede »at assistere med Råd og Dåd« overfor de enker, der ikke længere havde økonomi til at aflønne en autoriseret læge. Politidirektøren havde også afgivet en erklæring og understreget, at politiet nødigt så, at den hjælp, der var at hente på barberstuerne, faldt bort. De havde erfaring for, at det ofte var svært at få fat i en læge i de dele af byen, hvor der ingen amtskirurger var. Derfor anbefalede politiet, at amtskirurgernes forpligtelser burde overføres til barbererne.⁴⁴

BR tog ikke stilling til hovedspørgsmålet, om hvorvidt barbervæsenet skulle have noget med lægevidenskaben at gøre og dermed underkastes en tidssvarende løsning, fordi dette ikke hørte under dets ansvarsområde. Med særlig hensyntagen til de resterende amtskirurger tog BR beslutning om, at barbererne for fremtiden var forpligtet til at modtage tilskadekomne, men lægerne skulle også være forpligtet til at hænge skilt op. Og der skulle finde en indskærpelse sted overfor hyrekuske til at befordre de tilskadekomne. Endelig tilsluttede BR sig placeringen af førstehjælpskas-

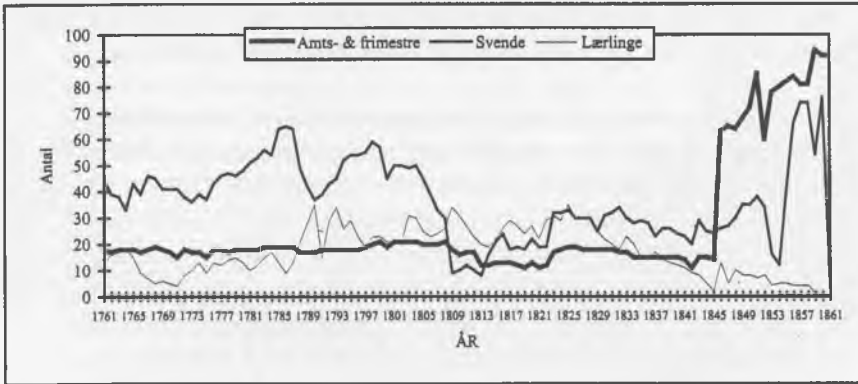

Fig. 1. Amts- og frimestre samt svende og lærlinge i København 1761-1860. Efter Edv. Mackeprang: Afsnit af den danske Arbejderbevægelses Historie, København 1911.

serne i barberstuerne. Skulle der i tidens løb, når der ikke var flere af de gamle amtskirurger tilbage, vise sig behov for at foretage yderligere foranstaltninger, enten for at sikre de tilskadekomne hurtigt lægehjælp eller for at gøre det let for den almindelige borger efter en læges henvisning at blive åreladt med mere, ville sagen atter kunne tages op til beslutning.⁴⁵

I den efterfølgende debat rejste spørgsmålet sig om, hvordan barberernes næringsvej burde se ud. I referatet af denne debat afspejler der sig en enighed om at tilkendegive de nulevende amtskirurger deres tilkøbte ret, men arvingerne burde f.eks. indenfor et år afhænde et barberamt, såfremt de havde arvet et sådant. Og det var ønskeligt, at barbererne blev forpligtet til, mod betaling selvfølgelig, at kunne sætte klyster og igler, pålægge plaster og kolde og varme omslag. Og da der ikke kunne være tale om, at barbererne kunne udøve lægepraksis, så forsamlingen ikke nogen grund til at lade faget være lavsbunden eller i det hele taget at forlange nogen prøve. Men for nuværende mente BR i øvrigt, at skulle der ske en udvidelse af antallet af amtskirurger og frimestre, burde dette først ske efter en nøje overvejelse, og adgangen til at etablere sig som selvstændig barber i København ville så først blive fri, når de nuværende amtskirurger og deres eventuelle arvinger ophørte med at benytte rettigheden.⁴⁶

Der gik lidt over tre år før barbervæsenet atter kom på BR's dagsorden. Fra mødet, den 29. maj 1845, kan følgende læses:

»- I Anledning af nogle Andragender fra Barberfrimesterer og Barbersvende heri Staden angaaende Maa-den hvorpaa Barbervæsenet er ordnet, har Cancelliet anseet det rettest, at der nedsættes en Commission bestaaende af et af Magistratens og et af Repræsentantskabets Medlemmer, til at tage denne hele Materie under Overveielse, og derefter angaaende samme at indkomme med Betænkning og Forslag; til at indtræde i denne Commission bragte Repræsentantskabet i Forslag Mag. art. Monrad«. ⁴⁷

Problemet havde åbenbart også en bagside: Barberfrimestrene og barbersvendene. Indtil nu havde amtskirurgerne og oldermændene stjålet hele billedet. Var det ikke kritisabelt at lade sådan en lille gruppes rettigheder forårsage at udviklingen skulle gå helt i stå?

Erstatningsløsningens fremkomst

Allerede inden den ene kommission havde afgivet betænkning, blev der nedsat en ny. Dette skete på BR's møde den 28. december 1846, og den kom til at bestå af assessor Müller, brændevinsbrænder Olsen og garvemester Rucksdæschel. Efter at Magistraten havde rykket efter svar, blev der den 25. marts 1847 afgivet en samlet betænkning for de to kommissioner. ⁴⁸ Kommissionen var af den opfattelse, at det var på høje tid, at der skete en forandring af det bestående, ikke mindst fordi barbersvendene stadig skulle tage en eksamen, som de siden hen ikke kunne bruge til noget, fordi den ikke gav mesterrettighed. Yderligere var borgerne bedst tjent med at undvære den sparsomme lægehjælp, der kunne tilbydes på de få amtsbarberstuer, der var tilbage. Og i sidste ende hvem kunne garantere, at amtsbarbererne i det hele taget var til stede?

Antallet af læger med universitetsuddannelse var steget betydeligt, og sandsynligheden for, at de ville beskæftige sig med barberfaget, var meget lille. Derfor var der ingen begrundelse for at bevare den sammenblanding af lægepraksis og barberfaget, som fandt sted ved de kirurgiske amter, mente kommissionen. De nuværende

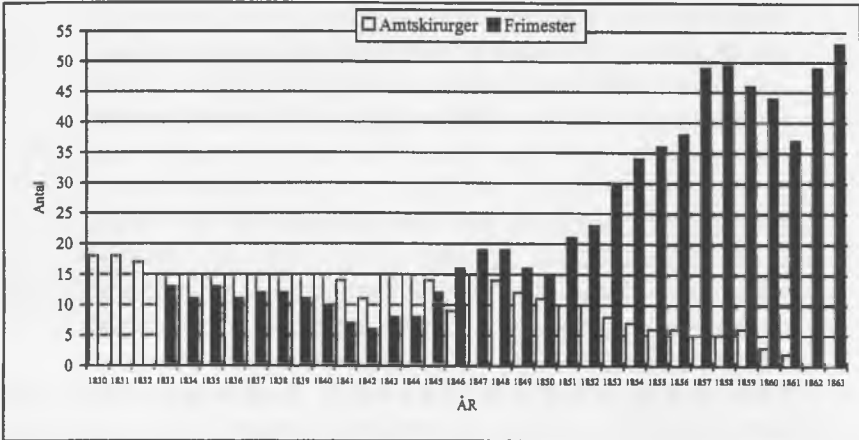

Fig. 2. Amtskirurger og frimestre i København 1830-1863. Kilde: Svendeprotokol for tide-penge 1833-1879. Københavns Stadsarkiv.

amtsbarberer skal naturligvis have mulighed for at beholde de rettigheder, de lovmæssigt har erhvervet sig, men ønsker de at afhænde deres amtsbarberstuer, kan dette kun ske til en autoriseret læge. De mange barbersvende havde hverken kunnet få arbejde eller mulighed for at erhverve andre rettigheder end de begrænsede frimesterrettigheder. Frimestrene og svendene kunne derfor ikke andet end ønske, at barbererhvervet skulle frigives. Med hensyn til kunderne ville det være til gavn, at der kom flere barberstuer, hvor barberingen kunne finde sted, og hvor tilskadekomne foreløbig kunne modtages. BR's kommentar til dette var, at den var af den overbevisning, at barbererhvervet skulle frigives helt og foruden at holde barberstue og besøge barbering ude i byen indeholde følgende arbejdsopgaver: klippe hår og frisere, opsætte barberknive og sakse, falholde igler, efter en læges anordning at kopsætte, sætte klyster, sætte igler, pålægge plaster og kolde og varme omslag samt at varetage de samme arbejdsopgaver som opvarterne på hospitalerne. På denne måde ville forskellen mellem amtskirurgerne og frimestrene og svendepreøverne falde bort. I det tilfælde at barbererhvervet ikke skulle blive frigivet, hvad der var stor sandsynlighed for, udtalte BR at:

Svendeprøven kunne godt falde bort, men barbererne skulle ikke i fremtiden have mulighed for at årelade, selv ikke efter en læges henvisning. Yderligere, mente forsamlingen (BR), at barbererne ikke skulle trække tænder ud.

Frimesterborgerskabet bør ikke udstedes uden omhyggelige overvejelser. Ubrugte frimesterborgerskaber skulle inddrages. Ledige barberamter skulle kunne overdrages, enten ved køb eller bevilling, til frimestre eller svende, der ikke havde den kirurgiske eksamen. Disse måtte selvfølgelig ikke holde lægepraksis, det samme gjaldt iøvrigt også for de enker der opretholdt et barberamt.

Forsamlingen (BR) billigede endvidere kommissionens indstillinger:

»- at de nærværende Amtsmestere, deres og de alt afdøde Mesteres Enker og Arvinger erholde Ret til at afhænde deres Amter til en Frimester eller Svend. Men dersom ikke et Amt er solgt Aarsdagen efterat det er blevet ledigt, da skal Magistraten uden Betaling overdrage det til en Frimester eller Svend.- at de, der saaledes, efterat disse Bestemmelser ere traadte i Kraft, erhverve sig et Amt ved Kjøb eller Bevilling, skulle ikke have Ret til atter at afhænde det; ei heller skal en saadan Ret tilkomme deres Enker eller Arvinger. Derimod skal Amternes Antal ikke kunne forøges over 21, saalænge nogen af dem, der have erhvervet sig et Amt, driver dette.- at, saasnart de, der have erhvervet sig et Amt, enten ere døde eller have ophørt at drive Amtet, skulle Amterne ikke være indskrænkede til et vist Antal, og Barbervæsenet vil være at ordne efter de almindelige Principer for Haandværksnæringen her i Staden.- at saalænge Amtsstuerne ei tør forøges over 21, skal det kun paahvile dem og ikke andre Barberstuer at være Optagelsessteder for Tilskadekomne,

hvor der dels ydes disse den Hjælp, som af enhver Ikke-Lægekyndig kan præsteres, dels besørger en Læge tilkaldt, og efter Omstændighederne den Syge transporteret til Hospitalet. Naar derimod Barbervæsenet er blevet ordnet efter de almindelige Principer for Haandværksnæringen, skal den samme Forpligtelse paahvile alle de til ubegrændset Svendehold berettigede Barbermestere.- at alle Byens Læger erholde den Forpligtelse, strax at komme Tilskadekomne til Hjælp«. ⁴⁹

BR gentog de i tidligere forhandlinger fremsatte forslag om omfanget af barbernæringen og barberernes ret, dog tilføjedes, at barberne burde have tilladelse til at klippe hår og frisere, da dette af flere drives som et bierhverv, og der er hjemmel i *Anordn. 27de April 1753 cfr. Canc. Skr. 30te Mai 1835*; om vedbliven af de nuværende barbereres ret til at praktisere; om at stille oprettelsen af særegne optagelsessteder for syge og tilskadekomne i bero; om opbevaring af redningskasser hos barbererne til skindødes behandling; om hyrekuskenes og vognmændenes forpligtelse til at køre tilskadekomne til hospitalet og om de autoriserede læger skulle have skilt, eller, som Sundhedskollegiet foretrak, på døren eller porten eller en påmaling på murkarmen om, at der bor en autoriseret læge. Endelig ytrede BR, at frimestrenes rettigheder formentlig bør bestemmes således, at de er berettigede til at påtage sig det samme som de amtsmestre, der ikke er berettigede til lægepraksis, alene med den indskrænkning, som følger deraf, at de ikke må betjene sig af andres medhjælp. Dette var alle stort set enige om; selv barberlavets oldermann.

Presset af BR's behandling foreslog oldermannen i 1847 en løsning. Overfor Magistraten fremsatte han et reformforslag. Det gik ud på, at 20 barberamter skulle indløses og dermed erstattes med en sum af 150 rbd. pr. stk. ⁵⁰ Dette gav ialt 3.000 rbd., som skulle betales af frimestrene, bl.a. ved, at hver frimester skulle bidrage med 50 rbd. Samtidig betingede de eksisterende amtskirurger og enkerne sig retten til at drive amterne indtil deres død. ⁴⁹ Den, der ville erhverve mesterret, skulle stå i lære og tjene det befalede antal år på amtet, for indfødte 4 år og for udlændinge 6 år. Det var såle-

Figur 3: OPGØRELSE AF BARBERER I KØBENHAVN 1838-1863

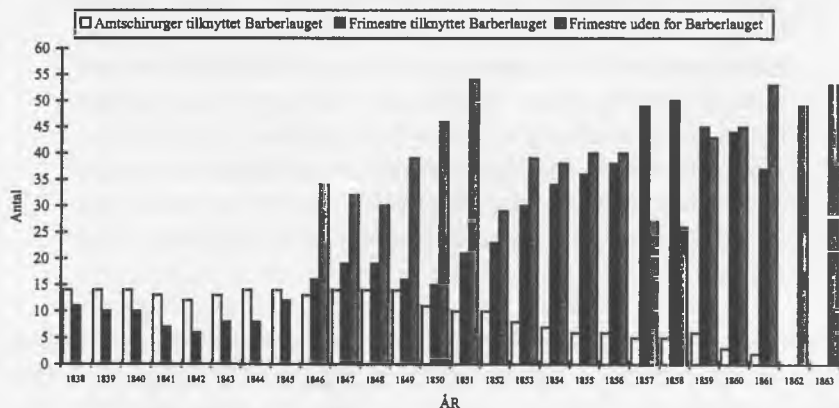

Fig. 3. Barberer i København 1838-1863. Kilde: Svendeprotokol for tidepenge 1833-1879 samt Edv. Mackeprang:

Afsnit af den danske Arbejderbevægelses Historie, København 1911, s. 102.

I 1851 og 1859-60 steg antallet af frimestre udenfor lavet. I disse år blev forslaget om barberlavets ophævelse behandlet i Rigsdagen. Antallet af frimestre udenfor barberlavet fremkommer ved subtraktion af Svendeprotokollens tal fra Mackeprangs. Ifølge O. Müller: Udkast til Lov om borgerlig Næring (1857), s. 92 og 95, rummede folketællingen 1855 i København 6 amtsmestre og 78 frimestre, på landet 11. Sammenligner man politiets generaltabel over »Laugenes og Corporationernes Interessenter og Mestere, samt Svende og Dreng i Kjøbenhavn« med barberlavets tal i Svendeprotokollen, bliver man opmærksom på tallenes uoverensstemmelse (Se fig. 2 og 3). Københavns politi udsendte generaltabellerne i trykte skemaer. Iflg. Mackeprang skyldes de store spring i politiets tal trykfejl og mangelfulde indberetninger fra lavene. Fra 1846 forsøgte barberlavet at opgive både antal amtskirurger og frimestre.

des ikke meningen, at oldermandens forslag skulle give en fuldstændig fri adgang til barberfaget.

Erstatningsløsningens skæbne

På foranledning af et brev fra Magistraten behandlede BR atter frigivelsen af barberfaget den 9. december 1847. Magistraten skønnede, at en frigivelse af barberfaget ikke umiddelbart kunne finde sted uden at der tilsikredes de nuværende besiddere af et barberamt en passende godtgørelse. Frimestrene støttede oldermandens plan, men da det kom til den økonomiske del af planen, tegnede frimestrene sig kun for 2.000 rbd. Oldermanden anmodede

Amtschirurg	No	Svende	Betalt		Skyldig		Anmærkninger
Hr. Wilhelm	—	—	—	—	—	—	
Hr. Möller	1	Heig	1	4	1	“	
	2	Terkelsen	1	“	“	“	
Hr. Wilster	1	Peters	“	“	2	4	
	2	Königslieb	“	“	2	4	
Hr. Thostrup	1	Dövald	1	“	“	“	
	2	Wantz	1	“	“	“	
Hr. Dorge	1	Wihmann	“	“	2	“	
Hr. Lange	1	Wulff	“	“	3	“	
Frimestre							
Hr. Wittenberg	1	Davidson	“	“	4	“	
Hr. Svane junior	1	Röder	“	“	2	4	
	2	Nielsen	“	“	2	4	
Hr. Tholateis	1	Ebbesen	2	“	“	“	
Hr. Frederiksen	1	Skilling	2	“	“	“	
Hr. Svarzake	1	Carlsen	“	“	1	“	
Hr. Altmann	1	Schmidt	1	“	“	“	
	2	Böhme	2	“	“	“	
Hr. Möller	1	Möller	“	“	1	“	
	2	Hildenbrandt jun.	“	“	2	“	
Hr. Hantsen	1	Hantsen	“	“	1	“	
Hr. Restorff	1	Restorff	“	“	1	“	
Hr. Gede	1	Lund	“	“	3	4	
	2	Didrich	“	“	1	“	
Hr. Frey	1	Hurtikal	“	“	4	2	
Hr. Steier	1	Ryhman	2	“	“	“	
Hr. Stahl	1	Widemann	“	“	2	4	
Hr. Widemann	1	Klein	“	“	1	“	
Hr. Ströman	1	Ströman	1	“	“	“	
Hr. Grathars	1	Jacobsen	1	“	“	“	
Hr. Gjording	1	Andersen	“	“	2	4	
	2	Ludvigsen	2	“	“	“	
	3	Stühr	“	“	1	“	

Svendeprotokollens registrering af betalte og skyldige tidepenge for juli kvartal den 1. juli 1855. Kilde:

Svendeprotokol for tidepenge 1833-1879, Københavns Stadsarkiv.

kommunen om de resterende 1.000 rbd. Magistraten foreslog at købe de nu eksisterende 20 barberamter for 150 rbd. pr. amt, idet beløbet kunne dækkes ind ved en forhøjelse af borgerskabsgebyret. Dette var barberlavet ikke indstillet på, fordi de unge mestre stort

set ingen formue havde. Afgørende for P. J. Møllers reformforslag blev BR's erklæring, i december 1847, om, at den var modstander af, at amtskirurgerne skulle have erstatning. - Den ukontrollerede udvikling var tilsyneladende »uforanderlig«.

Foranlediget af Indenrigsministeriet var erstatningsløsningen atter oppe at vende igen i foråret 1849, hvor Indenrigsministeriet og Magistraten anbefalede en eller anden form for erstatning til de 20 amter, men BR fastholdt sin udtalelse fra december 1847.⁵²

I løbet af sommeren 1849 tilslutter såvel Statsrådet som Indenrigsministeriet sig BR's udtalelse og pålagde Magistraten at indhente barberlavets samtykke heri, og hvis man ikke kunne få den, ville ministeriet lade sagen afgøre ved domstolene.

En ordning af Barbervæsenet

I anledning af en skrivelse fra Indenrigsministeriet til Københavns Magistrat om en »Ordning af Barbervæsenet« og lavets erklæring herom, indkaldte oldermanden den 28. juni 1849 interessenterne i det kirurgiske amt i København til ekstraordinær lavsforsamling. Fredag den 13. juli 1849, kl. 6 i gården nr. 63 på Østergade, 1. sal i bagbygningen, blev lavsforsamlingen afholdt.

Referatet fra den ekstraordinære lavsforsamling tilkendegiver imidlertid hverken de tilstedeværendes eller lavets stillingtagen til de to vigtige punkter, der var oppe i tiden, nemlig den nye Grundlovs bestemmelser om den frie uhindrede adgang til erhverv eller erstatningsspørgsmålet for de enkelte barberamter; men svaret findes i *BR's Forhandlinger* idet spørgsmålet undergik en grundig behandling på et møde den 4. september 1849. »..Efterat Barberlauget derpaa havde erklæret, at det ønsker det omhandlede Erstatningsspørgsmaal afgjort ved Domstolene, ..«.⁵³ Indenrigsministeriets trussel om at lade sagen afgøre ved domstolene måtte altså komme an på en prøve.

Barberlavet tog den opståede situation med knusende ro, oldermanden havde åbenbart et udmærket billede af, hvad der gennem årene var foregået.

I perioden fra 1838 til 1842 påbegyndtes i realiteten den endelige opdeling af barberer og læger og antallet af frimestre tog betydeligt til. Dog kan dette først ses i 1846, da barberlavet påbegyndte opgivelsen af samtlige frimestre, altså inklusiv frimestre uden for

lavet.⁵⁴ Det, at barberlavet indlod sig på at opgive samtlige barberfrimestre, skyldes ikke, at barberlavet var nået til en erkendelse, men det skal nok snarere betragtes som en forøget indsats i bekæmpelsen af frimestrene i midten af 1840'erne. Dog viser der sig imødekommehed i forbindelse med oldermandens reformforslag, som blev fremlagt i 1847.⁵⁵ Barberlavets beslutning om også at opgive de frimestre, der stod udenfor lavet, viser sig tydeligt afvigende i forhold til svendeprotokollens opgivelser (figur 2) over frimestre tilknyttet lavet.

I slutningen af 1851 var det kommet så vidt, at Rigsdagen skulle behandle et »Udkast til lov angående ophævelse af barberlavet i København og den fremtidige adgang til at udøve barbererierne i København og i de øvrige købstæder«. Lovforslaget blev forelagt Landstinget, den 13. december 1851 og indeholdt alle de elementer, der havde været oppe i BR.⁵⁶ I korte træk gik lovforslaget ud på, at barberlavet skulle ophæves, det skulle stå enhver frit for at forsøge at vinde borgerskab som barber uden hverken at bestå prøve, være svend eller dreng. Vandt man borgerskab, kunne man etablere en barberstue med medhjælpere, blot med det forbud ikke at trække tænder ud, at årelade og sætte kopper. Hvis de fornødne kvalifikationer var til stede, kunne Sundhedskollegiet give tilladelse til, at en frimester måtte både årelade og kopsætte. Barberstuen skulle fungere som »skadestue« og indeholde en liste med adresser over samtlige byens autoriserede læger. Svendeeksamen skulle fjernes helt, og svendene kunne endda få tilladelse til at kopsætte og årelade mod en betaling af 5 rbd., for at vise deres duelighed overfor overkirurgerne på Frederiks Hospital og Almindelig Hospital.

Hvis dette lovforslag blev vedtaget, havde Magistraten antydnet, at der så påhvilede det offentlige en erstatningspligt overfor amtsbarbererne, fordi der ikke blot var tale om en omordning af barbervæsenet, men om et totalt tab af amtsbarberernes rettigheder - nemlig det at kunne afhænde barberamterne. Sagen endte som bekendt med, at såvel indenrigsministeriet som statsrådet tilsluttede sig BR's forslag og fandt, at de nuværende amtsbarberer ikke burde have nogen erstatning.

Den daværende indenrigsminister havde stillet i udsigt, at hvis det blev nødvendigt, var man parat til at lade erstatningsspørgsmålet få en juridisk afgørelse, men selv dette mente man nu ikke

F.A. Wilhelm, Københavns barberlavs sidste oldemand 1853-1862. Efter Fr. Wulff: Det københavnske Barberlavs Historie, 1906.

var nødvendigt, idet staten ikke fratog den enkelte amtsbarber noget privatretsligt forhold, fordi amtsbarbereren blot benyttede et ledigt amt, som var stillet til rådighed.⁵⁷

Udvalgsbetænkningen blev fremlagt den 19. februar 1852. Den anbefalede, at lovforslaget blev vedtaget, dog blev der i udvalget fremsat ønske om, at alle skulle underkastes en duelighedsprøve i at kopsætte og årelade, ikke så meget for at tage hensyn til eventuelle patienter, men mere for at forebygge den store tilstrømning af udlændinge, som barberfaget skulle være særlig udsat for.⁵⁸

Landstinget vedtog loven den 1. marts 1852, men for at begrænse adgangen til barbergerning i købstæderne havde man fået tilføjet, at

der skulle aflægges en duelighedsprøve i at årelade og kopsætte. Yderligere fik man vedtaget, at åreladning og kopsætning kun måtte udføres i forbindelse med barberernæringen.

Således gik forslaget nu videre til Folketinget, som ændrede Landstingets forslag ved at fjerne tingets tilføjelser sammen med paragraffen om, at barbererne var forpligtet til at modtage de tilskadedkomne og syge.

Den 19. marts 1852 blev forslaget underkastet sin sidste behandling, og i den anledning blev det atter nævnt, at lovens lempelse ville øge tilstrømningen af fremmede til et i forvejen invaderet fag. Hertil svarede den indflydelsesrige A. S. Ørsted, at prøven ikke var nok til at holde fremmede svende væk, at der ikke burde stilles krav om borgerskab for barberer, og i øvrigt kom de fremmede fra her-tugdømmerne, og da Kirurgisk Akademi også eksisterede for her-tugdømmerne, var der en indlysende sammenhæng her. Trækplasteret måtte simpelthen være kundskab og øvelse i det kirurgiske.

Ørsted betragtede barbererne som mere ubetydelige end tjenestefolk og var iøvrigt af den overbevisning, at den nuværende udvikling ganske enkelt ville nedlægge barberlavet.⁵⁹ Han havde ret. Forslaget blev forkastet, og barberlavet kunne ånde lettet op. Lavet fik endnu en frist og gav sig til at vente på domstolens afgørelse. Den kom aldrig, for udviklingen havde faktisk indhentet en ophævelse af barberlavet; der skulle blot gå yderligere syv år, før barberlavets koryfæer kom til denne erkendelse. Kendsgerningerne viser, at der ikke skete noget, før Rimestad begyndte at sætte skub i tingene i 1855. Det skub der førte til den store håndværkeruro og næringsfrihedsloven, og da sagen atter kom op i 1855, tog barberlavet det med knusende ro. Forslag om nedlæggelse af barberlavet havde været fremme før, og alle var endt resultatløse. Det var domstolens afgørelse. Hvorfor skulle det lykkes denne gang?

Barberlavets isolation

Mange barbersvende drømte om at blive selvstændige og etablere egen forretning. Den nemmeste måde at realisere denne drøm var at blive barberfrimester, men inden en barbersvend kunne blive frimester, skulle han konfronteres med barberlavets oldermands kompromisløshed. Oldermændene havde som hovedopgave at forhindre

Foreningsmærke for Barber- og Frisørforeningen af 25. Februar 1861. Efter Fr. Wulff: Det københavnske Barberlavs Historie, 1906.

så mange svende som muligt i at blev frimestre, og kendetegnende for oldermændens arbejde var en standhaftig klamren sig til lavets særrettigheder. Dette gik selvfølgelig ud over svendene, men bragte også barberlavet ud i en form for isolation. Som en af de få var barberlavets oldermann ikke med i indbydelsen til dannelse af Håndværkerforeningen i 1840, og da Håndværkerforeningen udsendte sin indbydelsespjece med følgeskrivelse i marts 1856 om tilslutning til en organiseret modstand om lavsfriheden, var barberlavet heller ikke med.⁵⁸ Til trods for sin særskilte holdning bidrog de københavnske barberere dog i den store adresse i 1857 med 43 underskrifter.⁵⁹ Dette antal vidner om, at det var ganske svært at få alle barbererne til at skrive under på de tre uger, der var afsat, før de atter skulle være Håndværkerforeningen i hænde.⁶² Som tidligere nævnt blev den nye næringslov vedtaget, og i forlængelse af den udsendte Københavns Magistrat den 12. april 1858 en »Vedtægt, hvorved bestemmes, hvad der er at ansee som bunden Næring i Kjøbenhavn«, og her indgik »Barbeer«. Denne ved-

Xylografi af frisør. 1860'rne.

tægt henviste til Müllers næringslov, som stillede betingelser i forbindelse med erhvervelse af borgerskab.⁶³

Barberlavets sidste krampetrækninger

Den 7. marts 1859 tilsendte Københavns Magistrat barberlavet et brev, hvori de bad oldermændene F. A. Wilhelm oplyse om lavets formueforhold, og om hvorledes en eventuelt opløsning af lavet kunne finde sted. Om eftermiddagen, 14 dage senere, afholdt barberlavets interessenter lavsforsamling og vedtog, at lavets formue for

amtskirurgerne vedkommende skulle gå til en begravelseskasse og for svendenes til en sygekasse. I svaret til magistraten gjorde oldermændene til slut opmærksom på at »... jeg paa Barberlaugets Vegne iøvrigt maa henholde mig til hvad der tidligere fra Laugets Side er anbragt i Sagen om Spørgsmaalet om Laugets Opløsning, og Erstatningskravet for de kjøbte Barberamter, hvorpaa er deponeret Kjøbesummen i Stadens Kasse«. ⁶⁴

I et fire sider langt brev henvendte Københavns Magistrat, den 12. april 1859, sig til indenrigsministeriet og påpegede nødvendigheden af at få udarbejdet en lov om barbererens ordning i København. ⁶³ Müllers næringslov havde ikke taget stilling til barberfagets omordning. ⁶⁴ For at bestemme barberernes forhold til lægegerningen blev der nu taget initiativ til, at barbererens ordning endnu engang skulle behandles i Rigsdagen, og »Lov angående barbererens ordning samt om adgang til at årelade og kopsætte« blev vedtaget til ikrafttrædelse samme dato som Müllers næringslov. ⁶⁷ Denne lov var forskellig fra de gamle lavsartikler, som havde stadfæstet barberlavets monopolagtige stilling i over 350 år.

Efter grundlovens vedtagelse kollapsede barberlavets mangeårige tilstand *in confesso* og forvandlede sig til et fag uden orden, udelukkende holdt i hævd af oldermændenes trodsige og spidsfindige undskyldninger. Barberlavet havde ikke andet end nag tilbage, da det første skridt til dannelsen af Barber- og Frisørforeningen af 25. februar 1861 blev taget. Kvartalsmøder, komediespil og sangkvarteret med bl.a. August J. Wiedemann på violin som deltager, skulle til at sætte sit præg på foreningens aktiviteter.

Det var således en bitter oldermænd der besvarede Magistratens brev om barberlavets nedlæggelse: »... Hvad dernæst angaar det til Betænkning samt Udkast til »Lov for Barberforeningen« da har Lauget, der ingensinde har ført kontrol med Barberfrimestre, eller haft noget med disses Stilling at gjøre overfor Øvrigheden, indlade sig paa at drøfte den nu paatænkte Barberforenings Andragende eller dens Love«. ⁶⁸

Barberlavets oldermænd kæmpede til det sidste, men nu måtte oldermændene se i øjnene, at kampen var forbi. Selvom det var mere vanen end sædvanen, der styrede barberlavet, mandede oldermændene sig op og indførte en kopi af sin sidste protest i *Det kirurgiske Amts Hovedprotokol*. For en gangs skyld endte referatet ikke med

den sædvanlige strofe »... da Intet videre var at foretage blev Forsamlingen hævet«. ⁶⁹

Sammenfatning

Barberfaget var engang et meget spektakulært fag. Derfor kan det københavnske barberlavs stiftelse og historie føres helt tilbage til 1500-tallet. Barberfagets særlige stilling i det danske samfund fik kongen til at udstede næsten enslydende kongelige privileger gennem 300 år, privileger der begrænsede antallet af barberer i København til højest 21 barberamter. Men i løbet af 1800-tallet kom barberfaget totalt ud af kontrol. Antallet af barberer voksede uhammet. Så meget at såvel barberlavet som myndighederne ønskede, at der skulle gribes ind. Barberlavet stod stejlt på sine privilegier, -svendene skulle ikke have mulighed for at etablere selvstændig forretning. BR nedsatte den ene kommission efter den anden, for at »..alle skulle have frihed til at ernære sig med egne hænder af den profession, man havde lært«. Således kom linierne til at stå skarpt over for hinanden. Trusler om lovindgreb, afgørelser ved domstolene og økonomisk erstatning kunne ikke rokke ved barberlavets tillid til de kongelige privileger, således måtte faget leve med, at det stort set var uden nogen form for styring gennem de sidste ca. 50 år. Indgrebet kom først med Næringsloven af 29. december 1857, hvor alle lav blev ophævet pr. 1. januar 1862.

NOTER OG HENVISNINGER

Kjøbenhavns Diplomatarium = KD
Københavns Borgerrepræsentations for-
handling = BRF

1. Mansa, F.V.: Bidrag til Folkesygdom-
menes og Sundhedspleiens Historie i
Danmark. København 1873, s. 171f.
oplyses at kong Hans i 1501 lod det
første Barberamt for 6 mestre oprette i
København, og der udfærdiges først en
Skrå (se note 7) 5 år senere den 2/2
1506. Haupt Protocol Societatis Chirur-
gorum De Anno 1730 Mense Januari.
H.S. Ältermann, Barberlavet. Nr. 1.
Københavns Stadsarkiv, s. 491 fremgår
det, at der fandtes en Skrå for barberer-

ne i København udstedt »von dem gott-
sehliche König Hans« dateret den 2/2
1506.

2. Ifølge Mansa, F.V.: Bidrag til Folkesyg-
dommenes og Sundhedspleiens Histo-
rie i Danmark s. 172 er de tidligste lavs-
artikler for København gået tabt, men
Christian II stadfæstede kong Hans'
lavsartikel søndag efter påske 1515 på 6
mestre. Den bevarede Skrå for Barbe-
rernes Lav i Flensborg af 12. oktober
1515 bekræfter bl.a., at bartskeerere
blev autoriseret som praktiserende
læger.
3. Eksempler herpå er: Christian IV befa-
lede revision af alle lavsvedtægter i

- 1600, Reces af 19. juni 1613 ophævede alle Skråer og lavsrettigheder, Forordningerne af 1621 & 1622 og Befaling af 24. januar 1669.
4. Barberskråen af 21. august 1577, Lavsaiklerne af 18. februar 1668 & Bartskeer-Laugsartidcler i Kjøbenhavn og Christianshavn af 29. april 1684.
 5. Barberamt brugtes i både Norge og Danmark, heraf stammer titlerne amtsbarber, amtsmester, amtskirurg, det samme som bartskeer og barbitonsor. Amt er tysk og betyder embede eller håndværk, i middelalderen var en håndværker også embedsmænd. Amtet udgjorde også en form for »domstol«, for hvilken både mestre og svende havde ret og i visse tilfælde også pligt til at indanke stridsspørgsmål.
 6. Lavsaiklerne indeholder mange flere bestemmelser, såsom at forsyne flåden med kirurger, men jeg har udvalgt disse ti, fordi de spiller en vis betydning i denne artikel.
 7. Barberskråen af 21. august 1577 er den ældst bevarede. En skræa er egentlig et stykke skind eller pergament og er i middelalderen i hele Norden brugt som betegnelse for skriftlige optegnelser. I Danmark brugtes Skrå hovedsageligt om gildes- og lavsvedtægter, men undertiden også om byretter.
 8. KD II, s. 612. Salomon Gutfeld blev ansat (i to år) den 2/2 1622 til »at balbere Christian Ulrik og Hans Ulrich Gyldeuløve samt deres Folk og Tjenere«.
 9. KD V, s. 193.
 10. KD III, s. 284; og KD V, s. 193.
 11. I Reskript af 21/10 1668 fik de to barberer på Christianshavn pålæg om at træde ind i det københavnske lav, de skulle blot udstå deres eksamen og gøre mesterstykke.
 12. KD VI., s. 447ff. Kiøbenhafns bartschierlaugsartidcler. Bartschierne.
 13. *ibid.*
 14. Ved Kongens Befaling af 24. januar 1669.
 15. KD VI., s. 447ff. og Sjællandske aabne Breve. Nr. 222. Christian V's konfirmation er kontraseriget af Griffenfeld.
 16. Wulff, Frederik: Det Kjøbenhavnske Barberlavs Historie. (Kjøbenhavn 1906), s. 36.
 17. KD VI. Malerlavet, glarmestrene, handskemagerne, færgemændene m.fl. fik også udstedt nye lavsaikler den 29. april 1684.
 18. Manufakturindustriens normer var delvis styrende for denne periode.
 19. Ved den store ildebrand i 1728 brændte Anatomikammeret. (Simon Paulli offentliggjorde den første Flora Danica i 1648).
 20. Forordningen angaaende et kongl. chirurgisk Academies Stiftelse og Indrettelse i Kjøbenhavn af 22. juni 1785.
 21. *ibid.*, forordnings § 12: »... ved et Barberamts Rettighed skal i det Højeste Frihed til at aarelade, trække Tænder ud og sætte Klyster, være forbundet; men hvo, som fra denne Forordnings Bekiendtgørelses Dato af vil købe sig een saadan Amtsrettighed og tillige udøve Kirurgien, skal først af Akademiet været prøvet, erkendt dygtig hertil og forsynet med det sædvanlige Testimonio, hvilket Testimonium ogsaa berettiger ham til fri Udøvelse af medicinsk og chirurgisk Praxis, uden at besidde et Barberamts Rettighed«. På det første møde efter udstedelsen udtalte Barberlavet sig bl.a. imod denne paragraf.
 22. Mackeprang, Edv.: Afsnit af den danske Arbejderbevægelses Historie. I. Del. I Laugstiden. København 1911, s. 56. Nørregaard, Georg: Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899. København 1943, s. 40 ff.
 23. Christian 7. tilkendegav sin imødekommelse i kongebrev af 13/10 1786.
 24. Kgl. Resolution af 9. januar 1789.
 25. Kgl. Rescript af 23. oktober 1713.
 26. Resolution af 25. november 1800.
 27. Den 30. juli 1794 nedlagde 294 tømmer-svende i København spontant arbejdet i sympati med to fængslede kollegaer.
 28. Efter kommissionsindstillingen oprettedes Det kongelige Sundhedskollegium ved Reskript af 13/5 1803 under justitsministeriet. Sundhedskollegiet ophørte under Albertis vilkårlige styrelse i 1907; erstattedes af Sundhedsstyrelsen ved lov nr. 111 af 30/4 1909.
 29. se note 33.
 30. BRF, I. årg. s. 74.
 31. Biografiske data: Wilster, Hans, født 27/8 1792 i Næstved, kom 1816 til P.F.

- Bechmann i København, vandt under 6. april 1824 borgerskab som frimester med ret til at holde en svend og en dreng. Amtskirurg 1. juni 1829. Boede som amtskirurg i Skoubogade 6. Valgte til oldermann den 30. april 1832, afgik som oldermann den 10. oktober 1844, tvungen til dels fordi han havde bortforpagtet sit amt. Koleralæge i 1853. Blev senere rodemester - en slags skatteopkræver. Var med til at nedlægge Barberlavet i 1859. Døde den 20. september 1860. Hans søn, I.C. Wilster, overtog hans barberforretning.
32. Oldermann A. Wilhelms brev til Københavns Magistrat af 7. september 1857 ang. Heinrich Ludvig Harups ansøgning om borgerskab af 30. juli 1857. Rigsarkivet.
 33. Ifølge Lavsartiklernes bestemmelse skulle en Amtsbarber være lægekyndig og efter Forordningen om Det kirurgiske Akademi af 22. juni 1785, Reskript af 13. oktober 1786 og Rådstueplakat af 25. oktober 1786 var de 21 amtsbarberstuer eller kirurgiske amter ikke blot barberstuer men også bestyrer af en lægepraksis.
 34. Indført ved Placat angaaende en forenet medicinsk=chirurgisk Examen m.m. af 30. januar 1838. Magistratens 2. sekretariat, Kollegiebreve 1838 A (2S 397), Nr. 53. Københavns Stadsarkiv. I tilknytning til denne plakat (kgl. resolution af 17/1 1840) måtte udlændinge, der havde indstillet sig til lægeeksamen, kun praktisere, når de havde fået den bedste karakter.
 35. Se kort om konsekvenserne heraf i næste afsnit.
 36. Plakat af 13. oktober 1786.
 37. Barberlavets oldermann, Wilster, havde allerede i et brev dateret den 28. september 1836 gjort sig til talsmand for, at såfremt Barberlavet skulle tilslutte sig en udelukkelse af de ustuderede svende, krævede det også et forbud mod, at der i fremtiden blev givet flere frimesterbevillinger.
 38. BRF. 2. årg, s. 92. Denne komité blev nedsat på et møde den 26. august 1841 og bestod af Tage Algreen-Ussing, Ditlev Gothard Monrad og C. W. Haagen.
 39. Ifølge BRF. 2. årg, s. 166, er erklæringen udarbejdet til Kancelliet og dateret den 27. november 1837. Barberlavets oldermann og bisidderne indgav sine protester den 29. september 1838.
 40. *ibid.*, s. 165ff.
 41. *ibid.*, s. 169f.
 42. *ibid.*, s. 170f. Politidirektørens erklæring er dateret 19. juli 1841.
 43. *ibid.*, s. 172.
 44. *ibid.*, s. 172ff. Bang, Herman: Tunge melodier, i Villy Sørensen (red.) Gylendals Kulturbibliotek-serien. København 1987, s. 29.
 45. BRF. 6/2-1845 til 26/2-1846. 6. Årgang, s. 60.
 46. Brev til Kjøbenhavns Borgerrepræsentation fra Magistraten af 19. marts 1847. Københavns Stadsarkiv.
 47. BRF. 8. Årgang. Kjøbenhavn 1848, s. 17ff.
 48. Krigsinflationen og statsbankerotten afstedkom Forordningen af 5/1 1813, hvor »Rigsbanksmøntfoden« blev ny møntfod i Danmark. 6 Rigsdaler ombyttedes med 1 Rigsbankdaler. Rbd. = Rigsbankdaler. (1 Rbd. = 1/2 speciedaler = 6 mark å 16 rigsbankskilling. Omregnedes ved den skandinaviske møntunion 1873 til 2 kroner).
 49. Hvis en Amtsbarber døde, kunne hans ægtefælle overtage forvaltningen af amtet.
 50. BRF. 10. Årgang, s. 14 og 66f.
 51. Wulff, Frederik: Det Kjøbenhavnske Barberlavs Historie. (Kjøbenhavn 1906), 239ff. BRF. 10. Årg. s. 66f. Anhang til Rigsdagstidende. 3. Sess. No. 57. 1851, sp. 895.
 52. Se figur 2. Mackeprang: Afsnit af den danske Arbejderbevægelses Historie gør opmærksom på at især barberernes tal efter 1846 er upålidelige på grund af frimestrene, Bilag »Antallet af Mestre, Svende og Lærlinge i samtlige Lav i hvert af Aarene 1761-1861«.
 53. I 1846 påbegyndtes opgivelsen af de nye tal til politiets generaltabeller. Oldermann Wilsters reformforslag er omtalt på s. 25f.
 54. Rigsdagstidende, 3. Session, Anhang, 1851, sp. 886ff.
 55. *ibid.*, sp. 895.
 56. Rigsdagstidende, 3. Session, Anhang B, 1852, sp. 806.

57. *ibid.* Forhandlingerne paa Landstinget, 86. møde, 23/2 1852, sp. 2893ff. & 106. møde, 19/3 1852, sp. 3508ff. På det 106. møde, den 19/3 1852 blev forslaget forkastet.
 58. Håndværkerforeningens Repræsentantmøde, den 5. marts 1856. Københavns Haandværkerforenings Arkiv 1840-1900, Landsarkivet for Sjælland. 36 oldermænd havde skrevet under på indbydelsen, 7 manglede, og det var barbererne, blytækkerne, dugmagerne, felberederne, kobbersmedene, møllerne og sejl-, flag- og kompasmagerne.
 59. Adresse til Rigsdagen om Næringslovgivningen, med Bilag. Kjøbenhavn, 1857. Navne i »Adressen 1857« med tilknytning til barberfaget i København var: Peter Jørgensen Möller, Amtskirurg og praktiserende læge. Frederich August Willhelm, Amtskirurg og praktiserende læge, p.t. Oldermænd. Claus Hansen, Barber. Emil Steenberg, Barberfrimester. Withus Frederichsen, Christian Rønnow, D.Th. Gottliebsen, Barberer. Frederik C. Hein, Barberfrimester. Carl A. Dorwald, H. Seerup, Barberer. M. Werth's Enke, W.J. Paulsen, Barberfrimestere. Frey, August Wiedemann jun., C. Svane, Enke, J. D. Jansen, Barberer. Wilh. Sørensen, Tandlæge og Barber. F. W. Oltmann, J. Stern, J. F. C. Eggers, A. S. Zieseberg, W. A. Walther, August Wiedemann (sic!), Chr. Restorff, H. M. Eggers, P. Foght, C. W. J. Barnewitz, Mad. Gjørding, J. H. Cahnbley, W. Strømmand, P. W. Schwartzacker, F. W. Müller, J. S. Jørgensen, Julius J. Svane, Barberer. Mad. Hjorth, Barberenke. S. Sørensen, W. Hansen, E. Sievertz, P. A. Polascheck, F. W. Ahlstrand, Klæbel, Barberer. Jacob Carle, Ligetornelæge. C. S. T. Madsen, Barbersvend. Omkring halvdelen af de 43 navne er opført i »Svende-protokollen«.
- Kirurgiske Amts Hovedprotokol* er således ikke til nogen hjælp i beskrivelsen af barberlavets generelle holdning, hverken til den store adresse eller andre sager. Adressen nævnes slet ikke i protokollen, og der er intet, der tilkendegiver, at barberlavet og dets lavsamlinger på nogen måde skulle have været særlig engageret i håndværkerbevægelsens arbejde imod næringsreformen. Underskrifterne tilkendegiver den enkelte barbers tilslutning, og der synes således ikke, ud fra den store adresse, at være belæg for at drage anden generel konklusion end den, at barberlavet lod det være op til hver enkelt barber at afgøre, hvorvidt man ville deltage i modstanden mod Müllers reformforslag eller ej. Men der skal ikke herske nogen tvivl om, at barberlavet var imod en ophævelse af lavsordningen, man tog blot ikke nogen officiel stilling; modstanden havde været der længe og viste sig løbende i dagligdagen.
60. Ifølge de tilgængelige tal var der i alt 60 personer, der havde tilknytning til barberlavet, samt ca. 27 udenfor.
 61. Raadstue=Placat af 12. april 1858. Københavns Stadsarkiv. Otto Müller: Udkast til Lov om borgerlig Næring i Kjøbenhavn og Kjøbstæderne. Kjøbenhavn 1857, s. 9ff.
 62. Det Kirurgiske Amts Hovedprotokol, s. 169. Oldermænd A. Willhelms, P.J. Möllers & H. Wilsters brev til Københavns Magistrat af 28. marts 1859.
 63. Københavns Magistrats brev til Indenrigsministeriet af 12. april 1859. Rigsarkivet.
 64. O. Müller nævner blot, i § 119, det udestående problem med barbernæringen.
 65. Første gang forelagt i Landstinget den 13/12 1851. Udkast til Lov angaaende Barbeernæringen samt om Adgang til at aarelade og kopsætte. Første behandlingen fandt sted den 5. oktober 1860 og den 17. november 1860 blev »Lov angående barbeernæringen samt om adgang til at årelade og kopsætte« enstemmigt vedtaget i Landstinget og endelig vedtaget til ikrafttrædelse den 1. januar 1862 i Folketinget den 16. januar 1861.
 66. Det Kirurgiske Amts Hovedprotokol, s. 172. Oldermænd A. Willhelms & P.J. Möllers brev til Københavns Magistrat af 24. maj 1861.
 67. Haupt Protocol Collegi Chirurgorum Haf de Ao 1750 Mense, Barberlavet. Nr. 2. Københavns Stadsarkiv. Samme ordlyd i referater af 28/10 1856, 29/4 1857, 26/10 1857, 27/4 1858 & 26/10 1858.

Referaterne før de nævnte datoer udviser samme passivitet. Det kirurgiske Amts Hovedprotokol vidner på ingen måde om barberlavets virke. Hovedprotokollen viser blot i det ene referat efter det andet, at barberlavet afholdt

lavsforsamling to gange om året i overværelse af justitsrådet og en rådmænd, samt oldermandens opgørelse af indtægter og udgifter. De sidste få sider om ophævelsen af barberlavet vækker dog en vis interesse.

Københavns lossepladser og opfyldninger

- en historisk kortlægning og forureningsundersøgelse

John M. Eriksen
Susanne Boiesen Petersen

Indledning

Miljøkontrollen i Københavns kommune fik i 1996 kortlagt alle lossepladser og opfyldninger, der er sket siden industrialiseringen i forrige århundrede. Formålet var at få et samlet overblik over omfanget af byens opfyldninger, og hvor man kan forvente at finde forurenede jord.

Problemet med at komme af med affald blev tidligere løst ved at nedgrave eller dumpe det i søer, moser eller grus- og lergrave. Forurening som begreb kendtes ganske enkelt ikke. Den erkendelse, man i dag har omkring forurening, er baggrunden for denne undersøgelse, der er en historisk kortlægning af, hvor affaldet blev gravet ned.

Der er valgt en tidsmæssig grænse fra omkring århundredskiftet og frem til i dag, hvor trådene trækkes tilbage til 1860'erne. Denne afgrænsning hænger sammen med, at fra dette tidspunkt begyndte industrialiseringen så småt med den helt store udvikling, der skete samtidig med byens ekspansion fra 1880'erne og frem. Op gennem 1900-tallet blev anvendelse af kemikalier i industrien mere og mere udbredt, og samtidig voksede affaldsproblemerne, der næsten helt op til 1970'erne løstes ved nedgravning.

I 1980-82 foretoges den første lossepladsregistrering af 22 pladser, hvoraf størstedelen var fyldpladser eller kemikaliedepoter. En kortlægning af byens lossepladser skete i 1986, og den efterfulgtes i 1990 af en registrering af de kystnære depoter. I begge undersøgelser er der primært tale om større kildeindsamlinger, der ikke er blevet bearbejdet eller publiceret.

Historisk gennemgang af opfyldningerne

De første beboere slog sig ned ved strandbredden for små 7000 år siden. Det var ca. 3 meter under den nuværende Frederiksberg-

København vokser. Dagrenovation tømmes i vådområde. Foto 1930'erne. Det kgl. Bibliotek.

gade i den nordlige ende ved Nytorv/Gammeltorv. Her efterlod de deres visitkort i form af økser, pilespidser, skrabere m.m. - kort sagt byens første affaldsprodukter. Denne adfærd med at smide affaldet lige i nærheden fortsattes af de efterfølgende beboere helt til vore dage.

I løbet af de efterfølgende årtusinder voksede bosættelsen fra landsby over købstad til hovedstad. Byen voksede ud i strandområdet samt i højden ved opfyldning med affald og bygningsrester. Ved de store brande i 1728 og 1795 blev ruinerne i de fleste tilfælde jævnet ud og nye bygninger opført ovenpå. Det samme skete efter bombardementet i 1807, hvor store dele af byen lagdes i ruiner.

Byen Havn (det senere København) blev omkring 1167 givet til biskop Absalon af kong Valdemar den Store. På Slotsholmen anlag-

Fig. 1 København ca. 1535. Efter København fra Bispetid til Borgertid, 1947

des en borg og omkring år 1200 opførtes byens første voldanlæg. (Figur 1)

I de følgende århundreder voksede befolkningen, især efter at kong Christian III i 1500-tallet slog sig permanent ned i byen, der fra dette tidspunkt blev hovedstad. Med hoffet, centraladministrationen, hæren og flådens tilstedeværelse blev forholdene indenfor det gamle voldsystem efterhånden for trange. Der skete derfor en stor udvidelse af byen i 1600-tallet, hvor volden mod nord blev sløjft og rykket længere nordpå. På Amagersiden anlagdes ved

opfyldninger i det grundede vådområde bydelen Christianshavn. (Figur 2)

Udvidelsen betød en fordobling af byens areal, og i de følgende århundreder skete der yderligere opfyldninger ud i havneområdet såvel på Sjællandssiden som på Christianshavn. (Figur 3)

Ved begyndelsen af 1800-tallet var hele området indenfor voldene tæt bebygget, og rammerne var nu ved at sprænges af befolkningsstørrelsen. Nørre Fællede anvendtes til natrenovation, og såvel byens voldgrave som voldgraven omkring Rosenborg slot fyldtes med latrin og andet affald.

Det var dog fortsat almindeligt, at latrinen tømtes i jordhuller inde i gårdene - de såkaldte latringruber. Af dem fandtes der 510 i 1865, i 1871 var antallet reduceret til 98, og de sidste forsvandt i 1885 i forbindelse med organiseringen og bortskaffelsen af latrinen ud af byen.

På Christianshavn var næsten hele det nuværende område blevet opfyldt, og her havde bebyggelsen også bredt sig yderligere. (Figur 4)

Fra 1890'erne begyndte de mest omfattende opfyldninger af Københavns vådområder. I nord var det anlæggelsen af Frihavnen og i syd hele godsbaneområdet. I forbindelse med disse anlægsarbejder blev det nødvendigt at omlægge hele kloaksystemet, der blev koblet på den nyopførte kloakpumpestation ved Kløvermarksvej. Herfra ledtes kloakudløbet ud i Øresund.

I dette århundrede fortsatte opfyldningerne såvel i den nordlige som den sydlige del af havnen, hvor den største opfyldning er sket i nord med havnearealerne her.

Lossepladserne flyttedes ud til de lavtliggende kystområder og skabte opfyldninger i Kongens Enghave og Valby, der senere udlagdes til parker og kolonihaver.

På Amager skete først i århundredet opfyldninger af østkysten langs Amager Strandvej, og fra 1950'erne begyndte opfyldningen af Amager Fælled.

Befolkningsudviklingen

I løbet af 1700-tallet skete der en stigning i befolkningstallet primært som følge af stigende levealder samt fald i fødselsdødelighe-

Fig. 2 København ca. 1650. Efter København fra Bispetid til Borgertid, 1947.

den. Der var tale om en europæisk højkonjunktur, og her i landet voksede befolkningen med 40%. Århundredet prægedes fortsat af en række stormagtskrige, som betød vækst i efterspørgslen på varer og transport for det neutrale Danmark.

Denne befolkningsudvikling fortsatte ind i 1800-tallet, hvor den øgedes yderligere i takt med forbedringer af hygiejnen og fremskridtene indenfor lægevidenskaben. Udviklingen kendetegnede alle de nord- og vesteuropæiske lande og skabte en overbefolkning, der fra 1860'erne førte til masseudvandringen til Amerika.

Danmarks befolkning voksede fra ca. 900.000 i år 1800 til lidt over 2 mill. i år 1900. Med stigningen fulgte en vandring fra landet til byerne, først og fremmest til hovedstaden. Københavns indbyggertal steg fra ca. 100.000 i 1800 til ca. 235.000 i 1880 og toppede i 1950 med omkring 768.000 indbyggere.

Byens befolkning svulmede op i første halvdel af 1800-tallet, men af forsvarsmæssige hensyn måtte der ikke bygges udenfor voldene. Militæret forlangte et åbent ubebygget område hvis formål var, at fjenden ikke havde mulighed for at søge dækning. Der måtte derfor kun opføres mindre træskure, som i krigstilfælde hurtigt kunne rives ned. Det førte til, at der blev bygget mere tæt inden for voldene, alle baggårde blev efterhånden bebygget, etager byggedes ovenpå, og etagehøjden på nye huse mindskedes, så der blev flere etager. Også kældrene blev taget i brug til beboelse. Foruden indbyggerne fandtes køer indenfor voldene.

I 1851 ophævedes forbudet mod byggeri udenfor voldene, og fra 1856 begyndte nedbrydningen af voldene. Områderne omkring byen var anlagt til fælleder for grænsning, og her fandtes også lossepladserne. Samtidig med at menneskemængden bredte sig ud over det omkringliggende landskab skubbedes affaldet foran. Lossepladserne flyttede sig parallelt med bebyggelsen ud i periferien, i første omgang til østkysten af Amager og Valby Fælled. Senere blev Amagers vestkyst inddraget, og her har siden fundet de største opfyldninger sted på Amager Fælled.

Slutningen af 1800-tallet er kendetegnet ved en produktionsfremgang for industrien og landbruget, der førte til øget levestandard. Samtidig blev der i hele landet igangsat store anlægsarbejder. Alleerede i midten af 1800-tallet havde København fået sin første kloakering, men i perioden fra 1880'erne og op til 1. verdenskrig anlagdes nye kloaker i hovedstaden. I landets øvrige byer blev der på den tid også nedgravet kloakker, samt gas- og vandledninger.

Byplanlægning

I løbet af 1840'erne opstod der en offentlig debat omkring byens hygiejniske forhold. En omfattende koleraepidemi i 1851 i flere europæiske storbyer førte til, at der blev nedsat en sundhedskommission til at undersøge de hygiejniske forhold i København. Koleraepidemien nåede til København to år senere og har muligvis

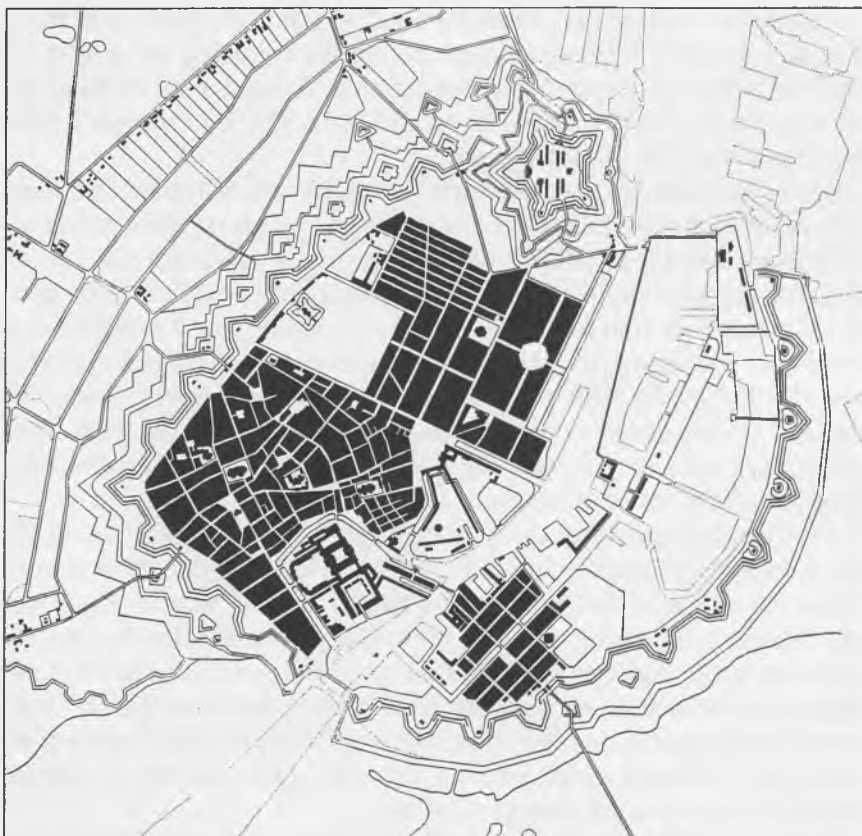

Fig. 3 København ca. 1750. Efter København fra Bispetid til Borgertid, 1947.

påvirket det videre arbejde, der i 1860 førte til, at byen fik sin første sundhedsvedtægt. Desuden kom der regler om afløbsforhold, rengøring af torve og offentlige gader, vandforsyning samt bortskaffelse af dag- og natrenovation.

Hermed var grundlaget skabt for en intensiveret byplanlægning, der kulminerede med den store internationale byplankonkurrence i 1908-09. Byplankonkurrencen var affødt af indlemmelserne i 1901 af Kongens Enghave, Valby, Vanløse, Brønshøj og Utterslev og i 1902 af Sundbyerne.

Det meste af lovgivningen omkring byens affald drejede sig om natrenovationen, der på grund af befolkningsstigningen gav de værste problemer. Lossepladsernes kapacitet blev for alvor et problem omkring århundredeskiftet, og i 1902 kom den første betænkning om dagrenovationen.

Ved den næste betænkning om dagrenovation i 1926 konkluderedes det, at formuldningen på lossepladserne forløb hurtigere, end man havde antaget tidligere. Det blev derfor besluttet at fortsætte denne deponering frem for at indføre forbrændingsanlæg. En afgørende faktor var de landvindinger, der blev skabt ved lossepladsopfyldningerne.

Det åbne lossepladssystem fortsatte helt frem til 1970'erne, hvor det afløstes af forbrændingsanlæg. Baggrunden var bl.a. den stigende interesse for bekæmpelse af forurening, der opstod i slutningen af 1960'erne i de industrialiserede lande. Samtidig var det ikke længere muligt at finde områder til den traditionelle deponering af affaldet. I 1971 dannedes miljøministeriet, og herefter kom den første egentlige miljølovgivning i landet.

Industriens placering

Industrialiseringen i Danmark kom for alvor i gang omkring 1870, og den økonomiske vækst fra 1890'erne og de første årtier op til 1. verdenskrig betød en stor fremgang indenfor industrien. Selvom der opstod industrialisering omkring de større provinsbyer, fandtes hovedparten af industrien i København. I årene 1906-14 skete der en stærk koncentration af industrien i hovedstaden.

Industriens placering i København blev til en vis grad præget af byplanerne på samme måde som udviklingen af boligkvarterer, villakvarterer og parker. Således udvikledes industrierne ved Sydhavnen og Kongens Enghave samt langs Amagers østkyst. Baggrunden for disse placeringer var bl.a. at røgen fra de mange fabrikk skorstene med den herskende vestenvind ville drive væk fra byens boligområder.

Planerne påvirkede først og fremmest placeringen af de større virksomheder, hvorimod de mindre industrier findes spredt rundt omkring i byen. I tæt bebyggede områder findes mange eksempler på industri og boligbebyggelse på samme grund.

Christianshavn og Amagerbro er præget af værfterne og større

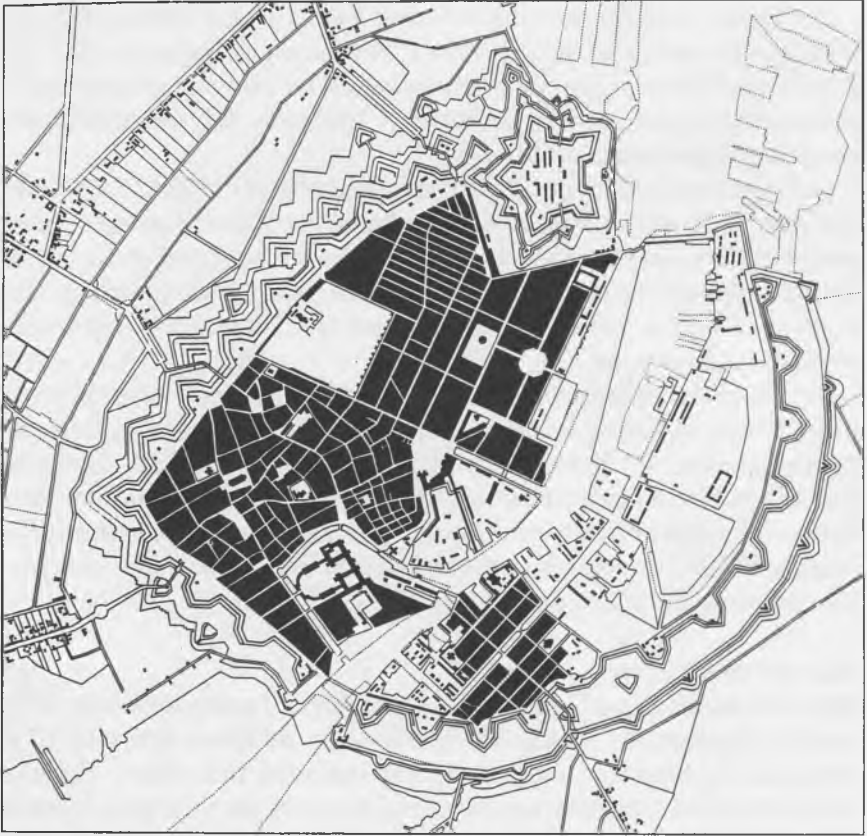

Fig. 4 København ca. 1850. Efter København fra Bispetid til Borgertid, 1947.

industrier, mens de mindre virksomheder findes i industrikvarterer i de øvrige dele af København. Således i Sydhavnsområdet, Valby, Vanløse, Nordvest-kvarteret omkring Rentemestervej samt kvartret omkring Haraldsgade og Lyngbyvejen.

Vesterbro talte i 1935 2.069 mindre industrivirksomheder, og Nørrebro havde omkring 3.000. På dette tidspunkt var næsten hele den grafiske industri placeret i den indre by.

Dansk industri er kendetegnet ved mindre virksomheder på under 20 ansatte. Ved erhvervstællingen i 1948 var der 69.000 indu-

stri- og håndværksvirksomheder i hele landet, og heraf havde kun 3,8% mere end 20 ansatte.

Industrien var - op til egnsudviklingsstøtens indførelse i begyndelsen af 1960'erne - for to tredjedels vedkommende placeret i landets fire største byområder, og heraf halvdelen i København.

Lossepladserne

Den voldsomme stigning i befolkningen i København betød, at affaldsmængden voksede og blev et større og mere påtrængende problem. Det er først fra 1800-tallet, at oplysninger om byens affaldsproblemer begynder at træde frem i kildematerialet.

Det affald, der blev fjernet, blev kørt udenfor byens volde til Christianshavns Fællede, Vester Fællede, Rådmandsmarken eller Nørre Fællede. Efter voldenes fald i 1856, hvor bebyggelsen nu bredte sig ud over byens opland, blev pladserne hurtigt opfyldt og erstattet af nye.

Der var tale om åbne lossepladser, hvor der opstod hele skurbebyggelser med folk, der levede af, hvad der kunne genanvendes blandt skraldet. Svin i stort tal levede af, hvad der var af madrester og lignende. Et læs dagrenovation kunne føde 10 søer med grise, og grisenes sammentrampning og oprodning af affaldet suppleret med deres ekskrementer skabte gødningsmateriale for landbruget. Men da der i 1887 udbrød svinedifteri, blev det forbudt at lade svine gå løst rundt på lossepladserne.

Der skelnedes mellem to typer affald, nemlig dagrenovation og natrenovation. Sidstnævnte bestod af latrin. Til bortskaffelse af den stigende mængde latrin indførtes fra 1891 bortkørsel med tog fra Lersøen til oplagspladser i bl.a. Hedehusene, Lillerød og Måløv. Latrinkørslen fra Lersøen indstilledes i 1906 og afløstes året efter af den nyanlagte Amagerbane, hvis primære formål var at bringe latrinen ud til landbrugsområderne på Amager. Amagerbanen var i drift til 1938, hvor den blev nedlagt.

Allerede omkring århundredeskiftet eksperimenteredes med at afbrænde affaldet. Det første anlæg blev bygget i Nottingham i England i 1876, og i 1896 opførtes et forbrændingsanlæg i Hamborg. I Danmark etableredes det første anlæg på Frederiksberg i 1903, og de næste opførtes i 1930'erne i Gentofte og Århus.

I stedet for at afbrænde affaldet forsøgte man andre steder at kompostere affaldet og til fremskyndelse af forrådnelsesprocessen foretoges en ensilering eller finmaling.

Den mest almindelige affaldsbehandling var dog fortsat de åbne lossepladser, hvor man i København deponerede på de lavtliggende områder i byens periferi. Efter endt opfyldning blev affaldet overdækket med et lag grønsvær. Denne metode anvendtes på lossepladserne ved Vester Fælled og Lersøen, men gav stadig lugtproblemer for beboerne nær lossepladserne.

Da lossepladserne anlagdes blev der lagt veje ud i området for aflæsning af affaldet. Vejene bestod af sveller lagt på et fundament af slagger.

Københavns Magistrat nedsatte i 1921 et udvalg vedrørende lossepladserne, og i de følgende år arbejdedes på at forbedre og effektivisere forholdene. Samtidig søgte man at finde nye arealer til anlæggelse af lossepladser.

I den engelske by Bradford udvikledes et system, hvor den daglige mængde affald blev overdækket med et tyndt lag muld, som var dannet af ældre komposteret affald. Metoden indførtes i 1932 på lossepladsen på Valby Fælled.

I 1941 planlagdes det at anlægge en forbrændingsanstalt i Lersøen. Planen henlagdes dels på grund af krigsforholdene, og dels blev man opmærksom på det lavvandede område vest for Amager Fælled. Her blev der etableret losseplads, som i løbet af de følgende årtier modtog byens affald sammen med Valby Fælled.

Man valgte således at fortsætte med at have lossepladserne på Valby Fælled og Amager Fælled, der betragtedes som den mest hensigtsmæssige metode til bortskaffelse af byens affald. Fordelene var dels, at der blev indvundet nye arealer til byen, og dels at man kom af med alt affaldet med det samme. Samtidig blev det besluttet at udlægge de inddæmmede områder til rekreative formål, parker, idrætsanlæg samt kolonihaver.

Ved at have kontrol med aflæsningen og foretage hurtig tildækning med jord kom man flue- og rotteplagen til livs, men der var fortsat store problemer med lugt og brandfare. Et andet problem var udsivningen til grundvand eller havet/havnebassinet. Trods inddæmning, skillemure og andre afskærmende foranstaltninger

kunne det ikke undgås, at der fandt udsivning sted, fremgår det af en redegørelse fra Københavns Belysningsvæsen i 1965.

Presset på lossepladserne steg yderligere, da man sidst i 1950'erne indførte, at alle husstande i byområder med mere end 1.000 husstande skulle tilsluttes en dagrenovationsordning.

Den fremvoksende industri gav ligeledes stigende affaldsmængder. Industriaffald blev helt frem til 1970'erne kørt til lossepladserne på samme måde som den almindelige dagrenovation. Man havde ingen viden om de miljømæssige konsekvenser, de forskellige kemikalier kunne give.

Af et notat fra et møde den 23. december 1968 om lukningen af lossepladsen ved Amager Fælled fremgår det, at olie og let brandfarlige stoffer, »faktisk fra hele Sjælland«, afleveredes ved Damhusåens rensningsanlæg. Syre fra hele Sjælland blev aflæsset i pumpetårnet for enden af Kløvermarksvej og derefter pumpet direkte ud i sundet.

I årene 1987-91 udførtes et landsdækkende forsknings- og udviklingsprojekt - Lossepladsprojektet - hvor forholdene omkring grundvandsforurening ved lossepladser og affaldsdepoter blev undersøgt. Desuden undersøgte mulighederne omkring kortlægning og afværkning af grundvandsforurening ved gamle lossepladser og kemikalieaffaldsdepoter.

Forbrændingsanlæg

Det var først omkring 1970, at Københavns kommune fik en forbrændingsovn til afløsning af de gamle lossepladser. Baggrunden for det sene tidspunkt var bl.a., at man fortsat havde behov for at udvide kommunens område ved hjælp af opfyldninger.

Forbrændingsanlæggene producerer en stor mængde aske og slagger, der i dag anbringes i depoter rundt omkring i byen eller genanvendes efter reglerne i Slaggebekendtgørelsen fra 1983.

Private lossepladser

Ved en privat losseplads forstås, at ejeren på sin grund etablerede en losseplads med eller uden myndighedernes tilladelse. Kendskabet til disse lossepladser er i dag meget begrænset.

En af de ældste dokumenterede er i Aldersro lergrav, der var privat losseplads indtil kommunen overtog den i 1894.

Hestetrukne skraldevogne tømmes på Valby Fælded efter Bradfords metode. Foto 1932 Københavns Bymuseum.

Af en opgørelse fra Hovedstadsrådet i 1987 fremgår det, at myndighederne på dette tidspunkt havde kendskab til 20 private lossepladser. Fælles for dem er, at der er tale om industrigrunde, der er blevet benyttet som losseplads af den pågældende virksomhed på grunden.

Fyldet

Det skønnes i dag, at der alene indenfor de sidste tre årtier er deponeret 60 millioner ton affald på omkring et par tusinde lossepladser i hele landet. Der er tale om alt fra større offentlige lossepladser til mindre, private grusgrave og vandhuller, der er opfyldt i forbindelse med udjævninger i landskabet.

I København er der tale om tre kategorier af opfyldninger: Lossepladser, havnens opfyldninger og grundopfyldninger, hvor der kan

forekomme overlapninger, som det fremgår af beskrivelsen for de enkelte grunde/områder. Siden 1800-tallet fandtes lossepladser, der administreredes af Jordkontoret under Plan- og Ejendomsdirektoratet.

Jordkontoret skelnede mellem lossepladser, hvor der deponeredes renovation og industriaffald, og opfyldninger, hvortil der kørt jord fra udgravninger og brokker fra nedrivninger.

Det er meget lidt information, der er bevaret fra ældre tid omkring indholdet af det affald og anden fyld, der er blevet deponeret på de enkelte områder.

I 1888 blev der foretaget en større jordbundsundersøgelse over den indre by, Nørrebro og Vesterbro. Ved hjælp af en række boringer samt de oplysninger, der hentedes ved kloaknedgravninger, udarbejdedes kort over fyldlagene i henholdsvis 1,5 og 3 meter under terræn.

Der skelnedes her mellem fire kategorier: Slet opfyldning, god opfyldning, ler og sand. Ved slet opfyldning forstås organiske stoffer, dynd, gødning, latrinaffald etc. Kort sagt lossepladsfyld. Ved god opfyldning menes murgrus, aske, jord o.l. Områderne med ler og sand indikerer derimod, at området ikke er opfyldt.¹

Lossepladsfyldet

Fra forrige århundrede og første del af dette skelnedes kun mellem dag- og natrenovation. På samme måde er de eksakte oplysninger omkring lossepladsernes placering ikke entydige. Det gælder bl.a. betegnelserne i referaterne fra Københavns Borgerrepræsentation. Man vidste jo, hvor de lå, og hvad det drejede sig om. Ved en gennemgang af en stor del af kortene bevaret i Københavns Stadsarkivs Kort- og Tegningsamling er det lykkedes at lokalisere lossepladserne.

Med industrialiseringen og den stigende anvendelse af kemikalier er hovedvægten derfor lagt på de opfyldninger, der har fundet sted efter 1900. Allerede i 1930'erne var mængden af industriaffald dobbelt så stor som dagrenovationen på lossepladsen på Valby Fælled. Her var man plaget af mange brande, især i industriaffaldet, hvorfor dette fra 1934 blev anbragt langs kysten af hensyn til det nærliggende kolonihaveområde.²

Af et notat fra 1937 fremgår det, at byens to lossepladser Valby Fælled og Amager Strandvej, modtog såvel dagrenovation som industriaffald.

Kun i ganske få tilfælde er der i kilderne bevaret mere præcise beskrivelser af indholdet. Det gælder således Betænkning III vedr. dagrenovationens fjernelse og eventuelle udnyttelse fra 1938. Her er der i omtalen af lossepladsen på Valby Fælled (nuværende Valbyparken) nævnt følgende bestanddele i dagrenovationen: Tønder, bølter, dunke, kasser, tindåser, sække, kloakoprensninger, malerfarver, jerntromler, pigtråd o.lign.

Siden 1930'erne blev benzin og olie fra benzinudskillere samt affaldsolie og benzin samlet i særlige beholdere og kørt til lossepladserne. Denne metode benyttedes også med affaldet fra acetylgasværkerne. I forbindelse med at en vognmand i 1956 havde tømt sin olietankvogn direkte i kloakerne besluttedes det, at der på lossepladserne skulle indrettes særlige bassiner til modtagelse af benzin- og olieaffald.³

Fra slutningen af 1940'erne og op til i dag skete der afgørende ændringer i affaldets sammensætning. Papirmængden voksede, og det samme var tilfældet med plastic- og blikprodukter. Omvendt faldt mængden af askeaffald som følge af overgangen fra kakkelovn til oliefyring. Endelig er mængden af spildolie og andre kemikalier i affaldet øget markant.

Mængden af slam fra rensningsanlæggene for kloakvand er stadig stigende. Slam fra rensningsanlægget ved Damhusåen blev lige fra anlæggets start i 1938 deponeret på området ved Valby fælled, hvor der var losseplads.

Slam (spildevandsslam) blev i årene fra 1940 frem til 1960 benyttet som gødning i parker og på boldbaner. Fra 1960 blev det deponeret på Amager Fælled, indtil lossepladsen endeligt lukkede i 1974. Herefter blev det deponeret på Damhusåens rensningsanlæg, en deponering der fortsætter i dag.

Industriens affaldsprodukter spiller den væsentligste rolle i en forureningsmæssig sammenhæng. Det er derfor nødvendigt at se på hvor mange virksomheder, der var/er indenfor potentielt forurenende brancher.

Ifølge erhvervstællingen fra 1914 var der 1.594 jern- og metal-

Kalvebod Strand, hvor opfyldningen nærmer sig Teglholmen og Teglværkshavnen. Tipvogne tømmer grus ud i vådområdet. Foto 1913 Københavns Bymuseum.

virksomheder i København. Antallet var i 1948 faldet til 954, 1958 ca. 650, 1978 173 og 1988 112.

Indenfor den kemiske industri var der i 1914 214 virksomheder, i 1948 var antallet steget til 429, 1958 faldt antallet til 169, 1978 var der 60 og i 1988 32.

Udsvingene i antallet af virksomheder afspejler flere forhold. Dels de økonomiske konjunkturer og dels ændringer med koncentrationer til få men større virksomheder. Stigningen i den samlede produktion indenfor industrien afspejler sig derfor i mængden af industriaffald.

I Statistisk Årbog for København og Frederiksberg er oplysningerne om affaldsmængderne meget begrænsede. Der er kun oplyst mængden af dagrenovation, der blev kørt til Frederiksberg Forbrændingsanstalt. Men fra omkring 1950 er desuden oplyst den

mængde dagrenovation, som KGR (nuværende R98) kørte bort. Heraf fremgår det, at antallet af vognlæs var støt stigende op til i dag. Først fra omkring 1960'erne blev der skelnet mellem husaffald og industriaffald.

Ifølge en statistik over affaldsmængden i 1965 udgjorde affaldsmængden pr. indbygger ca. 270 kg. Byens samlede mængde af slam var ca. 1.600 ton og spildolie ca. 2.000 ton årligt.

En senere kilde fra 1968 giver et meget detaljeret billede af, hvad man op til dette tidspunkt bragte til lossepladserne. Det omhandler lossepladsen ved Artillerivej (Amager Fælled), hvor et klagebrev fra en vognmand vedrørende den forestående lukning opremser mængden af affald, der blev bragt hertil. Den pågældende vognmand oplyste, at han dagligt afleverede ca. 80 m³ flydende affald fra bl.a. hospitaler, kemiske virksomheder, storindustrier, galvaniseringsanstalter, benzinstationer og olietankninger, papirfabrikker og offentlige institutioner på lossepladsen ved Artillerivej.⁴

Havnens opfyldninger

Farvandet omkring København er meget grundet, og oprindelig var vanddybden på højst 2-3 m, og med Kronløbets dyb på 5-6 m. Da havnebassinerne i dag har varierende dybder på 6, 8 og op til 10 m, er det således store mængder bundmateriale, der i årenes løb er blevet bortgravet.

Ved de fleste havneopfyldninger er bl.a. anvendt materiale fra den samtidige uddybning af havnebassinet. Dette materiale består for størstedelens vedkommende af ler og grus, idet der ikke er blød bund i havnen. Anvendelsen af bundmaterialet havde stor økonomisk betydning ved anlæggelsen af nye kajer i forbindelse med havneudvidelserne. Det har gjort det meget billigt, og heraf kan man slutte, at det må være disse materialer, der primært er blevet anvendt ved opfyldningerne.⁵

At der ikke har indgået dagrenovation i havnens opfyldninger, kan tolkes ud fra en beslutning i Københavns Borgerrepræsentation fra 1902. Året før var der fremkommet planer om at opfylde hele området indenfor dæmningen ved Frederiksholms Teglværk (ved nuværende Teglværkshavnen) med dagrenovation. Planen blev imidlertid droppet efter advarsler fra Sundhedskommissionen, der bl.a. påpegede faren for udsivning i havnebassinet.⁶

Dette underbygges af oplysninger fra Stadsingeniørens Direktorat, der i 1947 oplyser, at opfyldninger med lossepladsaffald nu kun anvendtes ved anlæggelse af kolonihaver og rekreative områder.⁷

En af de største opfyldninger var anlæggelsen af godsbanegården ud i Kalvebodløbet 1894-96. Her blev der hentet jord fra den samtidige udgravning af viadukten til jernbaneforbindelsen ud til Valby. Ved opfyldningen skabtes op mod 145 tdr. land (ca. 800.000 m²). Med en arbejdsstyrke på 5-600 mand, 3 dampdrevne gravemaskiner samt 7 tipsvognstog blev der flyttet over 7000 m³ jord i døgnet - i perioder arbejdedes i døgndrift.

Af de opfyldningstilladelser, der blev givet for Københavns havn, fremgår det ikke, hvad fyldet bestod af. Først fra oktober 1974, hvor miljøbeskyttelsesloven trådte i kraft, blev der i tilladelserne sat reg-

Sydhavnen med H. C. Ørsted værket. I forgrunden ses opfyldningen ved Frederiksholmsløbet. Foto 1933 Flyvevåbnets historiske Samling.

ler for fyldets indhold. I enkelte tilladelser før 1974 kan der være krav om, at der kun måtte anvendes »neutrale« materialer. Der kan således ikke i opfyldningstilladelserne hentes oplysninger om fyldets indhold.

Det kan derfor ikke udelukkes, at en vis mængde affald, gerne betegnet byfyld eller storskrald, har indgået i opfyldningerne. Men omfang og lokalisering af dette er det ikke muligt at fastslå ud fra kilderne. Dagrenovation har imidlertid ikke været benyttet.

Grundopfyldninger m.m.

Over det meste af byen er der blevet foretaget terræudjævninger i form af opfyldninger. Dette blev administreret af Jordkontoret under Plan- og Ejendomsdirektoratet. Af arkivalierne fremgår det, at der primært er anvendt jord fra udgravning til bebyggelse samt murbrokker fra nedrevne bygninger. Ved anlæggelse af veje blev den overskydende jord kørt til opfyldning andetsteds. Jordkontoret anviste således løbende til de aktuelle opfyldningspladser i byen.

En af de større pladser lå på hjørnet af Borups Allé og Hulgårdsvej ved det nuværende Grøndals Center. Pladsen blev taget i brug i 1933, hvor der blev udarbejdet en nivelleringsplan over området med angivelse af fyldlagets tykkelse. Hertil kørt jord og murbrokker op til ca. 1944.

Hvorvidt der også er havnet affald - officielt eller uofficielt - kan ikke spores i kilderne. Officielt ville det formentlig ikke blive henvist hertil, hvilket kan tolkes ud fra en tilladelse til aflæsning af affaldssand, som blev givet til maskinfabrikken Vølund i 1934. Her blev der henvist til lossepladsen øst for Krudttårnsvej (nuværende Amager Strandvej).

Undersøgelsen af haveforeningerne

Det var på opfyldningstidspunktet Københavns kommunes politik at udnytte de opfyldte lossepladsområder ved at anlægge parker, grønne områder samt haveforeninger (kolonihaver, skolehaver, nyttehaver). En sådan arealanvendelse, der udover dyrkning af afgrøder indebærer, at børn kan have direkte kontakt med jorden, må karakteriseres som meget følsom. På baggrund af ovennævnte historiske undersøgelser blev det besluttet at foretage en forure-

ningsundersøgelse i de haveforeninger, der er anlagt på de gamle lossepladser.

I Københavns Kommune findes 24 kolonihaveforeninger, 6 nyttehaveforeninger og 7 skolehaveforeninger beliggende på gammelt lossepladsfyld. Ud fra det historiske materiale ligger 9 kolonihaveforeninger, 5 nyttehaveforeninger og 3 skolehaveforeninger på gammel losseplads, hvor der formodes at være deponeret industriaffald.

Samtlige haveforeninger på gammelt lossepladsfyld er blevet undersøgt for tungmetaller (bly, zink, krom, nikkel, cadmium, kviksølv og kobber) samt tjærestoffer (8 udvalgte enkeltkomponenter, i det følgende kaldet PAH'er - polyaromatiske hydrocarbonater) og endelig for olie.

I efteråret 1996 blev der udtaget jordprøver i 2 dybder ved hjælp af karteringsbor med en diameter på 3 cm. Jordprøverne er udtaget fra områder, der ikke var befæstet med fliser, asfalt, stabilgrus eller lignende. Der blev udtaget prøver i de øverste 20 cm (0-20 cm) samt i 50 cm's dybde (45-55 cm). I gennemsnit blev der udtaget prøver fra 5 lokaliteter pr. haveforening. I alt blev der udtaget 380 prøver, der blev analyseret af Levnedsmiddelkontrollen i København.

I forbindelse med prøvetagningen blev der udført en registrering af jordtype, farve og eventuel lugt. Såfremt der kunne registreres et dæklag, der afveg tydeligt fra fyldlaget i øvrigt, blev tykkelsen af dette desuden noteret. Prøvetagningslokaliteterne blev i januar 1997 indmålt med GPS-udstyr (Global Positionerings System), nøjagtighed: 2-5 m.

Resultater

I stort set alle haveforeningerne ses de største overskridelser af jordkvalitetskriterierne for stofferne benzon(a)pyren, total-PAH (tjærestoffer), bly og cadmium.

Det var forventet, at de nederste prøver generelt var mere forurenede end de øverste, på grund af den formodede større repræsentation af det gamle opfyldningsmateriale her. For at vurdere, om der er en tendens til markante forskelle i den enkelte haveforening på koncentrationerne i de to dybder, blev antallet af haveforeninger, hvor forskellen mellem enten median- eller gennemsnitsværdi-

Opfyldningen vokser ud i Øresund ved Amager Strand. I forgrunden ses badeanstalten Helgoland. Foto 1930'erne Det kgl. Bibliotek.

er for de to dybder var større end 50%, opgjort, og det blev noteret i hvilken retning, forskellen gik.

For ingen af stofferne gælder, at de højeste koncentrationer i alle haveforeningerne findes i enten den øverste eller nederste dybde. Der er dog følgende tendenser. For bly, nikkel, kviksølv, kobber og olie er der flest haveforeninger, hvor prøverne udtaget 0,5 m under terræn indeholder markant højere koncentrationer end de øverste. For zink, krom, cadmium og til dels også benzo(a)pyren og total-PAH gør det modsatte sig gældende.

Fordelingen af tjærestoffer, bly og cadmium for alle haveforeningerne viser følgende for alle værdier betraget under et:

For tjærestoffer (total-PAH) ses, at for ca. 50% af prøverne (i den lave ende af koncentrationsintervallet) viser prøverne udtaget terrænnært generelt de højeste vær-

dier. Dette kunne skyldes atmosfærisk nedfald af sodpartikler fra trafik og/eller fyringsanlæg. For ca. 20% af prøverne (i den højere ende af koncentrationsintervallet) viser den modsatte tendens sig, og her er forklaringen sandsynligvis det deponerede affald.

For bly ses en tydelig tendens til høje koncentrationer i de nederste prøver, hvilket formentlig skyldes det deponerede affald. Dog ses den modsatte tendens for de 10% af prøverne, som findes i den lave ende af koncentrationsintervallet. Dette skyldes formentlig atmosfærisk nedfald af bly fra trafik og/eller industri.

For cadmium ses, at de højeste koncentrationer findes terrænnært i 95-99% af tilfældene. En forklaring på dette kunne være anvendelse af kunstgødning og/eller atmosfærisk nedfald fra industri.

Der blev kun påvist olie i meget lave koncentrationer, hvilket skyldes, at det er biologisk nedbrydeligt. Omvendt er tjærestoffer (PAH'er) meget tungt nedbrydelige og påvises i større koncentrationer. Tungmetaller nedbrydes ikke og er også fundet i høje koncentrationer på alle lossepladserne.

Generelt er der i samtlige haveforeninger påvist forureninger, der overskrider jordkvalitetskriteriet med mindst en faktor 10. Jordkvalitetskriteriet er fastsat på baggrund af humantoksikologiske betragtninger (jordspisende børn).

Der kan ikke spores forskelle i koncentrationerne i relation til opfyldningstidspunktet for de enkelte lossepladser. Selv på de ældste lossepladser fra 1880'erne findes høje koncentrationer af tungmetaller. Det må ses som tegn på den store mængde industriaffald, der allerede på dette tidspunkt blev produceret og deponeret på lossepladserne. Industrialiseringen i Danmark kom for alvor i gang omkring 1870, og den økonomiske vækst fra 1890'erne og årtierne op til 1. verdenskrig betød en stor fremgang indenfor industrien, der således afspejler sig i forureningen.

Fremkomsten af miljøfremmede stoffer fra 1930'erne og frem afspejler sig på den seneste losseplads: Amager Fælled, der var i

Nordhavnen og Svanemøllebugten ca. 1930. Efter 1970 er der sket nye omfattende opfyldninger i området. Foto Det kgl. Bibliotek.

anvendelse fra 1940'erne til 1974. Her er påvist mere flygtige stoffer, bl.a. klorerede opløsningsmidler.

Information og afværgeforanstaltninger

Da resultaterne af undersøgelserne forelå, blev haveforeningerne kontaktet, og sammen med Stadslægen afholdt Miljøkontrollen informationsmøder med bestyrelserne for de enkelte haveforeninger. På møderne blev det understreget, at det er vigtigt at undgå direkte kontakt med jorden, specielt at børn ikke leger på jorden. Endvidere skal man undgå at dyrke afgrøder i den forurenede jord.

I skolehaverne blev der udlagt 0,5 m ren jord over hele arealet. Jorden er udlagt på et signalnet, således at en opblanding med den underliggende forurenede jord undgås.

I kolonihaverne har Miljøkontrollen foretaget en sikring af fællesarealerne, dvs. udskiftning af faldunderlag ved legeredskaber, samt

sørget for at direkte kontakt med jorden undgås i form af græs-såning, reparation af asfalt o.lign. Herudover er de enkelte beboere i kolonihaverne blevet tilbudt højbede med ren jord til dyrkning af afgrøder.

Resumé

København er siden den tidligste bosættelse vokset ved en kontinuerlig opfyldning med skrald, murbrokker og jord. De opfyldninger, der forureningsmæssigt i dag udgør et problem, er dem, der daterer sig fra omkring 1900 til i dag. De kan inddeles i tre grupper.

Lossepladsopfyldninger, hvor der er deponeret dagrenovation, industriaffald og murbrokker. Disse opfyldninger findes i store koncentrationer langs kystområdet i Kongens Enghave fra 1950'erne og hele Valby Parken, der var losseplads fra 1913-70'erne. På Amager var der losseplads på størstedelen af Amager Fælled nord for Sjællandsbroen fra omkring 1900 til 1974 samt langs hele østkysten ved Amager Strandvej fra slutningen af 1800-tallet til 1970'erne. Endelig er hele Lersøen med jernbaneterræn, park og haveforeninger gammel losseplads, der var i drift fra 1880'erne til omkring 1920.

Til den anden gruppe hører opfyldninger, hvor der højst sandsynligt ikke er tilført forurenede materialer, dvs. jord fra udgravning andetsteds, de såkaldte terrænudjævninger. En af de større kendte er fyldpladsen ved Hulgårdsvej/Borups Allé, hvor der er deponeret jord og bygningsaffald i 1930'erne og 1940'erne.

Den helt store opfyldning er imidlertid godsbaneterrænet i Sydhavnen. Til opfyldningen af godsbaneterrænet hentedes jord fra banegraven mellem Enghave station og Valby station. For alle de øvrige havneudvidelser, der er sket fra 1890'erne og frem til i dag, er der i langt de fleste tilfælde anvendt materialer opgravet fra havbunden i forbindelse med den samtidige uddybning til havnebassinene.

I den tredje gruppe er der tale om opfyldning med såvel lossepladsfyld som bortgravet jord, murbrokker o.lign. Det findes bl.a. på Tippen i Kongens Enghave, der opfyldtes fra 1950'erne, samt i den del af Nordhavnen, der ligger nord for Skudehavnen i 1950'erne. Endelig findes der blandet opfyldning i dele af det opfyldte område ved Amager Strandvej.

Der vil naturligvis være en vis metodisk usikkerhed omkring fylkets indhold, idet kildematerialet er meget ujævnt. I en forureningsmæssig sammenhæng spiller det desuden ind, hvilke aktiviteter der siden opfyldningen har fundet sted på den pågældende lokalitet.

En afgørende faktor er industriaffaldet og de kemikalier, der er deponeret på lossepladserne. Brugen af kemikalier hænger nøje sammen med industrialiseringen samt i hvilket omfang, den har fundet sted. Industrialiseringen slog for alvor igennem i Danmark omkring 1870 og voksede kraftigt under højkonjunkturen i 1890'erne. Den næste store udbygning af industrien skete fra sidst i 1940'erne og accelererede yderligere omkring 1960.

Fremkomsten af bl.a. plastmaterialer i 1930'erne samt en række nye miljøfremmede stoffer i arbejdsprocesserne øgede forureningen, idet affaldsprodukterne endte på lossepladserne. Med opsvinget fra slutningen af 1940'erne og den økonomiske fremgang i 1960'erne opstod køb-og-smid-væk kulturen. Hermed voksede affaldsmængden både for restprodukterne og selve produkterne, der kasseredes.

Industriaffaldet blev tidligere håndteret enten ved at blive deponeret på de åbne lossepladser eller gravet ned på selve industrigrundene, idet man ikke havde viden om hvilke miljømæssige problemer, der var forbundet hermed.

Der er foretaget flere laboratorieforsøg for at fastslå nedbrydningstider for de enkelte miljøfremmede stoffer. Under laboratorieforhold kan nedbrydningstiden variere fra 15-30 år til over 100 år. At overføre resultaterne til forholdene på lossepladserne er forbundet med en del usikkerhed, idet en lang række forhold spiller ind. Det drejer sig om hvilke stoffer der er deponeret, varmeudviklingen i lossepladsfyldet og vandindholdet.

Den største dokumenterede tilførsel af kemikalieaffald kendes fra lossepladsen på den nuværende Amager Fælled. Her blev der sidst i 1960'erne dagligt deponeret ca. 80 m³ flydende kemikalieaffald. Denne mængde har medført en ikke ubetydelig forurening af området.

De opfyldte lossepladser blev udlagt til grønne områder samt kolonihaver. En efterfølgende forureningsundersøgelse i kolonihaverne påviste, at der her var kraftig forurening med tungmetaller

Oversigtskort over lossepladser og opfyldninger i København 1995. Miljøkontrollen, Københavns Kommune.

samt olie- og tjærestoffer. Der er fundet forurening både i overfladen og i en halv meters dybde. Analyserne viste, at på alle de opfyldte lossepladsområder var der forurening uanset deponeringstidspunktet.

KILDER

Københavns Stadsarkiv:
Københavns Borgerrepræsentation (BR) Forhandlinger 1840ff
Kort- og Tegningssamlingen
Plan- og Ejendomsdirektoratets arkiv
Jordkontoret, EJJ-9, EJJ-9-3

LITTERATUR OG NOTER

- Ambt, Johnstrup og Steenbuch: Nogle Undersøgelser af Grundluften, Grundvandet og Jordbunden i Kjøbenhavn og Frederiksberg. Kjøbenhavn 1888.
Beretning om anvendelse af slagger og flyveaske. Miljøministeriets bekendtgørelse nr. 568 af 6. december 1983.
Bydelsatlas Indre By/Christianshavn. Udg. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen. København 1996.
Danmarks historie 1-10. Red. Aksel E. Christensen m.fl. København 1977-92.
Eriksen, John M.: Lossepladser og opfyldning i København.
Miljøkontrollen, Københavns Kommune 1996.
København fra Bispetid til Borgertid.
Byplanmæssig udvikling til 1840. Udg. Stadsingeniørens Direktorat. København 1947.
Lorenz, G.: Københavns Havns Udvikling med særligt Henblik paa Femogtyveaaret 1908-1933. København 1934.
1. Ambt, 1888
 2. Jordkontoret, EJJ-9-3, 1934
 3. Jordkontoret, EJJ-9, 1956
 4. Miljøkontrollens arkiv
 5. Lorenz, 1934, s. 4ff
 6. BR's forhandlinger 12/6-1901 og 23/6-1902
 7. København fra Bispetid til Borgertid, s. 234

Københavns Stadsarkiv i 1997

Året 1997 blev præget af to begivenheder: Stadsarkivet kunne flytte en del magasiner og sit konserveringsværksted til bygningen Artillerivej 126, og stadsarkivar Helle Linde fratrådte efter 17 1/2 års tjeneste.

Flytningen til Artillerivej af ca. 11 hyldekilometer arkivalier, kort- og tegningsamlingen og Stadsarkivets konserveringsværksted blev minutøst planlagt og gennemført uden væsentlige problemer eller gener for arkivets brugere. Værkstedet har fået smukke og mere funktionelle arbejdsforhold, og arkivalier fra to fjernmagasiner er nu samlede i eet, der har en fornuftig beliggenhed. Det er et klart fremskridt, der yderligere gav Stadsarkivet en nettotilvækst af plads på tre hyldekilometer. Den oprindelige plan om at udflytte Stadsarkivets læsesal og kontorer fra rådhuset til Artillerivej er imidlertid ikke blevet gennemført; tværtimod mistede Stadsarkivet

Stadsarkivets nye magasinrum på Artillerivej. Fot. 1998.

Stadsarkivets nye kort-og tegningsmagasin på Artillerivej. Fot. 1998.

Stadsarkivets nye konserveringsværksted på Artillerivej. Fot. 1998.

en lille kilometer af sit nærmagasin på Rådhuset. Det betyder, at arbejdet med samlingerne og deres tilgængeliggørelse for brugerne stadig vanskeliggøres af, at personale og en voksende del af samlingerne befinder sig forskellige steder i byen.

Københavns Kommune fik i 1997 en ny styrelseslov, som bl.a. betød, at det hidtidige magistratsstyre pr. 1. januar 1998 er erstattet af et udvalgsstyre, og de hidtidige syv magistratsafdelinger ændredes til syv nye forvaltninger med delvist ændrede ressortområder. I den anledning udsendte Stadsarkivet i samarbejde med Struktursekretariatet i december 1997 en vejledning til forvaltningerne om, hvordan de skal forholde sig i arkivmæssig henseende ved omlægningerne.

Særlig vejledning og arkivbesøg har bl.a. været rettet mod magistratens 3. afdelings arkiv, Sundhedsplejen, Skolevæsenets depoter, Huslejenævnet og Stadsarkitektens direktorat. Desuden er bl.a. besvaret en del telefoniske henvendelser fra de nyetablerede bydelsforvaltninger.

Af større og væsentligere afleveringer af kommunale arkiver kan nævnes afleveringer fra Magistratens 3. afdeling, Bispebjerg Hospital, Stadsingeniørens direktorat, Moderniseringsnævnet og Biblioteksvæsenet.

Der er bl.a. foretaget kassationsbehandling af det meget omfattende regnskabsmateriale fra Magistratens 3. afdeling (socialforvaltningen) fra 1920-50'erne.

Privatarkivsektionen modtog 14 afleveringer, bl.a. en fortsat aflevering af vinhandler Chr. E. Rothes arkiv, arkivet fra English Debating Club, Ungdommens Naturvidenskabelige Forening, Poul Lyagers samling af avisudklip vedr. Københavns byplanlægning ca. 1945-90 og erindringer fra tidligere regnskabschef i Magistratens 3. afdeling Charles Abrahams og tidligere løndirektør Arne Ringgaard. Herudover er modtaget en række person- og forretningsarkiver. For arbejdet med Københavns Kommunes historie er disse erindringer og samlinger fra tidligere embedsmænd og politikere ofte af stor værdi. Afleveringerne fra private er i en del tilfælde forsynet med en - normalt kortere - tilgængelighedsfrist, som fastsættes af den, der afleverer.

Siden 1970'erne er der i flere bydele opstået en række lokalhistoriske foreninger og arkiver. I 1997 afsatte kommunen et beløb på

Stadsarkivets udstilling studeres under den årlige Kulturnat i oktober.

kulturforvaltningens budget til økonomisk støtte til disse. Som ramme om dette samarbejde nedsattes Københavns Kommunes Lokalhistoriske Arkivudvalg bestående af repræsentanter for Samenslutningen af lokalhistoriske foreninger og arkiver i Københavns Kommune, chefen for Bymuseet og stadsarkivaren. Sidstnævnte er udpeget til formand for udvalget. Udvalget foretog i 1997 den første fordeling af midler til de lokale foreninger og arkiver. Foruden arbejdet i arkiverne støttedes et meget vellykket seminar om »Storbyens lokalhistoriske arkiver, nutid og fremtid«. En rapport fra seminaret er udkommet i 1998.

Københavns Stadsarkiv har siden 1980'erne deltaget i et løbende samarbejde med »Øresundsarkiverne« (landsarkiverne i København og Lund og stadsarkiverne i Malmø og København). Inden for

rammerne af dette samarbejde afholdtes 3. oktober 1997 på universitetet i Lund et seminar med små 100 deltagere »Over Øresund. Temadag om Øresundsregionens historie«.

Kulturnatten 10. oktober blev det hidtil største tilløbsstykke, idet ikke færre end 1830 personer lagde vejen gennem arkivets snævre lokaler for at se, hvad et arkiv er for noget. Mange kommer tydeligt nok med usikre forventninger og går med en uventet oplevelse.

I monterne i rådhusshallen har bl.a. været fremlagt udstillinger om nogle af de mest benyttede arkivaliegrupper, middelalderlige pergamenter og kæmnerregnskaberne fra det 18. århundrede.

Arkivets medarbejdere har i årets løb ved foredrag og artikler bidraget til formidlingen af byens historie, og Historiske Meddelelser om København 1997 udkom som vanligt i oktober måned.

Stadsarkivar Helle Linde blev bevilget afsked pr. 1. september for at gå på pension, og til ny stadsarkivar udnævntes pr. 1. november arkivar i stadsarkivet Henrik D. Gautier. Overassistent Bodil Nielsen gik på pension efter 18 år i Stadsarkivet.

STATISTIK

	1995	1996	1997
Publikumsservice:			
Læsesalsbesøg	3.446	3.790	3.602
Arkivalier fremtaget til læsesalen	4.167	4.199	3.562
Udlån	59	152	12
Skriftlige forespørgsler	98	89	78
Forvaltningsservice:			
Afleveringer i hyldemeter	515	145	210
Arkivalier til forvaltningerne	7.591	6.434	4.709
Rettelser i ægteskabsprotokoller	300	330	86
Civilretlige forespørgsler	297	252	216

Selskabet for Københavns Historie 1997-98

Året startede som sædvanligt med Generalforsamlingen, som dette år blev holdt i Vartov den 13. marts. Ved dette møde afgik Helle Linde som formand for Selskabet. Museumsinspektør Bi Skaarup valgtes som ny formand, og som nyt bestyrelsesmedlem valgtes Bymuseets chef Jørgen Selmer. Den tidligere formand, Britta Olsson ledede mødet med sædvanlig fast og kærlig hånd. Hånden var dette år så fast, at generalforsamlingen blev klaret på rekordtiden 27 minutter. I pausen bød Ludvig Bjørns Vinhandel A/S på vin som optakt til arkivar Torben Ejlersens foredrag om vinhandel og vinforbrug i Guldalderens København.

Efter mødet konstituerede den nye bestyrelse sig. Man besluttede at afskaffe næstformands-posten. Hans Kofoed fortsatte som kasserer, en post han nu har besat med beundringsværdig orden og vedholdenhed i 27 år. Da Allan Tønnesen, som i en lang årrække har været redaktør for Københavns Kronik, ønskede at gå af, indvilligede Bjørn Westerbeek Dahl i at overtage denne post. Henrik Gauthier blev den nye sekretær efter Bjørn.

Den 2. april holdtes møde på Bymuseet. Det var de seneste store arkæologiske udgravninger på hhv. Kgs. Nytorv og den gamle B&W-grund på Christianshavn, der var på tapetet. Mødet var så velbesøgt, at museet løb tør for stole, idet huset kun besidder 130 stk. De sidst ankomne måtte sidde i vindueskarmene, men alle fik dog en siddeplads.

Lørdag den 3. maj var dagen for forårsudflugten. Omkring 60 medlemmer mødte op for at spadsere rundt i Ryparkområdet i det dejlige forårsvejr. Pensioneret oberstløjtnant A. V. Skjødt og orlogskaptajn Peter Thorning Christensen fra Selskabets bestyrelse viste rundt på det gamle militære øvelsesterræn, som snart skal omdannes til naturpark.

Efterårssæsonen indledtes med et besøg i Bunkeranlæggene ved Nyboder Skole den 23. august. Beredskabsinspektør Liselotte Raasø og Peter Thorning Christensen viste rundt i den tidligere underjordiske kommandocentral for de tyske tropper i Danmark. Bagefter var der en vandring med Peter Thorning Christensen på de endnu eksisterende voldanlæg i Østre Anlæg. Arrangementet startede

med 50 deltagere, som gradvist endte med at være 10 trofaste tilhørere til slut i Østre Anlæg.

Da Tivolisæsonen var slut, og haven lukket, ledede mag.art. Ellen Dahl fra Tivolimuseet lørdag den 20. september en gåtur i havens historiske terræn og fortalte om dens historie og de mange gamle bygninger og attraktioner. Pga. den store tilstrømning, måtte Ellen Dahl gøre turen to gange denne eftermiddag, men begge blev spændende ifølge de deltagende.

I oktober var Selskabet igen på Bymuseet, idet Allan Mylius Thomsen og Jan Janssen på underholdende vis gav deres farverige og fantasifulde version af Nørre Kvarters historie. Bestyrelsen havde ikke regnet med den store tilslutning til dette møde, så man havde derfor besluttet sig for at afholde det i museets hasesal. Dette betød, at der var for få stole stillet op. Det skabte nogen forvirring indledningsvis. Desværre betød det, at nogen fremmødte medlemmer ikke troede, de kunne få en siddeplads og derfor gik deres vej, men det var synd. For stoleproblemet blev løst, og de gik glip af en festlig aften.

Ved årets sidste møde havde bestyrelsen forsøgt at skabe et anderledes arrangement. Under titlen »Den rapmunde muse« fortalte underdirektør Ruth Andersen om 10 års københavnske skillingsviser. Fru Andersen, som er en ældre dame, viste sig at være en gudsbenådet fortæller, og hendes belysning af især Københavns historie ud fra viserne, blev uddybet ved Allan Klitgaards kommentarer og hans foredrag af udvalgte viser med guitarakompagnement af Morten Alfred Høirup. I pausen var der mulighed for at købe et glas vin samt smage på hjemmebag fra tiden. Bestyrelsen påtænker at sørge for servering ved enkelte møder i ny og næ.

En af de ting den siddende bestyrelse finder vigtigt, er at vore arrangementer afspejler det arbejde, der foregår i byen med dens historie og kulturhistorie både hvad angår indsamling af nyt, arbejdet med bevaringen af vore kulturminde og den egentlige forskning. Det er klart at en del forskning kan være lidt svært tilgængelig for mange, men der bør også være plads til et mere »smalt« foredrag nu og da.

Dette års første foredrag i det nye år, d. 22. januar, var et sådant. Der var i omtalen af januar-arrangementet i Københavns Kronik

klart gjort rede for, at dette var et foredrag om Ramsings videnskabelige arbejde og værdien af det. Der dukkede heller ikke flere end 42 op til foredraget og 6 stykker gik igen, før det var færdigt. Hvis foredraget virker for kedeligt, er det helt i orden at rejse sig og gå, så længe man gør det stille. Men det bør bemærkes om Karsten Gabrielsens foredrag, at det blev en meget spændende aften for alle, som arbejder videnskabeligt med byens historie.

I 1999, som er blevet udnævnt til middelalderår, er det aftalt mellem redaktionen af Historiske Meddelelser og Bymuseet at hellige årets bind Københavns arkæologi. Her vil Karsten Gabrielsen publicere resultaterne af sine undersøgelser af Ramsing. Bogen vil desuden blive en publicering af de mange vigtige arkæologiske undersøgelser, Bymuseet har haft i de sidste 15 år og det er planen, at arkæologien herefter skal indtage den naturlige plads i årbogens spalter, den havde på H. U. Ramsings tid.

I det forløbne år har vi desværre to gange været ude for, at Københavns Kronik kom for sent ud. Det skete bl.a. lige før vores januararrangement. Ved en fejltagelse var det blevet annonceret i den tidligere Kronik, som skulle det afholdes i Vartov. Dette var ikke tilfældet, da mødet skulle afholdes på Bymuseet. Problemet var bare, at mange af os først modtog Kronikken samme dag, som mødet skulle afholdes og derfor måske ikke nåede at opdage, at der var en retelse på mødestedet. Heldigvis gik ingen forgæves, men det kunne lige så godt være sket. Det var problemer med leveringen fra trykkeriet, der var skyld i forsinkelsen, men vi lover at sørge for, at det ikke sker igen.

Sidste møde inden generalforsamlingen var et besøg på Kommunehospitalet. Museumsleder Erik Dauv-Pedersen tog imod os i hospitalskirken, hvor husets organist sørgede for den stemning, der skulle til for at forstå rummet rigtigt. Bagefter viste Dauv-Pedersen og hans assistent Jeanne Christensen rundt i hospitalsmuseet. Til sidst var hospitalet vært ved en lille forfriskning, mens Dauv-Pedersen og Jeanne Christensen besvarede spørgsmål.

Der er udkommet 4 numre af Københavns Kronik i det forløbne år.

Anmeldelser

Guide til Københavns Befæstning. 900 års befæstningshistorie Udg. af Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 239 s. 1996.

København som europæisk kulturby i 1996 gav anledning til mange gode kulturhistoriske initiativer. Det projekt om Københavns befæstning, som skal præsenteres her, blev iværksat af Skov- og Naturstyrelsen og omfatter ikke alene den omtalte bog men også en gennemført skiltning i mange fæstningsområder og udgivelsen af en række brochurer til brug for de besøgende.

Det er givetvis rigtigt, som miljøminister Svend Auken skriver i indledningen, at »i europæisk sammenhæng er det enestående at finde så store dele af en hovedstads befæstning bevaret i så god stand«. Ministerens udsagn: »Københavns Befæstning er et stort og komplekst fortidsminde, som tydeligt viser sig i kulturlandskabet. Hele befæstningskomplekset er fredet, så det også fremover vil kunne opleves som historisk monument, rekreativt område og naturområde«, kan derimod nok diskuteres. For ganske vist er Vestvolden nogenlunde sikret for fremtiden, men det gælder ikke de øvrige dele af fæstningen, og specielt søforterne Trekroner, Flakfortet og Middelgrundsfortet må dog siges at have ganske alvorlige bevaringsproblemer.

Så meget mere er der grund til at rose den foreliggende bog. Den er delt i tre hovedafsnit: Middelalderen frem til 1600, som er forfattet af museumsinspektør ved Københavns Bymuseum Bi Skaarup, »De bastionære fæstninger 1600-1870« skrevet af bibliotekar ved Rådhusbiblioteket Bjørn Westerbeek Dahl, og endelig har orlogskaptajn Peter Thorning Christensen, der er udlånt til Skov- og Naturstyrelsen, behandlet »betonfæstningen 1858-1996«. Det er kort sagt de bedste eksperter inden for deres felt, som alle tre i en årrække har arbejdet med disse emner.

Bogen er disponeret således, at hver forfatter først har skrevet en sammenfattende oversigt over fæstningens historie i perioden, som efterfølges af et alfabetisk ordnet »befæstningsleksikon« med leksikalsk behandling af en række væsentlige lokaliteter med tilknytning til fæstningen. Endelig er der fælles for hele bogen en vældig nyttig oversigt over de mange fagudtryk, der indgår i beskrivelsen, så hvis en læser ikke helt kan huske, hvad en faussebrai er, så kan man nemt slå det op her. Bogen afsluttes med en praktisk oversigt over de befæstningsanlæg, hvortil der er adgang med oplysninger med åbningstider, telefonnumre m.v. samt et stedregister.

Desværre har man ikke ment det muligt at lave en oversigt over kilder og litteratur, som helt mangler i bogen. Det kan nu undre, at forfatterne ikke bare kunne anføre en række af de mest centrale værker som udgangspunkt for videre læsning.

Det må siges, at de tre forfattere og redaktionen har løst deres opgave på en fortræffelig måde. Tekst og illustrationer supplerer hinanden meget fint, og bogen rummer en lang række kort og specielt mange fine fotografier, som ikke er set tidligere. Bi Skaarup har haft det held, at hun har kunnet udnytte resultaterne fra de store udgravninger på Kongens Nytorv, og både Bjørn Westerbeek Dahl og Peter Thorning Christensen har kunnet åbne op for deres store viden erhvervet gennem mange års hårdt arbejde med det primære kilde-materiale.

Alligevel synes anmelderen, at man som interesseret læser sidder tilbage med et udkæket behov efter læsning af bogen. Den beskrivende tekst er alt for kortfattet og summarisk til at give nogen samlet forståelse af fæstningens udvikling, de politiske og økonomiske

sammenhænge berøres næsten ikke, og også de leksikalske afsnit er undertiden meget korte; således får Kastellet kun én side tekst (+ 2 gode kort).

Da de tre forfattere nu imidlertid har afsløret for alle, hvilken stor viden de besidder, hvor gode de er til at formidle den, og hvilket fantastisk spændende emne der udgøres af Københavns befæstning, må det siges at være en pligt for dem, enten sammen eller hver for sig at udmønte denne viden til en rigtig historisk fremstilling med udførlig videnskabelig dokumentation med masser af fodnoter men gerne med endnu flere fine illustrationer.

Jeg håber, at læserne af Historiske Meddelelser om København ved enhver given lejlighed vil lægge massivt pres på forfatterne.

Karl-Erik Frandsen

Absalon. Fædrelandets Fader. Red. Frank Birkebæk, Tom Christensen og Inge Skovgaard-Petersen, Roskilde Museums Forlag 1996. 241 s.

I Kulturby-året 1996 tog Roskilde Museum initiativet til en udstilling med titlen: Absalon og hans byer. Roskilde, Lund og København.

Anmelderen husker i hovedtræk sine indtryk fra et besøg i foråret 1996, nemlig at der her var tale om en lille, men eksklusiv udstilling med mange fine genstande - udlånt fra bl.a. Sorø Kirke, Kulturen i Lund, Københavns Bymuseum og Stralsunds historiske Museum.

Det er prisværdigt, at museet samtidig udsendte den bog, der her er til anmeldelse. Det er lykkedes redaktionen at sammensætte et særdeles kompetent forfatterhold, der har skrevet om hovedpersonens baggrund, tid og hele indsats, og der er også kommet en smuk og fint illustreret bog ud af det. Det er blevet til ialt 16 artikler, hvoraf de fleste fortjener omtale.

I indledningskapitlet giver den ene af de tre redaktører, Saxo-eksperten Inge Skovgaard-Petersen, under titlen Absalons tre byer på baggrund af en præsentation af det daværende danske samfund en glimrende opsummering af hele bogens indhold. Derefter følger heraldikeren E. Verwohlts redegørelse for Hvideslægtens heraldiske og familiemæssige historie og Karsten Friis-Jensens diskussion af Saxos historieværk, der baserer sig på forfatterens store indsigt i Saxos forfatterskab. Lærdomshistorikeren Birger Munk Olsen redegør for det skolastiske Paris, som Absalon mødte under sit studieophold omkring 1150, og vikingeeksperter Niels Lund beretter om politikeren og krigeren Absalon. Der er også en redegørelse for Absalon og Skåne (et arbejde af fire studerende fra RUC under Christian Tortzens vejledning) samt diverse bidrag af danske og svenske historikere om Absalon i Roskilde, Lund og Skåne. Det stofmættede værk afsluttes med Michael Andersens gennemgang af og kommentar til Absalons testamente - en af dansk middelalders mest formidable kilder - og af Lorenz Rerups korte men brillante redegørelse for Absalon som national helt. Mest interesse for denne årbogs læsere knytter der sig dog til de tre artikler om København: om byen, borgen og omegnen i tiden op til og efter Absalon.

Bi Skaarups artikel om Absalon og byen Havn er en slags status over, hvad den københavnske arkæologi p.t. er nået frem til. Der har i de senere år været lanceret nye teorier om byens oprindelse og ældste historie af bl.a. Richard Andersen (i Festskrift til Harald Langberg, red. Robert Egevang, 1979) og flere gange af Axel Christophersen, der var Bi Skaarups forænger som københavnsk arkæolog, senest i nærv. årbog 1986. Det hævdes her, at det ældste København må søges i området omkring Nikolai kirke. Synspunktet havde klart hypotesens karakter, og der mangler stadig arkæologiske beviser for denne påstand. Helt i modsætning hertil hævder Bi Skaarup, at den oprindelige bebyggelse er at finde, hvor amatørarkæologerne Rosenkjær og Ramsing forlængst har lokaliseret den - nemlig i området omkring Nytorv/Gammeltorv, Vestergade, Kattesundet og Stranden. Byens oprindelse som havn bliver koblet sammen med, at Roskilde Fjord ca. 1050 - uvist hvorfor - blev spærret. Den befæstning, der omgav denne ældste bebyggelse, og som var påvist af Ram-

sing og siden kontrolleret af Skaarup, kan netop dateres til tiden 1050-1100 og Havn bliver da udlagt som en art »Roskilde Ladeplads«. Havns oprindelige udstrækning (ca. 2 ha.) var sammenlignet med Roskildes på 47 ha. yderst beskedne.

Spørgsmålet om byens første kirke tages op endnu engang, og Skaarup fastholder, at den af Ramsing påviste St. Clemens kirke, der lå uden for voldanlægget, må have været den oprindelige. Problemet er imidlertid, at Ramsings udgravning var ganske utilstrækkelig, men indtil nye udgravninger er foretaget, er St. Clemens ifølge Skaarup det bedste bud. Københavns kirke nævnes i pavebrevet fra 1192 som en af tre kirker i området i selskab med Brønshøj og Borgby (dvs. Tårnby) kirker. Den sære beliggenhed uden for bebyggelsens voldanlæg kan dog jævnføres med Vor Frue i Århus, der havde en lignende placering uden for det ældste Århus.

Da Absalon fik overdraget København og omegn af Valdemar den Store, var der altså en bebyggelse, og det kan derfor slås fast, at Absalon ikke grundlagde København. Men at det var ham, der grundlagde en borg uden for det oprindelige Havns område på en strandholm, må betragtes som en kendsgerning.

Allerede i sin levetid tog Absalon initiativet til anlægget af Vor Frue kirke og blev dermed ansvarlig for den udvidelse af byen, der senest 1250 havde nået det omfang der idag betegnes som city-området. Absalon havde således ved sin udvidelse af byens område skabt basis for den by, der i løbet af middelalderen skulle komme til at gøre sit ophav Roskilde rangen stridig som Sjællands vigtigste by.

Bi Skaarups velskrevne status er p.t. det bedste bud på byens oprindelse og ældste historie. Hendes »Ehrenrettung« af Ramsing må accepteres, som sagerne står nu, men man undrer sig over, at de alternative teorier og hypoteser ikke er nævnt - end ikke i litteraturvejledningen. Det ville være spændende, hvis der kunne blive mulighed for at grave efter St. Clemens kirke igen, og finde mere end de par sølle rester, der i Ramsings tid blev blotlagt. En sammenligning af disse stumper med de fine romanske bygningsrester, der stadig kan ses i Brønshøj og Tårnby kirker viser, at der er et eller andet, der halter her. Og endelig er Nikolai kirke-området endnu ikke udgravet, og det ville være mindst lige så interessant at få skovlen i jorden her.

Arkitekt og arkæolog Johs. Hertz skildrer »Absalons borg ved Havn« både arkæologisk og historisk. Borgens rester er især kendt gennem Hans Stiesdals omfattende redegørelse i Christiansborg Slot bd. I, 1975, og af denne fornemme analyse øses der da også meget. Men Hertz har sit eget tilhørsforhold til ruinen (som vagtmesteren siger, når man ringer dertil: »Det er ruinen«), idet han var ansvarlig for den vellykkede nyindretning af ruinområdet, der gennemførtes i slutningen af 1970'erne, som også omfattede indretningen af et lille historisk museum med mange interessante rekonstruktioner og opstillinger (i den forbindelse blev en hel serie modeller af de ikke mindre end fem forskellige slotskomplekser, der har stået på Slotsholmen, hjemtaget og udstillet). Ved sammenligning med andre middelalderborge, f.eks. Lilleborg på Bornholm, Søborg i Nordsjælland og Kalundborg kan Hertz påvise adskillige fællestræk mellem dem. Hertil kommer en vigtig observation, nemlig at borgen som den tilsyneladende eneste danske 1100-tals borg er placeret strategisk meget svagt i det omgivende landskab. Borgen på den flade slotsholm kunne nok fungere som et stronghold i almindelig fredstid og som et værn mod uorganiserede sørøveroverfald. Men i en større militær sammenhæng kan den ikke have været bevendt, og i sin 200-årige historie har den da også været erobret gang på gang. Engang i midten af 1200-årene er den blevet forstærket med to (muligvis 4) hjørnetårne, hvoraf det vestliges fundamenter er velbevaret (et samtidigt eksempel på en borg med 4 hjørnetårne fremdrages fra Skotland). Men selv denne forbedring hjalp ikke, da den lille borg (og by) under Valdemar Atterdag var centrum i fejden med det store hanseatiske forbund. Hanseaterne vedtog som et af krigens mål, at »dat huis te Coppenhagen dat sol man breken«, og dette mål realiseredes til overflod, da Hansaen havde erobret København i 1368. Året efter blev det simpelthen hugget ned af professionelle stenhuggere fra Lybæk, Rostock, Stralsund og Greifswald og forsvandt fra jordens overflade.

Landbohistorikeren Karl-Erik Frandsen har vel som en af de første nogensinde sat sig for at undersøge godsstrukturen i de landsbyer og bebyggelser, der overdroges Absalon af Valdemar den Store. De fire bevarede stadfæstelsesbreve på retten til Københavnsegnen, som Absalon fik paven til at udstede (1186-98) er blevet kaldt dåbsattesterne på omegnens landsbyer, idet vi her for første gang oplyses om eksistensen af Utterslev, Gentofte, Vanløse, Rødovre, Emdrup m.v. De spændende problemer omkring denne rad af breve, der jo nok kunne antyde, at besiddelsen var prekær og i hvert fald ville blive det efter Absalons død, bliver kun perifert berørt. I stedet foretages der på basis af den store matrikel fra 1682 en sammenligning mellem godsstrukturen i middelalderen og i nyere tid, med den konklusion, at strukturerne i grunden kun ændredes lidet i de 500 år. Som et nyttigt bilag gengives både den latinske tekst og en oversættelse af det pavelige stadfæstelsesbrev fra 1186.

Den smukt udstyrede bog afsluttes med en ordforklaring og forfatterliste.

Helge Gamrath

Søren Federspiel, Karsten Skytte Jensen, Jørgen Wenzel: Nørrebro - træk af en bydels historie. Knuths Forlag. 1997 174 s., ill.

Mens Indre By er blevet - og stadig bliver - endevendt i alle detaljer, og de Indlemmede Distrikter på mange måder ligeledes er veldokumenteret, er der langt mellem de samlede fremstillinger af brokvarterernes historie. For Vesterbro er det nærmeste man kommer: Planstyrelsens bygningsregistrant fra 1986, og Østerbro har Hans Helge Madsens grundlæggende fremstilling i »Østerbros herligheder« (delvis gentaget i København før og nu og aldrig, bind 13). Ellers skal man tilbage til bind 5 af »København før og nu« fra 1950, hvis historiske og byplanmæssige tekstafsnit på mange punkter må siges at være forældet her næsten 50 år senere.

For Nørrebro har dette været særligt mærkbart, og det er derfor med en vis forventning, at man sætter sig tilrette med »Nørrebro. Træk af en bydels historie«. Den er skrevet af formanden og to aktive medlemmer af Nørrebro Lokalhistoriske Forening og Arkiv, hvoraf særligt Søren Federspiel i de seneste år har markeret sig kraftigt som forfatter til en lang række virksomhedsskrifter og afhandlinger om arbejderbevægelsens historie og kultur, således en artikel om Fælledparkens 1. Maj-historie i Historiske Meddelelser om København 1990.

»Nørrebro. Træk af en bydels historie« er kronologisk opbygget i 39 afsnit, der hver behandler et tema i bydelens historie fra »Nørrebro bliver til« til vore dages »Det multi-etniske Nørrebro«. På vejen til vor egen tid kan man læse om offentlig og privat forsorg, biblioteker, afholdssag, byfornyelse og meget andet, der opridses bydelens historie med nørrebroernes indbyrdes sammenhold og sociale og politiske vækkelse som den egentlige røde tråd i beretningen. Spredt mellem de nyskrevne afsnit har forfatteren indføjet en række velskrevne og betydningsfulde erindringer, der svarer til den periode, man behandler.

Det er naturligvis et valg, hvilke temaer man ønsker at præsentere for læserne, især i en bog, hvor allerede titlen angiver, at man ikke har haft til hensigt at skrive en hel sammenfatning af historiens forløb. Her har redaktionen holdt sig til emner, der allerede findes publiceret noget om i forvejen, og der er ikke meget der tyder på, at bogen - som angivet i forordet - vitterligt »baserer sig på et omfattende primært kildemateriale«.

De tematiske kapitler er ikke signeret, og der er tydelige forskelle mellem de enkelte afsnit. De tre forfattere udtrykker sig også rent sprogligt meget forskelligt. Nøgternt og præcist er således afsnittet om »Håndværk og industri«, mens andre afsnit (»Socialt røre«) præges af lige lovlig meget arbejderpatos. Andre afsnit er tynget af leksikalsk opremsning (dele af afsnittet »Kirkesagen«), der virker som om forfatteren har opfattet emnet som goldt pligtstof. Med sproglig bredpensel gøres Nørrebro sine steder til dansk arbejderbevægelses navle - og det i en sådan grad, at forfatteren til afsnittet om »Socialt røre« lader de to førstvalgte socialdemokratiske folketingsrepræsentanter vælge på Nørrebro. Det gælder imid-

lertid kun P. Holm, mens Hørdum blev valgt af christianshavnerne, ovenikøbet med et langt stærkere mandat fra sin kreds end sin partifælle på Nørrebro.

Slaget på Fælleden får heller ikke for lidt, og (mis?)bruges til at understrege forfattertriens opfattelse af Nørrebros beboere som særligt prægede af sammenhold og solidaritet. Om deltagerne specielt var fra Nørrebro oplyses ikke, og på samme måde gøres Sporvejskonflikten i 1897 til en lokal sag, fordi et afgørende møde blev holdt i »et forsamlingslokale« i bydelen. Det havde i det mindste været en nyttig oplysning for lokalt interesserede at vide, hvor i bydelen mødet foregik! På den baggrund er det en lise at komme til de indføjede erindringer fra bydelen, hvor »folket« kommer til orde på en mere ligefrem, men bestemt ikke mindre virkningsfuld måde.

I det forbløffende korte afsnit om den nazistiske besættelse 1940-1945 får man nærmest indtryk af, at det kun var Nørrebro der var besat: »Oprop regned ned over Nørrebro« (s. 138). Og højdepunktet i Folkestrejken i 1944 var åbenbart nørrebroernes afbrænding af formodede nazisympatisørers forretninger efter - iøvrigt meget praktisk i en rationeringstid - at have tømt varelagerne! Grænsen for den lokale historie er her trukket så snævert, at al mening og al fornemmelse for sammenhæng er gået tabt. Intetsteds sættes Nørrebros udvikling op mod den tilsvarende i f.eks. Indre By eller på Vesterbro, og mange udsagn forbliver på den måde rene postulater.

Forfatternes redigering af stoffet er heller ikke lige heldig. Den tematiske opbygning bevirker, at læserne føres frem og tilbage i kronologien fra afsnit til afsnit. Det medfører talrige overlapninger afsnittene imellem og enkelte inkonsekvenser (således angives indbyggertallet i København i 1840 til 130.000 på s. 15, mens det på s. 65 er faldet til 123.000).

Forfatterne er som omtalt mest interesseret i Nørrebro i den klassiske arbejderkulturs periode. Bydelens ældre historie (dvs. før 1852) behandles ikke overraskende med en kortfattet, der også karakteriserer ældre publikationer. Til gengæld er det forbløffende, hvor lidt 1970'ernes byfornyelse omtales, og at bydelsforsøget på Indre Nørrebro kun nævnes i en tidstavle. Beboerinitiativet i Jægersborggade følges i detaljer, men hele beboerbewælgelsen i Røde-Rosekvarteret er stedmoderligt behandlet. Afsnittet om Blågårds Plads sluttet i 1916 og kunne vel med fordel have haft et afsnit om de bekendte kampe mellem konservative og kommunister under valgkampen i 1935, hvis ekko endnu kan høres i dagens debatter.

Er teksten således af meget varierende kvalitet, er billedsiden til gengæld god med mange illustrationer fra bydelens eget lokalarkiv, suppleret med billeder fra Bymuseet og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. En enkelt illustration af en kaffevogn (s. 115) virker dog umiddelbart malplaceret, og der kunne i det mindste have stået i billedteksten, at billedet er taget på Højbro Plads. Det kan også undre, at det eneste kort i bogen er fra 1841, og især afsnittet om byfornyelsen kunne have vundet ved en aktiv benyttelse af kortmaterialet.

Bogen er udstyret med en tidstavle og en noget summarisk litteraturliste (hvor bl.a. Strømstads bog om Søerne ikke ses hverken i udgaven fra 1966 eller nyudgivelsen fra 1996), men bogen mangler noget så nyttigt som et person- og stedregister.

På trods af mine indvendinger vil »Nørrebro. Træk af en bydels historie« givetvis udfylde et hul i litteraturen, og den vil sikkert give den forudsætningsløse læser en vis fornemmelse for bydelens særpræg og hovedlinjerne i bydelens historie. Andre vil læse den med den glæde, det er at blive bekræftet i vante forestillinger, hvorimod læsere, der søger noget nyt, vil lede forgæves.

Bjørn Westerbeek Dahl

Sven Krøigaard: Vanløse gennem tiderne. Hvornår skete det?. Udgivet af Vanløse Lokalhistoriske Forening. 1997. 48s., ill.

Ved sin død i foråret 1997 efterlod lokalhistorikeren Sven Krøigaard et manuskript til en Vanløses Hvornår skete det? Det er nu blevet færdigt pudset og udgivet i serien »Vanløse gennem tiderne«.

»Vanløses Hvornår skete det?« er udformet som en årstalsliste med tilhørende register. Formen kendes i København særligt fra Kraks årstalsliste, der udkom i flere udgaver mellem 1901 og 1953, og Politikens Københavns hvornår skete det? fra 1979, men begge udgivelser var meget traditionelle i deres stofvalg og brokvarterne og forstæderne iøvrigt dominerer ikke just. Det er derfor forståeligt, at man i Vanløse har haft behov for at holde rede på sin lokale historie.

Sven Krøigaard har måttet begynde på helt bar bund. Ud fra sin store viden om Vanløse, indsamlet i den noget sparsomme litteratur om bydelen, og suppleret af sine egne undersøgelser har han udarbejdet listen, der strækker sig fra yngre stenalder 2800 f.Kr. (!) til 1997, men med tyngdepunktet fra 1880'erne til 1940.

Her kan man følge Vanløses hastige udvikling fra landsby til forstad år for år med opførelse af kirker, skoler og institutioner af enhver art, ligesom man får tal på oprettelse af trafikforbindelser med den omliggende verden. Også bydelsens foreningsliv tilgodeses - og det i så rigt mål, at Vanløse ved gennemlæsningen af hæftets sidste del synes at fremstå som Foreningsdanmarks absolutte centrum.

Genren er imidlertid svær. Forløb og udviklinger splittes op i isolerede dele. Omvendt sammenføres parallelbegivenheder, som man ellers ikke ville bringe i en kronologisk samklang med hinanden.

Det siger sig selv, at man altid kan diskutere, hvilke oplysninger, der i det hele taget skal med i en sådan årstalsliste, og hvilke der kan udelades. Anmelderen savner en notits om. »Nordentoftsagen« på Katrinedals Skole i 1947 og undrer sig over, at 2. Verdenskrig gik så fuldstændigt hen over Vanløse, at det mest dramatiske i de år synes at være etableringen af S-togsdrift fra Valby (ikke som angivet fra Hovedbanegården) i 1942!

Altafgørende er det imidlertid, at de anførte oplysninger sættes ind i en større sammenhæng. At man kan tidsfæste oprettelsen af en forening er udmærket, men man kan bruge oplysningen til meget mere, hvis den forsynes med baggrundsoplysninger om hvem og hvorfor. Hæftet her fremstår således noget ufærdigt, hvilket sandsynligvis skal tilskrives forfatterens død midt i arbejdet med manuskriptet, og det er altid en svær opgave at overtage manuskripter på den måde.

Anmelderen savner et kort over Vanløse, men ellers har udgiverne forsynet teksten med et stort antalt sort-hvide illustrationer, der er særdeles smukt gengivet. Og de har udarbejdet et godt stikordsregister til hæftets mange oplysninger. På trods af de noget nøgterne informationer er det således en yderst tiltalende publikation, der samlet fortæller en masse om Vanløse, og som det er morsomt at dykke ned i.

Bjørn Westerbeek Dahl

Anne Ørbæk Jensen: *Hellige Flamme. Studentersang i Danmark i 1800-tallet. Studentersang i Norden - Del 3. Engstrøm & Sødring. København 1996. 408 sider. Illust. sort/hvid.*

(Studentersang i Danmark i 1800-tallet, er københavnerhistorie idet det stort set kun var her der var studenter.)

Bogen er udsprunget af et interesseområde, som i slutningen af 1970'erne blev udkastet af Statens Humanistiske Forskningsråd, med titlen: Nordiske forbindelser i 1800-tallet. Det blev vedtaget, at studentersangen i Norden trængte til en mere indgående behandling, og samtidig var det et emne med mange nordiske referencer.

Projektet overgik i 1985 til Det Nordiske Samarbejdsnævn for Humanistisk Forskning (NOS-H), og der blev tilknyttet en medarbejder fra hvert af de nordiske lande. De svenske og norske bidrag forelå i henholdsvis 1990 og 1995, og nu foreligger så det danske.

Bogen er inddelt i 5 dele med titler fra repertoire: *Muser har Glæden, Druen kjær, Studentersangen* og dens forløbere indtil 1830. *Snart er Natten svunden, Studentersang 1830-45. Vi er en liden, men modig Hær, Studentersang 1845-70. En herlig Æt fra Storheds Hjem, Perioden 1870-1900. Saa, nu er denne Aften gaa 't, Afslutning.*

Forfatteren forudser i indledningen spørgsmålet: Er studentersang i Danmark i 1800-tallet ikke allerede beskrevet? Og svarer selv: Jo, til dels i det omfang man mener Studenter-Sangforeningen. Men nærværende bog definerer »studentersang« i bredeste forstand som sangens sociale og idemæssige kontekst, de sange studenter synger eller som er skrevet til eller af studenter uden hensyn til besætning, genre, forening, originalitet o.l. Herved kommer denne beskrivelse til at adskille sig fra sine forgængere på nogle vigtige punkter, idet forfatteren beskæftiger sig med: Tiden for Studenter-Sangforeningens tilblivelse, enstemmig visesang, sang på tværs, løsrevet, og udenfor foreningerne, en skandinavisk synsvinkel, samt studentersangen i en bredere historisk og idehistorisk samfundsmæssig sammenhæng.

Ud over belysning af enkelte særlige forhold, har det ikke været et mål at bringe nogen nærmere musikalsk eller stilistisk analyse af sangene. Det kunne ellers have været værd at få med, nu hvor proppen alligevel er af. Mit eneste alvorlige forbehold er af personlig art: Studentersangen har haft betydning for den nationale styrkelse, dele af repertoiret har bredt sig til borgerkredse, den har betydet en vis nordisk udveksling osv. Men mig forekommer emnet herudover ikke særlig vigtigt eller spændende. Når kilderne er så mange og udtømmelige, hænger det bl.a. sammen med, at akademikerne indtog en vigtig position (ikke mindst i egne øjne) i forrige århundredes samfund. De sad på de indflydelsesrige poster rundt omkring, og de skrev utallige breve og memoirer om ungdommens herlige studentertiliv. Forfatteren understreger retfærdigvis da også, at man må behandle sådanne kilder med kritisk varsomhed.

Når dette er sagt vil jeg gerne understrege, at det er en meget velskrevet og veldisponeret bog, med et fint noteapparat og grundige registre. Anne Ørbæk Jensen har lavet intet mindre end forbilledlig forskning. Det lykkes faktisk at give det billede, af den bredt definerede studentersangs udvikling, repertoire og funktion som er bogens intention.

Henrik Bøggild

Træk af Københavns Post-Orkestres historie gennem 75 år. Af Martin Dyrbye. Post Danmark 1997, hefte 50 sider illust.

«.....naar klokken er nitten trækker jeg mig tilbage i min egen Hybel og nyder min Radio, og i aften sidder jeg og nyder Københavns Postorkester, og saa følte jeg pludselig Trang til at sige Tak til K.P. for den dejlige Udsendelse. Kom igen. Jeg er Enke og Ene. Tak.»

Der hersker efter læsningen af nærværende jubilæumshefte ingen tvivl om, at Københavns Postorkester har glædet sig selv og mange andre siden starten i 1922. Forfatteren har lagt vægt på at omtale så mange fester, aktiviteter, koncerter samt medvirken ved begivenheder som muligt, og undgår derfor ikke trods den kurserende stil en del opremsning. Det er klart nok et skrift skrevet med henblik på os selv og vennerne. Men da det nu er trykt i 3500 eks. savner jeg lidt mere dybgående oplysninger, f.eks. om besætning og repertoire. I omtalen af starten af orkesteret fortælles der om vanskelighederne ved at komme i gang på grund af mangel på musikinstrumenter. Betyder det, at man optog medlemmer som først skulle til at lære at spille?

Jeg synes det er spændende og positivt at læse om folkelige kulturelle aktiviteter som har vist sig levedygtige også i massemediernes tidsalder, men det er ærgerligt, at det ikke rigtigt kommer ud over det anekdotiske.

Henrik Bøggild

Halvor Petersen: Et stykke med leverpostej - Danmarks nationalpâtæg. Roskilde Museums Forlag, 1997. 131 s. Ill. sort/hvid og farve. Pris 75 kr.

I anledning af at leverpostejfabrikant Henry Stryhn i 1997 ville være fyldt 90 år, har Roskilde Museums Forlag udsendt denne bog. Selvom salat, remoulade, burger, pizza og popcorn synes at have fortrængt andre spiser, eksisterer leverpostej i bedste velgående,

vistnok i højere grad end tidligere i den hjemmeforædlede udgave bagt på basis af halvfabrikata fra supermarkedets frysekumme. Umiddelbart synes man, at leverpostejens må have ældgammel hævd i den danske frokost- og madpakkekultur. Bogens forfatter, civilingeniør Halvor Petersen, der har haft fødevarer som arbejdsområde gennem en lang årrække, kan dog fortælle, at leverpostejens baseret på svinelever først efter 1850 begyndte at optræde som pålæg på brød i Danmark. Som så meget andet godt kom ideen fra Frankrig, idet franskmændene F. L. Beauvais i 1847 åbnede et charcuteri i København, hvor man præsenterede det nye pålæg under en vis tumult. Det faldt i danskernes smag. Den voksende baconeksport i sidste halvdel af forrige århundrede til England skabte et overskudsprodukt, nemlig svineleveren, som kunne indgå i den hjemlige produktion af leverpostej.

Halvor Petersen gennemgår leverpostejens historie, bringer yngre og ældre opskrifter, skriver om produktion og detailhandel. Når bogen omtales i denne årbog, skyldes det, at emnet i høj grad er et stykke københavnsk erhvervshistorie med glimt fra Flæsketorvet og Købbyen og med særlig omtale af fabrikkerne Jens Steffensen, Søren Houlberg og Henry Stryhn. Den sidste flyttede i 1956 sin virksomhed til Roskilde, derfor Roskilde Museums engagement i en oplysende og fornøjelig bogudgivelse, hvortil Stryhn Holding A/S har givet støtte.

Torben Ejlersen

